

ЖЕ 83
V-99

ЫҖЛДЫЗ

ISSN 0207-642 X

6

1990

БЕКІР ЧОБАН-ЗАДЕ

[1893—1939]

ИҲҲҲҲҲҲҲ

ЭКИ АЙЛЫКЪ
ИЧТИМАИИ-СИЯСИИ
ВЕ ЭДЕБИИ-ВЕДИИИ
ЖУРНАЛ

Озбекстан ССР Языджылары бирлигининъ органы

6

1990

НОЯБРЬ
ДЕКАБРЬ

ОН БИРИНДЖИ
СЕНЕ ЧЫКЪУВЫ

Баш редактор
АЙДЕР ОСМАН

Редколлегия:

Миразиз АЗАМ
Сервер АРИФОВ
Аблязиз ВЕЛИЕВ
Зиядин ДЖАВТОБЕЛИ
Борис ТИХОМОЛОВ
Зарема ТРАСИНОВА
Нузет УМЕРОВ
Эмин УСМАН
Риза ФАЗЫЛ
(месуль секретарь)
Миад ХАКИМОВ
ЧЕРКЕЗ-АЛИ
Урие ЭДЕМОВА

Возвратить книгу не позже
установленного срока

занъат нешрияты

МУНДЕРИДЖЕ

Тюшюнджелер ве уютлелер	3
УРИЕ ЭДЕМОВА. Айдын геджеде... Роман	6
САФТЕР НАГАЕВ. Медений инкзиляп аскери. Весикъалы повесть	50

ШЕРЪЯН АЛИЕВ. Къарылгъачлар эп къайталар. Шиирлер	81
ЮНУС КАНДЫМОВ. Азер ялыларында. Поэма-мектюп	84

ОЗЪБЕК ПОЭЗИЯСЫНДАН

АЙДЫН ХАДЖИЕВА. Шиирлер	90
-----------------------------------	----

ЭДЕБИИ АСАБАЛЫГЪЫМЫЗДАН

ИСМАИЛ КЕРИМОВ. Янъы хаял ве эски заман	92
АЛТАЙЛЫ. Ачлыкъ хатирелери. Повесть	93

ХАТЫРА САИФЕЛЕРИ

ВЕЛЯДИЕ НАСЫРОВА. Геджеге чевирильген кунъ	113
--	-----

КЪРЫМТАТАР ШИИРИЕТИ АНТОЛОГИЯСЫ

АБДУРАМАН КЪАДРИ-ЗАДЕ. Шиирлер сечими	124
---	-----

ЭДЕБИИ КАЛЕНДАРЪ

Эшкълы инсан. Решид Мурад 75 яшында	134
Яратыджы къувет. Лёман Сулейман 70 яшында	136
Дуйгъулар черчивеси. Ремзи Бурнашнынъ 70 йыллыгъы мунасебетинен	138

БАЛАЛАР ИЧЮН

МЕМЕТ ИБРАИМОВ. Учъ гогерджин. Масал	140
--	-----

ТЮШЮНДЖЕЛЕР ВЕ УМЮТЛЕР

Ашкярлыкъ девири эсерлернинъ устюндеки йылтыравукъ орьтюлерни алып ташлады. Энди бедий эсер тек бедий къыйметинен ольченмекте. Эдебият мейданына эйи истеклернен кирип де, орта къарар эсер догъургъан адамны не мевзунунъ актуаллиги, не ичтимаий-тербиевий эмиетининъ буюклиги ве не де тилининъ темизлиги, тегизлиги, шырныкълыгы ве бир чокъ дигер бедий терминлер, ибарелер къорчалап оламазлар. Эдебиятлар къошусы кеттикче къызгынлашмакъта, бу къошуда тек саф истидад озаджакъ. Ким ки, девирнинъ, юртнынъ, халкънынъ дердини догъру анъласа, догъру акс эттирсе ве бу иште юксек бедий маарет косьтерсе — о озаджакъ. Мемлекетимиздеки дигер халкъларнынъ эдебиятларында шашыладжакъ денъишювлер юзь бермекте, бедий эдебият вастасыле гъает муим ве джиддий лафлар айтылмакъта. Умумий къошуда биз де ат чаптырып кетемиз, амма атымыз насыл чапа, бу кетиште о бир де-бир мензильге барып етеджекми? — бу акъта да тюшюнмек керекмиз. Эписи бир вакъыт бизни тюшюнмеге ве меселеге джиддий бакъмагъа меджбур этер.

Бу гуръдели девирде бизим эдебиятымыз огте кетеджеги ерине эп бир ерде тапталаяткъан киби келе, шекиллер, мевзулар, сёзлер янъы, амма мана эски, бедий эсернинъ огюне къойылгъан макъсад эски, эсер ясалгъан материал ве къалыплар эски, бунынъ ичюн сёзлернинъ йылтыравукълыгы, кимерде исе кескин ибарелер мананы теренлештирип оламай, эски лафлар янъы сеснен текрарланаяткъан киби дуола. Янъы эсерлерде айтыладжакъ киби эксикликнинъ олмаювы табий ал, амма дегерликнинъ де олмаювы табий дегиль.

Базы муэллифлеримиз кърымтатарларнынъ башына кельген фаджияларны умумий шекильде тариф этелер: бунынъ насыл акъсызлыкъ, хорлукъ, шефкъатсызлыкъ олгъаныны анълаталар... Буларнынъ эписи умумий шекильде дефаларджа язылды, энди конкрет сюжетлер эсасында бедий, я да документаль эсерлер яратмакъ вакъыты кельди дегильми? Затен, эдебиятта, айтмакънен берабер косьтермек де керек.

Эбет, бугунъ эдебий яратыджылыкънен огърашаяткъан адамлар дюнь догъмадылар. Олар ясакълар, яры акъикъатлар, косьтеришлер эсасында яратылгъан фантастик акъикъатлар девиринде шекилленди ве о девирнинъ мукъайтлыгы оларны шимди де сакъындыра: бельки дургъунлыкъ девири давул-зурна чалдырып, бахт-икъбаль акъкындаки тантаналы йырларыны йырлап, бирден сюрип келир... Эр алда мукъайт олмалы... Нетиджеде, янъы эсерлернинъ четлеринде эски черчивелер корюнип тура: олар, эр ичималгъа къаршы, «мен къарарыны къачырмадым, мен биле эдим, онынъ ичюн къарарыны къачырмадым», — деп къычыралар. Корюне ки, кечюв девири къыскъа олмайджакъ.

Эдебиятта шах эсерлерни девир догъура дейлер. Девир исе чешит шараитлерден ибареттир. Айткъанларына коре, эгер падиша Пушкин ве Лермонтовнынъ огюне о къадар маниалар къоймагъан, оларны Михайловскоеге, Молдавиягъа, Кавказгъа сюрюгюн этмеген олса, «Борис Годунов», «Земанемиз къараманы», «Демон» киби шах эсерлер догъмайджакъ экен. Бизим халкъымызны сюрюгюн эттилер, къыркъ алты йылдан берли дешетли маниалар артында туталар, амма бу девирде керчектен де шах эсерлер догъмады. Эбет, санъаткяр тюшюнгенини, башындан кечиргенини там ве толу айтып олмасы ичюн шараит керек. Мына, ниает, бойле шараит де догъды, амма бекленильген эсерлер даа ёкъ. Ярым асырлыкъ акъсызлыкъ, акъарет, акъсымлав бизим халкъымызнынъ истидадыны биле таптап таш-

лады. Бизим миллий эдебиятымызнынъ бу тапталуудан сонъ баш котерип, сырагъа къошулмасы ичюн белли бир вакъыт керек. Бунунъ ичюн биз унутылган эдебий асабалыгъымызгъа сыкъ-сыкъ мураджаат этемиз. Эдебий асабалыгъымыз узакътан кунеш киби парылдап корюнген бир шей, онъа якъынлашкан адамнынъ мийи айдынлаша, гонъюли джоша, эджанлана, чюнки о бизим догъмуш асабалыгъымыз, яхшысы да, яманы да — эписи бизимки, онынъ ичинден бир де-бир шейни чыкъарып атмагъа кимсенинъ акъкы ёкъ. Асабалыкъ олгъаны киби такъдим этильмек, керек олса онъа изаатлар бермек керек. «Йылдыз» журналы бу саада базы ишлер япты. Кърымтатар эдебияты Октябрь революциясындан эвель эсасен ширий шекильде инкишаф этти ве шимди бизлер бу джеваирлер хазинесине баягъы далдыкъ. Окъуйыджыларымыз Ашыкъ Умер, Усеин Кефевий, Мухаммед Герай, Гъазайи, Джанмухаммед, Мустафа Джевхерий, Абдул-Азиз эфенди, Мухаммед Кямилъ, Менъли-Герай, Резмий Бахадыр Герай, Афи-феддин Абдулла Эфенди киби классик эдебият векиллерининъ яратыджылыкъларынен таныш олдылар. Бекир Чобан-заде, Абдулла Ляtif-заде, Номан Челебиджан, Мемет Нузет, Умер Ипчи, Джафер Гъафар, Амди Герайбай, Абдураман Къадрий-заде киби совет деври языджыларынынъ яратыджылыкъларындан нумюнелерни окъуйыджыларымыз пек яхшы къаршылап алдылар.

Бу сененинъ энъ буюк материалы мерхум Сеитгъазы Гъафаровнынъ Исмаил бей Гаспринскийнинъ аяты ве фаалиети акъкъындаки тарихий очерктир. Халкъымыз, ниает, Гаспринскийнен якъындан таныш олды. Номерден номерге кечерек, басылып келеяткан экинджи материал исе кърымтатар шириети антологиясыдыр. Эки девир эдебияты бири-биринен къошулмагъандже бу рубрика девам этеджек.

Осман Акъчокъракълынынъ «Ненкеджан ханум тюрбеси» повести де окъуйыджыларымызда яхшы теэссурут къалдырды.

Эдебий асабалыгъымыз не къадар къыйметли ве керекли олса да, земане эдебияты журналда даима биринджи ерде тура ве тураджакъ. Бу сене Черкез-Алининъ «Хатыра кошеси», Зиядин Джавтобелининъ янъы шиирлер сечими, Риза Халиднинъ «Пешраф» романы, Эшреф Шемъи-заденинъ «Козьяш дивар» поэма-дестаны, Джевдет Аметовнынъ «Дагъкесерлер» икяеси ве дигер муим эсерлер дердж олунды. Янъы эсерлерде Ватан асретлиги эп кучлю сезильмекте. Бу сене тек бир дане эдебий-тенкъидий эсер басылды, бу — филология илимлери намзети Джаид Азизовнынъ «Бедий талиль принципери» макъалесидир.

Халкътан тутып алынган ве энди халкъка къайтарылган эсерлернинъ сайысы чокъ дегиль. Башкъа эдебиятларда бойле эсерлер ве муэллифлер пек чокъ. Себеби, биз озюмизнинъ эдебият тарихымызны яхшы бильмеймиз, бильген шейлеримизни тапып оламаймыз, тапкан шейлеримизни исе басмагъа сакъынамыз, чюнки якъын арада бир ерде йигирминджи-отузунджи йыллар эдебиятынен аз-бучукъ таныш олган, о девирде кимнинъ ким экенини яхшы бильген мукъайт затлар денъенип туралар, сабыкъ «миллетчилер»нинъ асабалыкълары басылса, олар ерлеринден турып, озлерини косьтереджек, сеслерини юксельтип, кимнинъ ким олгъаныны анълатаджакълар. Эр шей денъишти, амма эдебияткъа, кечмишке мунасебет пек яваш денъише. Шай исе де бу саада баягъы ишлер япыладжакъ, чешит ярлыкълар япыштырув ёлунен ясакълар алтында аяланып къалган базы эдиплеримизнинъ яратыджылыгъы халкъка къайтарыладжакъ. Журналынъ эр бир номеринде кечмиш девир эдиплеринден бир де-бирининъ яратыджылыгъындан нумюнелер дердж олунаджакъ. Келеджек сене журнал озь окъуйыджыларыны Абдураман Къадрий-заде, Амди Герайбай, Джемиль Керменчикли, Джемиль Кендже киби шаирлернинъ яратыджылыкъларынен кенъ таныш этеджек. Бунунъ киби Амет Озенбашлынынъ «Кърым фаджиалары», Алтайынынъ (Абляким Ильмий) «Ачлыкъ хатирелери» повестълери басыладжакъ.

«Йылдыз» журналында язылган сатырлар окъуйыджылар тарафындан окъулмасы ичюн энъ аздан, учь-учь бучукъ ай беклемек керек. Онынъ ичюн оперативлик акъкъында айтмагъа сыра тюшмей. Учь айдан сонъ не

оладжакъ? Шимди, ярын не оладжагыны айтмакъ кучь олгъан вакъытта, учь айнынъ о ягыны, я да бутюн йылны кунь-эвельден айтмакъ кыйын. Земане эдебияты боюнджа «Йылдыз» журналынынъ келеджек сенеге кыарарлаштыргъан планы, умумий шекильде олса да, шимдиден корюне. Булар Урие Эдемованынъ «Айдын геджеде», Сеитумер Эминнинъ «Сенинъ йылдызынъ», Ибраим Пашининъ «Джанлы нишан» романлары, Джевдет Аметовнынъ «Эски достлар душман олды» повести, Черкез-Алининъ «Афат» ширий повести, озьбек яызджысы Сайярнынъ кырымтатарлар акъкъында язгъан «Далгъа» адлы янъы повести ве дигерлеридир.

Журнал коллективи ким насыл эсер устюнде чалышканыны ве йыл девамында насыл янъы эсерлер догъаджагыны эвельден толусынен биллип оламай, чюнки бедий эсерлер эр вакъыт план эсасында язылмай. Кимерде «Йылдыз» журналы озь планларыны кениш ашкяр этмей, деген итиразлар, элемлер эшитемиз. Бильгенимизни ашкяр этемиз, амма эписини бильмек мумкюн дегиль.

Шимди Кърымда яшагъан яызджыларымызнен багъымызны къавий-лештирир, яшлар яратыджылыгыны ве кучюк яштаки окъуйджыларымызны унутмамыз. Умумен, келеджек сене «Йылдыз» мевджут рубрикаларнынъ эписини сакълап къаладжакъ. Муаджирликте, яни тыш мемлекетлерде догъгъан кырымтатар эдебиятынен якъындан таныш олмакъ ве оларнынъ базыларынен окъуйджыларымызны да таныш этмек ниетимиз бар.

Къуранны кырымтатар тилине терджиме этип, журналда басув акъкъында сёз кете. Лякин бу пек агъыр иш. Меселе онынъ терджимесинде дегиль, меселе — колеминде. Эгер биз бу мукъаддес китапны журналда басаджакъ олсакъ, башкъа планларымыз четте къалып кетеджек. Бельки, Къураннынъ терджимесини китап этип чыкъармакъ макъсадкъа мувафыкъ-тыр? Бу акъта тюшюнип бакъмакъ ве окъуйджыларымызнынъ фикирлерини огренмек керекмиз.

Кърымтатар халкъы арасындан етишип чыкъкъан зиялылар эсасен рус тилинде яза-окъуйлар. Эдебий зиялылар арасында бу тильде язгъан яызджыларымыз ве эдебият авескярлары барлар. Эбет, озь ана тилинде язып оламагъаны ичюн олар къабаатлы дегиллер. Залым заман бутюн бир халкънынъ бир къач несилини озь ана тилинде окъумакъ ве язмакъ имкянындан марум этти. Шимдики вакъытта рус тилинде язгъан яызджыларнынъ имкяналары сынъырсыз, кырымтатар тилинде язгъан яызджыларнынъ имкяналарындан юз, атта бинъ кере буюктир, амма, бойле олувына бакъмадан, бизим рус тилинде язгъан къалем аркъадашларымыз озь эсерлерининъ башта кырымтатар тилинде чыкъкъаныны истейлер. Не ичюн? Бойле бир яызджымыз, даа догърусы, эдебият авескяры: «Кърымтатар халкъынынъ миллий проблемасы акъкъында язылгъан эсерлерни рус тилинде басмакъ истемейлер», — деп джевап бере. Бу — чултутмагъан ве мантыкътан узакъ олгъан фикирдир. Эр анги бедий эсер озю догъгъан тильде конкурс кечмек, яни дюнья юзю корьмек, озь кыйметини алмакъ ве тек бундан сонъ терджимеге теклиф этильмек керек. Озюни, озь халкъыны урьмет эткен эдип даима бойле япар. Адалет ве мантыкъ меселеге бойле янашылмасыны талап эте.

Бизим окъуйджыларымыз журналда насыл эсерлерни бегенгенлерини, насыл эсерлерни бегенмегенлери, эдебий асабалыгъымыздан насыл эсерлер окъумакъ истегенлерини язып бильдирселер ишлеримизни планлаштырувда бизге ярдым олур эди. Журналгъа Америкадан, Алманиядан, Тюркиеден мектюплер келе, олар тап анда турып, журналда басылгъан эсерлерни талиль этелер, седжанланалар, элем этелер, языкъсыналар, теклиф этелер, амма мында, якъын ерлерде яшагъан окъуйджыларымыздан ойле мектюплер кельмей, янынъдан акъкъан сувнынъ къадири ёкъ, дегенлери бу олса керек.

Ашкярлыкъ девиринде догъаяткъан эсерлер тазе ве джесюр дуйгъуларынен, терен ве мисильсиз фикирлеринен ве даа чокъ аджайип ве оригиналь хусусиетлеринен бизлерни де айретлендирир, къуwandырыр, деп умют этемиз.

Урие Эдемова

АЙДЫН ГЕДЖЕДЕ...

Роман

1

Учъ юзден зияде адамны озъ багърына алгъан тейяре юксекликке коте-
рильген сонъра, бир нокътада токътап, авада асылып къалгъан киби олды.
Ташкентнинъ ашыкъчан ирили-уфакълы автомобиллернен толугъа, кениш ве
шаматалы сокъакълары, кокке узанып, юкселип тургъан чокъ къатлы
биналары, сыра-сыра тизильген, тейярелернен ярашыкълы кениш аэропорт
мейданы — буларнынъ эписи ашагъыда, беяз перде тюбюнде къалды. Ил-
люминатор янында пысып отургъан Мавиле, бу гурюльти ич де тынмай-
джакъ гъалиба, деп тюшюнген эди. Шимди исе адамларны юкъугъа далды-
рыджы сукюнетке тааджиленди.

Ёлджуларнынъ эксериси энди озъ креслоларынынъ аркъалыгъыны арт-
къа янтайтып, яхшы яслангъанлар. Арекетчен ве шаматалы балалар биле
сусып къалдылар. Базыларынынъ юксек кениш креслолары къыбыр-
дангъанлары корюнесе де, сеслери чыкъмай.

Экинджи салонгъа кечкен къапы устюндеки ярыкълар янып, стюардес-
са: «Риджа этем, тютюн ичменъиз! Къушакъларны багъланъыз!» — дегенде,
Мавиле шашмалады, оны насыл багълайджагъыны бильмеді, зеджанлан-
ды, эллери къалтырап башлады. Янашасында отургъан, орта яшларындаки,
сыджакъкъанлы, мулайым бакъышлы къадын онынъ аджемилигини дуйды,
деръал онъа ярдым этти.

Он дакъкъа эвельси аэропорт мейданында, къолайлыкънен еринден
къыбырмайджакъ киби корюнген бу ири самолёт огге ель киби кеткени-
ни коръгенде, Мавиле ошланып кулюмсиреди, копчеклер ерден къуртулып,
ёлджуларны креслоларгъа баскъанда, юреги еринден кочип кеткен киби
олды. Вуджуды титреди. Къоркъулы козьлеринен кулер юзьлю къадынгъа
бакъты.

О хошнугъ алда кулюмсиреди, къадыннынъ элини тутты.

— Огъурлы ёллар олсун, тата! — деди йымшакъ, теселли бериджи
давушнен, — козьлеринъизни юмунъыз, бираздан эр шей яхшы олур!

Мавиле ойле япты. Бутюн шейден хабердар, ишанчлы къардашы янын-
да. Къоркъмагъа не бар?!

Энди креслогъа басмакъ дегиль, атта самолётнынъ учкъаны биле белли олмай, дерсинъ, кыбырдамай, бир ерде тура. Лякин адамларнынъ чокъусы аля даа козьлерини ачмагъанларына тааджиПЛенди. Шеэр адамларыны анъламакъ зор ола, деп тюшюнди. Бу эснада радиодан янгъыравукъ къадын сеси эшитильди: «Ёлджулар, къушакъларынъызны чезип, озюньизге келишикли алда раат-раат отурынъыз, самолётымыз озюне керекли севиеге котерильди. Энди он бинъ метр юксекликте, саатте докъуз юз километр суръатнен кетмекте...»

Мавиле иллюминатордан тышкъа бакъты. Бошлукъта арекетсиз тургъан топар-топар чуллу, акъ булутларны коръди. Оларны арманда къурутмакъ ичюн яйдырылгъан памукъкъа бенъзетти.

— Ер корюне, — деди тааджиПЛенген сеснен.

— О ер дегиль, тата, биз шимди булутлар устюндемиз.

— Булутлар устюнде?! — Мавиле кене тышкъа бакъты.

Татам, гъалиба, омюринде самолётнен биринджи кере учмакъта, — деп тюшюнди Алие. — Янынъдаки арыкъ мучели, эсли къадынгъа дикъкъатнен бакъты. Козьлерине онынъ назик вуджуды, омузлары даа да юфкъаргъан, уфакълашкъан киби корюнди. Устюнде, койлюджесине тикильген янгъы ешилъ антери, айны тюсте йипек явлугъы башындан тайып, омузлары устюне тюшкен. Чаларгъан сачлары хыналы. Онынъ чешит тюрлю бояларнен иши де ёкъ. Кимерде, иште, шимдикиси киби, бир ерге бармакъ керек олса, кызыларынынъ зыкъысындан къуртулмакъ ичюн, сачларыны бираз хыналай. Элери... Олар, асылында, назиклер, амма кунешнинъ кучлю зияларындан ве агъыр хызметтен къабалашкъан, бакъыр ренкке киргенлер. Къан дамарлары къабаргъан. Сагъ элининъ ишарет пармагъы кыйышкъан, бугъумлары шишип, томалакъланып къалгъанлар. Сынарча пармагъы бу белядан къачып къуртулмакъ истеген киби, кенаргъа кыйышкъан. Мавиле Алиенен лаф этип отургъанда, бирден яш къадыннынъ эллерине козю тюшти.

— Эллеримиз бир-бирине ич де бенъземей, — деди. — Сенинъ эллеринъ дамарсыз ве тегиз, пармакъларынъ да дос-догъру, менимкилери хачлы-хучлу.

Мавиленинъ кевдеси титреди, тез-тез кърдашына таба чекильди. Аякъларыны топлады. Сол элинен сагъ омузыны тутты.

— Не? Омузынъыз агъырамы, тата? — деди Алие раатсызлангъан алда.

— Э! Сызлап башлады. Деми тышта ава яз чиллесинден къалгъан, инсанны якъаджакъ киби сыджакъ эди. Шимди салкъын. Къайдан бильмем сувукъ ель уфюре.

Алие тёпеде, диварда салкъын ель уфюрген вентиляторны къапатты. Сувукъ ель эп бир эсмекни девам этти.

Иллюминатордан тышкъы дюньяны сейир этип кетер деп, Алие тата-сыны о якъкъа кечирген эди.

— Олмаса, озъ еринъизге кечинъиз, тата! — деди Алие. — Мында яхшы.

— Сен демирденсинъми ёкъса?

— Меним омузым агъырмай.

Мавиле онъа итираз этти. Чантасы ичинден къалын шалыны алып, ель ишлеген якъыны орьтти.

— Къач капиклик адам олгъанынъны бильген сонъ, чаре коръмек керексинъ! — деди.

— Бу пармакъларнынъ бойле кыйышлыгъы да, омузынъызнынъ агърысы да, эписи кечкен агъыр йыللардан асабалыкъ. Дегирменде кечирильген геджелер... — деди Алие тюшюнджели алда.

Мавиле айретте къалды. «Сен оны къайдан билесинъ?» — деген киби онъа агъыр козъкапакъларыны аралыкъ этип бакъты.

Бизлер даа «бер, ашайым; орьт, юкълайым», деген балалар, о вакъытларда бир шей бильмесек де, анам сонъундан эписи акъкъында икяе эткен эди.

Эльбет, Мавиле о вакъытта торбачыгъындаки беш-алты кило богъдайны чекмек ичюн къомшу къышлакътаки дегирменде бир кунь-бир гедже невбетте турды. Авасы таш чатлайджакъ киби сувукъ. Устюндеки пальто-сы юфкъа. Дегирмен ичиндеки адамларнынъ чокъусы эркеклер. Базыларынынъ башларында узун къуйрукълы къоюн терисинден къалпакълар. Къазахлар. Мында девелернен кельгенлер. Устьлеринде ичи юнлюю тонлар. Аякъларында ат ягъы сюртюльген керз чызмалар. Толу чуваллары янында юкъусырап яталар. Къадын заты аз. Эки-учъ къартанай, чуваллар арасында юкълайлар. Оларгъа кенардан бакъсанъ, чул обасы беллейсинъ. Дюльбер ве яш Мавилеге гедже оларнынъ янында отурмакъ мумкюн эди, эки-учъ ойнакъ, къыргъый бакъышлы йигит козетип, ырджая бердилер. Къызгъа андан турып кетмек, тенаджа бир ерге барып, козьге чалынмаз ерде отурмакъ керек олды. Бутюн гедже анда, дивар тюрбюнде байгъуш киби топланып, къоркъуп, пысып, буюкъып отурды. Къурсагъы ач, дегирмен бинасынынъ ичи дым ве сувукъ. Дивар тарафкъа кельген сагъ омузы чатлакълардан ичери кирген сувукътан бузлады, къатып къалды. Дегирменнинъ ич къарартыджы тасырдысы алтында ёргъунлыкъ ве меджалсызлыкъ, ачлыкътан ве къоркъудан устюн кельди. Юкълап къалды. Яры геджеде къызы дегирменджи къарт уянтты:

— Тур, къызым, сенинъ невбетинъ кельди, — деди ёргъун, къарыкъ сеснен.

Мавиле козьлерини бирден ачты. Улькюн ярыкъта кирпичкери ве сачлары унгъа булангъан къарт онъа бакъып тургъаныны коръди. Онынъ козьлеринде аджынув аляметлерини дуйды. Тюневин саба дегирменге кельгенде, къызыны сытыкъ чырайнен къаршылагъан бу ихтияр адамда шимди къызгъа мерамет уянгъаныны сезип, тааджиленди. Дегирменджи яры толугъа богъдай чувалы устюнде отура эди. Еринден тургъанда, омузлары устюндеки къара сатинден тикювли эски чапаны тайып, аякълары тюрбюне тюшти.

Къарт эгилип оны аладжакъта, Мавиле ондан эвель чапанны ерден алып, мукъайтлыкънен, устюндеки тозны яваштан къакъты, къарткъа узатты.

— Сагъ олунъыз, — деди Мавиле юрегиндеки мемнюниетни бильдирмек ичюн ве азачыкъ эгильди.

— Эвалла, къызым, — къарт чапаныны кийди, къызынынъ торбачыгъыны алды, гъачыр-гъучыр дёнип, богъдайны ун эткен ташларгъа таба кетти.

Мавиле, ерге танъ ярыгъы тюшкенде, эвге ун алып кельди, къардашлары шу куню ярымшар сыджакъ ве лезетли такос питеси ашадылар. Шу гедже дегирменде омузына кирген арсыз агъры омюри боюнджа оны терк этмеди, ёлуна ёлдаш олды. Базан суса, озюни бираз унуттыра, вуджутны азарламай, амма вакъыты кельгенде, тепип чыкъа, озюнинъ кучюни косътере.

3

Тегиз учкъан самолётнынъ бирден кевдеси титреди, силькинди, чукъур ичине тюшип кеткен киби, феза ичине бир далып чыкъты.

Мавиленинъ тюшюнджелери таркъады. Даа янъычыкъ кунеш шавлесиде алтында кумюш киби йылтырап корюнген къоджаман къанатлар сыландылар, къуршун ренкини алдылар. Силькинюв текрарланды. Мавиле Алиеге чевирильди:

— Бу не ичюн чарпына бере? — деди.

Алие джевап берюв ерине, онынъ омузлары устюнден узанып, тышкъа козетип алды. Сонъра озюнинъ ерине отурды.

— Къою булутларгъа кирип чыкътыкъ, — деди, озюни сыкъмадан.

— Памукъ киби йымшакъ булутлар бойле буюк самолётнынъ тынч учушына кедер этелерми?

Алие онынъ сёзлерини тасдыкълап, башыны саллады.

Бельки, бизим самолётымыз мавы кок теренлигинде, о якътан бу

якъкъа кейфленип, ялдап юрген булутларгъа кедер этедир? Оларнынъ раатлыгъыны бозадыр? Олар исе бизге озьлерининъ къаршылыгъыны косъ-термеге тырышадырлар? — деп тюшюнди Алие.

— Я шимди бирден кучлюю ягъмур ягъып, яшын-яшынласа, не япармыз?

Алие онъа бакъып кулюмсиреди.

— Бизим самолётимыз шекерден дегиль, ирип кетмез...

Салон ичинде тынчлыкъ укъом сюрмекте. Базы адамлар китап, яхут газета окъуйлар, эксери ёлджулар юкъусырамакъта. Булутларнен алып-береджеклери ёкъ.

Мавиле де китап окъумагъа севе. Рахметли анасы онъа балалары кичкене экенде, сен гедже-кунъдюз китап окъугъандже, балаларынънынъ чорапларыны, урбаларыны ямагъайдынъ, деп дарыла тургъан. Сютнен кирген-джаннен чыкъа, дейлер. Не япаджакъсынъ, о бу хасталыкътан омюри бою къуртулып оламады. Шимди козьлери зайыфлады. Элине тюшкен газетанынъ биринджи сёзлерини окъумакъ ичюн биле, бир къулакълыгъы къопыкъ, онынъ ерине йип багълы козьлюгини къыдырып башлай. Козълюги чаңтасы ичинде. Китап да бар. Озьбек язиджысы Откюр Хашимовнынъ «Эки къапы арасында» деген романы. Мавиле бу язиджыны бегене. Онынъ эсерлери ичинде озюнинъ омюрини коръген киби ола. Лякин шимди окъумагъа истемей. Даа догърусы, тюшюнджелерини бир ерге топлап оламай. Олар дагъыныкълар.

Алие креслосына яслангъан, козьлери юмукъ. Лякин о юкъусырамай, нелердир акъкъында тюшюне. Мавиле азачыкъ къыбырдангъан киби олса, козьлерини деръал ача, онъа: «Не дейсинъиз, тата?» — деген киби бакъа. Шунунъ ичюн о къыбырданмай отурмагъа тырыша.

Онынъ назарына бирден Алиенинъ сагъ тарафында отургъан яш киши илишти. Козьлери юмукъ. Ченгесини огге узаткъан. Череси тегиз ве безъ. Якъында тыраш олгъан, бетиндеки тюклери серт олса керек, тыраштан сонъ ченгесининъ териси когерик корюне. Сия сачлары, къызларнынъки киби, узун ве далгъалы. Устюндеки камзолы къар киби безъ. Аякъларында безъ чораплар ве кок аякъкъаплар. Эллери де тегиз ве безъ, пармакълары узун. Мавиле оны джанлы адамгъа дегиль, маникенге бенъзетти. Шеэрлерде кийим тюкянларынынъ пенджерелеринде бойле йигитлер ве къызлар олалар... Мавиле, озюндже бу яш кишининъ элине ири кетмен туттырды, къапылары огюндеки бостангъа ёллады... О къартоп чапалай. Безъ чораплар, кок аякъкъаплар устюне тоз-топракъ тюше. Урбалары ешилъ боягъа булана. Ярым саат ичинде къыяфети танылмаз алгъа келе.

— Койлю эмеги деген шей ола, къардашым! — деп фысылдады Мавиле ве кулюмсиреди. Сонъра козьлерине экинджи сырада отургъан толу мучели къадын илишти. Устюнде гъает дюльбер, индже, йипек антер. Сачлары гуръ, куль тюсте, къыскъа этип кесильген. Эллери, аякълары толу ве къапыста киби, бем-безъ. Ёкъ, эрте пишкен безъ алманынъ къабугъыны анъдыра. Озю ойле яш дегиль. Кыркъларда олса керек. Къадын, къайда олса да, къадын даа. Айды, дейик, о шеэрде яшай, сыгъыры, къоюны, тавугъы, чипчеси ёкъ. Къартоп, помидор да чапаламай. Лякин эписи-бир сумканен базаргъа къатнайдыр, бала-чагъа бакъмакъ, чамашыр, пол юв-макъ, аш пиширмек, эв джыйыштырмакъ... Бир де-бир идареде, я да ишханеде чалышмакъ. Буларнынъ эписини япып, тотай къыз киби юрмек мумкюнми?

Козьлери озю киби дёрт-беш къадын ве эркекни сюзип кечти. Къулакъларына кърымтатарджа сёзлер эшитильдилер.

Самолёткъа минмек ичюн билетлерни джедвельден кечирмеге кететкъанда, Алие мындакилернинъ учътен эки къысымы бизим халкътан, деген эди.

Бу адамлар да озьлериндже гузель кийингенлер, лякин топракънен огърашкъанлары сезиле. Эльбет, бизим халкънынъ да эписи меним киби дегильдир, араларында Алиелер де чокътыр. Дикъкъат эткен адам айырды эте биле.

— Бизим халкъ самолётта даима бойле чокъ оламы? — деди Мавиле алчакъ сеснен.

Алие, бойле бакъкъанда, озъ тюшюнджелери ичинде гъаркъ олып отургъан киби эди, лякин татасынынъ суалине деръал джевап берди:

— Эки йылдан бери демек мумкюн!

— Я эвеллерде?

— Эвеллердеми? Эвеллерде де кете эдилер, лякин шимдикиси къадар дегиль!

Мавиле сонъки суали ичюн къолайсызланды. Эвеллерде де кете ве келе эдилер. Чюнки эндицен сонъра яшамакъ ичюн Кърымда къалгъанларнынъ чеккен азапларыны ялынъыз озъ башларындан кечирген кърымтатарлары анълайлар. Бир йыл семерели чалышувдан сонъра, озъ тапкъанына ана топрагъында раатланып кельмеге кеткенлери исе андан сыкъынып кельген акъарет ве кедерлери ичинде бир йыл чекишип юре эдилер.

Чокъ дегиль, бещ-алты йыл эвельси олып кечкен бир вакъианы хатырлады. Мавиле о вакъытта озълерининъ къышлагъындаки кучюк хастаханеде ашчы олып чалыша эди. Ашханеге, омюрининъ отуз йылыны бу ашханеде, онынъ амбулаториясында кечирген фельдшер, Ватан дженкининъ иштиракчиси Февзие апте кирди. Къуванчы ичине сыгъмай. Даима ёргъун ве тюшюнджели бакъкъан ири сия козьлерини, дерсинъ, ашлыкътаки нур, шенълик, дюльберлик къайтып кельди.

— Санъа бир шей косътерейимми? — деди о Мавилеге. Озю сагъ элини артына сакълады.

— Косътереджек адам оны сакълап отурырмы? — деди Мавиле, сабырсызлыкънен.

Февзие апте, джам киби къуру, кескин сесинен шакъылдап кульди.

— Кърымгъа кетем, манъа ёлланма бердилер, — деди.

Оны Кърымгъа хадимлер буюк къуванчнен озгъардылар. Чюнки, энди башында къарасындан зияде акъ сачы олгъан, аякълары агъыргъаны ичюн толу вуджудыны азачыкъ о якъкъа-бу якъкъа ташлап юрген Февзие аптенинъ ашханеде Кърымны анъмагъан куню ёкъ эди. О Ялтада, «Озъбекстан» санаторийсинде раатланаджакъ, лякин Ватанда бараджакъ ерлери, яп-джакъ ишлери чокъ.

— Къара денъизде эр кунъ ювунырым, сыджакъ къум устюнде ятарым, аякъларымнынъ агърысы кесилир. Дженк йылларында Кърым дагъларында сувукълаткъан аякъларымнынъ агърысыны онынъ сыджакъ къумында ёкъ этип келирим, — деди.

Мавиле онъа сукъланып бакъты.

— Февзие апте, денъизге меним ичюн де бир кере далып чыкъарсынъыз! — деди.

— Мытлакъа, къардашым! Бир дегиль, он кере...

Теэссюф ки, Февзие апте андан пек кедерли ве тюшкюн алда къайтып кельди. Баягъы вакъыткъадже кимсе тишининъ акъыны коръмеди. Атта эски юрек хасталыгъы къозгъалды. Бир айгъадже иште корюнмеди. Чалышып башлагъан сонъ да, кимсе ондан бир шей сорамагъа джесарет эталмады. Итимал, онынъ азачыкъ савушып башлагъан ярасыны тырнамакъны ерсиз таныгъандырлар. Онынъ хасталыгъы Ватанда кечирильген «бахтлы» кунълернен багълы экени билинди. Къайда барса, озъ халкъы акъкъында кийик сёзлер эшиткен. «Айдулар, саткъынлар, локъатаджылар»...

Мавиле кечкен ярым асыргъа якъын вакъыт ичинде анда барып оламады. Андаки аятнынъ аджджысыны да, татлысыны да коръмеди. Бу бахткъа наиль олмакъ ичюн онъа эвеля къардашларыны, сонъра озъ балаларыны — эки къорантаны бакъып осьтюрмек, окъутмакъ керек олды. Чюнки о биринджи къорантанынъ энъ буюги. Ёкъ, онынъ агъасы да бар эди! Мавиле козьлери огъуне онынъ сымасыны кетирмеге тырышты. Сыкъ тереклик ичинде оськен сельби киби узун бойлу. Гуръ сачлы. Козълери азачыкъ къаверенки, бакъышлары айдын ве кескин. Онынъ бакъышларыны Мавиле омюрининъ сонъунадже унутмайджакъ. Агъа ве къыз къардаш лакъырды этип отургъанда, янларына бир де-бир огълан кельсе, ве Джафер оны бе-генмесе, къардашына: «бу серсемге къулакъ асма, шаплавузнынъ бири»

деген киби, ири ве дюльбер козьлерини азачыкъ кысып, отькюр бакъа турган. Шунунъ ичюн мектепте ойле-бойле огъланлар Мавилеге токъунып олалмайт эдилер. Энъ гузель кыызлар онынънен якъын дост олмагъа тырыша, чюнки олар Джаферни бегене экенлер. О себептен, Мавиле мектепте энъ чокъ досту олган кыызлардан бири эди. О, агъасы ичюн къопая, бурунлана. Базан исе о къардашыны эсаретте тутат, сербест нефес алдырмайт... Мавиле бундан шикъетлене турган. Эр алда, агъасынынъ къанаты алтында олмакъ Мавиле ичюн буюк бахт эди.

Лякин энъ керек вакъытта о шу къанаттан махрум къалды. Бабасы да, агъасы да Ватанни мудафаа этмек ичюн дженкке кеттилер. Мавиле дёрт къардашыны бакъмагъа меджбур олды. Эльбетте, бу ишни элинден кельгенине коре япты. Ёкъ... О шимди кене къанат астында булуна. Дуйдурмай, янынъдаки Алиеге козетип алды. Алие сол элини Мавиленинъ тизи устуне къойган, башыны креслогъа таяп, козьлери юмукъ алда, юкълагъан адам киби отура, техника илимлери докторы. Бу иш узеринде чокъ чалышты. Балаларны тербиелемек, чалышмакъ, диссертация язмакъ... Якъында оны Москвада къорчалап кельди. Бир афта эвельси Мавиле азбар ичиндеки бостандан помидор джыйганда, къулагъына Алиенинъ огълу Дилявернинъ сеси эшитильди. Башыны котерди:

— Тийзе, мында келинъиз! — Иш бар! — деп кычырды Дилявер.

Мавиле элиндеки яры толу сепетни ёлакъ ичинде къалдырды. Эллери оглюгине сюрте-сюрте кетеркен, эбет, муим иш олмаса, бу бала афта арасында шеэрден мында кельмез эди, — деп тюшюнди.

Дилявер онынъ паспортыны алмагъа кельген.

— О да не ичюн керек олды?

— Анамнен берабер Кърымгъа, догъган коюнъизге кетеджек экенсинъиз!

Мавиленинъ къоджасы Экрем, онъа бакъып, мыйыкъ астындан кульди.

Мавиле бирден шашмалады. Оглюгини чезди — багълады, чезди — багълады. Элери эп къалтырадылар.

— Мен сени, ярым адамны, бир озюньни эвде насыл ташлап кетеджегим, — деди о къоджасына, — азбардаки ишлерни ким япаджакъ? Сыгъырны ким сагъаджакъ?

— Эписининъ чареси тапылыр, Мавиле! Къардашынъ сени Ватангъа алып кетмек истей. О манъа буны чокътан айткъан эди.

Дилявер эвге кирип, бираз къапынды, паспортны алып, шу куню озьлерининъ эвине къайтып кетти. Бир афтадан сонъра, апте ве къардаш ёлгъа чыктылар. Мавилени Ташкентке азбар толу кыызлары, киевлери, къомшулары, койдешлери озгъардылар. Оларнынъ арасында ялынъыз энъ кучюк огълу Таир ёкъ эди. О, ордада.

Таир мектепни битирген сонъра, институткъа кирмек ичюн шеэрге кетмеди. Чалышып башлады. Мавиленинъ онъа джаны агъырды.

— Таталарынъ институт битирдилер. Сен, огълан, олардан айырылып къаладжакъсынъмы? — дие иддалашты огълунен.

Таир бу сёзлерге чокъ эмиет бермеди. Къапакълары шишикче козьлерини ийлекарлыкънен бираз кысты. Якъынларда буртюкленген манълайыны пармакъларынен эгеледи. Анасынынъ козьлери ичине бир талай тикленип бакъып турды.

— Мен акъча къазанаджагъым. Кърымгъа кочип кетмек ичюн акъча керек. Бу кыызларынъыздан оладжакъ шей ёкъ! Бири догъураджакъ, дигери... не вакъыт бакъсанъ, яш балалы, шимди бириси даа...

Таир ярым йыл къадар чалышты, ордугъа алынды. Шимди кыызлар онъа бу янъылыкъны язарлар, ким бильсин, насыл севинир!

Шимди Кърымда зали чокъ, дейлер. Чешит миллетлер. Эписи озьлерини ерли халкъ эсап этелер. Байдар вадийсинде бизимкилери ёкъ. Оларгъа анда бармагъа рухсет ёкъ. Не ичюн, аджеба? Мавиле бунынъ себебини бильмей. Бельки, тертип шимдилик ойледир? Чюнки вазиет денъишип тура. Бугунъ бойле, ярын ойле...

Козьлери огюнде чокъ йыллар эвельси бир сыныфта берабер окъугъан

аркъадашлары, онъа маъзун алда бакъып тургъан Рустем асыл олды. Юреги чапаланып алды. Шимди Рустемни коръсе, таныр экенми? Я о Мавилени?

Рустем шимди Кърымда яшай. Амма къайсы ерде экенини Мавиле бильмей. Онынъ худжур бакъышлары бар эди. Мавилени корьгенде, череси бирден къуванч иле йылтырай, юрегинде не олса, эписини айтаджакъ, тѣкеджек адам киби джоша, сонъра маъзунлене. Бу вакъытта юрек сырлары теренлешелер. Башы ашагъы саркъа. Мавиле оны сонъки кере шу алында корьген эди...

Мавиле секизинджи сыныфны битирмек узьре. Сонъки «ана тили» имтианындан гъает хошнут чере иле чыкъты. Онынъ этрафында топлангъан талебелерге сагъ элининъ беш пармагъыны ачып косътерди. Козьлерини юмып, теренден нефес алды. Сонъра озюни тышкъа атты. О имтианларгъа даима биринджи олып кире, биринджи чыкъа. Бу, эльбетте, ялынъыз озь кучюне зияде ишангъаны ичюн дегиль! Имтиандан ким къоркъмай?! Адети ойле. Къапы тюбюнде зеджанланып отурмагъа севмей. Отургъанларны корьгенде даянамай.

Мектепнинъ кениш азбарына чыкъкъанынен кимсеге къулакъ асмай, къаршыдаки чешмеге чапты. Анда эллерини-бетини ювды, салкъынланды. Онъа бирден чешменинъ янашасында кимдир бакъып тургъан киби корюнди. О якъкъа бакъты. Козьлери Рустемнинъ шенъ назарынен токъуштылар. Йигитнинъ янакълары алландылар. Мавиле озюнинъки де ойле олгъаныны дуйды. Бетини даа деми чешмеде салкъын сувнен ювгъанына бакъмадан, янакъларына бибер сюрткен киби янмакъта эдилер.

Рустем, Мавиленинъ агъасы Джафернинъ якъын досту. Бир-бирлерини эки-учь йылдан берли яхшы билелер. Балаларнен топлашып дагъгъа фындыкъ, бик фындыгъы, ахлап, адджы алма джыймагъа баргъанда, Джафер даима достларынынъ янында ола эди. Джафернен экиси терекке чыкъып, ахлап къакъалар. Мавиле исе ашагъыда, олар къакъкъан ахлапларыны джыя. Патырдап тѣкюлеяткъан ахлаплар онынъ башына, аркъасына уралар. Ахлапларнынъ патырдысына къызнынъ шакъылдысы къошула. Бойле вакъытларда Рустемнен экисининъ козьлери тесадюфен бири-бирине расткеле. Экиси де кулюмсирей ве кене озь ишлеринен мешгъуль олар. Бир кунь олар кене дагъда къызылчыкъ джыйгъанда, Джафернинъ узакълашып, къайдадыр ѳкъ олып кеткенини дуйгъан Рустем, чапып Мавиленинъ янына кельди. Сыкъ-сыкъ нефес алып, онынъ козьлерине тикилип бакъты. Дудакълары къыбырданды, бир шейлер айтмакъ истеди... Бу вакъытта бираз авлакътан Джафер оларны чагырып сызгыргъаны эшитильди. Экиси де бирден абдырадылар, сонъра бири-бирине бакъып, кулюштилер. Сепетчиклерини алып, Джаферге таба чапып кеттилер.

Юкъары сыныфларнынъ талебелери, биология оджапчесининъ тешеббюсинен чечек джыймакъ ичюн дагъдаки аланлыкъкъа бардылар. Джафернинъ насылдыр иши бар эди, шу себептен о эвде къалды. Рустем эп Мавиленинъ янында доланды. Чокъ ерлерде талебелер тик дагъгъа тырмаштылар. Огъланлар, къызларгъа ярдым этилир. Рустем ничюндир Мавилеге ярдым этмеди, чекинди, кенарда айланып юрди. Бундан файдалангъан эки огълан дагъ ёлу боюнда къызнынъ янындан кетмедилер. Де бири ярдым этти, де дигери. Рустем оларгъа тосат-тосат тикленип бакъа, лякин бир шей айтып оламай. Тарсыкъа, ачувлана, къызара, лякин индемей юре. Ниает, уйлеге якъын олар кениш аланлыкъкъа чыкътылар. Орталыкъ бем-без, сагъгъа-солгъа — къайда бакъсанъ, пападие. Мавы кок ве безз аланлыкъ. Гуя бутюн дюнья безз чаршафкъа бурюнген. Чокъ кечмеден къызларнынъ башында чемберлер пейда олды. Мавиленинъ башында бир шей ѳкъ. Кестане ренкли сачлары дагъыныкъ. Элинде эки-учь дане, саплаы узун этип къопарылгъан, пападие ве башкъа чечеклер. Демики йигитлер онъа чембер япыш бердилер, къыз алмады. Козь къыясындан Рустемге бакъты. Янына учь къыз кельди. Мавилеге бир шейлер айтып, кулюштилер. Огъланлар азачыкъ кенаргъа чекильдилер. Рустем бир къараргъа кельген киби олды. Беш-алты пападие алды, кимсеге бакъмай догъру Мавиленинъ янына барды.

— Мавиле, бакъ буларны, насыл дюльберлер! Санъа кетирдим, — деди эеджанлы, лякин къатий сесинен.

Мавиле башыны котерди, башта къаршысында тургъан Рустемге, сонъра этрафына бакъты. Эписи олмаса да, чокъусынынъ дикъкъаты оларда экенини коръди. Къыз атеш ичинде къалгъан киби олды: «Сен не япасынъ?» демек истеди. Лякин индемеди. Рустемнинъ элиндеки чечеклерни алды.

Деми ялынъыз Рустемнинъ дегиль, бу алны козетип тургъанларнынъ чокъусынынъ синъирлери тартышып, эль-аякълары къатып къалгъан киби олгъан эди. Рустем Мавиленинъ ачыкъ чивит тюс эля козьлерине бакъаркен, бирден озюни сербест ис этти. Юткъунып алды. Къызгъа, сагъ ол, демек истеди. Лякин агъызындан башкъа сёзлер чыкъты.

— Мавиле, сенинъ козьлеринъ пек дюльбер экен. Мен оларны чокътан эслем, — деди къалтыравукъ давушнен.

Рустем бундан даа башкъа сёзлер айттымы, ёкъмы, бильмей. Мавиле де бу хатырладан аджиз. Дагъдан койге насыл тюштилер? Бу вакъыт онъа кимлер ярдым этти? Эки огълан къайда гъайып олып кетти? Къызлар озъара нелер дедилер? Буны оджапче бильдими? Достлары Джаферге айтсалар, къардашына не дер? Мавиле озю бу суаллернинъ ич бирине джевап берип оламай. Эеджанлана, аджизлене. Лякин бутюн буларнен берабер юрегининъ тёрюнде насылдыр хошнутлыкъ ис эте.

Бу вакъиадан сонъра, къыз Рустемге корюнювден къачынды. Къаршы-къаршыгъа расткельгенде исе, башыны кенаргъа бурып, кече кете эди. Къызны корьгенде Рустемнинъ козьлери шенълене, атешлене, лякин къыз терс чевирильгенде, къальби кедер ичинде къала эди.

Бойле этип юрселер де, мектепте къызларнынъ тиллеринде оларнынъ севгиси дестан олды, диварларда къайда бакъсанъ, Мавиле плюс Рустем, деген язылар козьлерни тюртювни девам этти.

Вакъыт кечти, Мавиле бу вакъиаларнынъ эписини унуткъан киби олды, Рустемге кулюмсиреп бакъа башлады.

— Мавиле, имтианлардан къуртулдынъ, хайырлайым, — деди онъа Рустем бир дефа къуванчлы сеснен.

— Сагъ ол, Рустем! Мен беллесем, сенинъкилери де энди битезды. Рустем башыны терсине къакъытты.

— Мен оларнынъ биткенини истемейим. Имкъян олса, мен бу мектепте сенинънен берабер он йыл даа окъумагъа азырым!

Мавиленинъ беденини хафиф ель сыйпап кечкен киби олды. Вуджуды къалтырады. Не ичюндир, деръал мектеп азбарына козетти. Азбар ичинде кимнендир лакъырды этип отургъан Джафер ялкъ этип оларгъа бакъты, яваштан велосипедине минди, достунынъ этрафында бир даире ясады, чыкъып кетти.

«Худжур шей, — деп тюшюнди Мавиле. — Бутюн вакъыт мени незарет алтында туткъан, яныма бир огъланни якъынлаштырмагъан агъама шимди не олды?»

Лякин о, Мавиленинъ тюшюнгени киби, ялынъыз шимди дегиль, асыл-да бу ишке озъ мунасебетини дуйдурмакъ истемей. Къызларнынъ фысылдысыны чокъ керелер эшитти, диварлардаки языларны да коръди. Лякин къызгъа Рустемнен корюшювни, лаф этювни ясакъ этмеди.

Джафернинъ арекетини ялынъыз Мавиле дегиль, Рустем де козетип тура эди. О къапыдан чыкъып кеткенинен енгиль нефес алды.

Тегиз, мухкем тишлери йылтырап алдылар. Къыз кулюмсиреди. Озь дуйгъусыны Рустем киби ачыкътан-ачыкъ бильдирмек истесе: «Сенинъ тишлеринъ пек дюльбер экен!» — дейджек.

— Мавиле! — йигит бирден узанып, къызнынъ элини авучлары ичине алды, азачыкъ сыкъты. Онынъ эллери къалтырамакъта эди. — Мен даима сенинънен берабер олмакъ, мени эсир эткен козьлеринъе, дюльбер черенъе даима бакъып турмакъ истейим. Ичимде джаным бар экен, сени кимсеге бермем, меним Мавилем! — О азачыкъ эгилип, ири авучлары ичинде комуляген эльнинъ инджечик пармакъларына атешли дудакъларыны басты.

Севги багъчасында эки генч ичюн олгъан биринджи ве сонъки корюшюв...

Бу манзара Мавиленинъ тасавурында арт-артына чекильди. Къою ду-
ман ичине синъип, ёкъ олып кетти. Кечмишке дёнди.

4

Мавиле, эльбетте, анда барыр. О койде булунгъан койдешлерининъ айткъанларына коре, мектепнинъ бинасы аля йыкъылмагъан. О кене мектеп. Лякин анда энди башкъа несиль балалары окъумакъта. Я чешме? О тура экенми? Ихтимал, о да турадыр, эвельдекиси киби шырылдап акъадыр. Суву да ойле, татлы ве салкъындыр. Табиат денъише биле, лякин сув ёкъ олмай. Я инсанлар? Ах! Инсанлар... Муреккеп иш! Вакъыт оларгъа япа-джагъыны япа, кече-кете. Онынъ чересини хатырда къалдырмакъ ичюн текъ-ран токътатмакъ мумкюн. Мектеп ве чешме бар. Озь ерлеринде. Рустемнен Мавиленинъ о бахтлы девири ёкъ. Ола да бильмей.

Мавиле хаялнен кене о ерлерде доланды. Мектепнинъ артында сыра-нен узун сельбилер бар эди. Талелелер тенефюсте оларнынъ тюбюнде топ ойнай эдилер. Джафернен Назим деген огълан даима ана башы ола тургъанлар...

«Акъ терек, кок терек, бизден сизге ким керек?..»

Мавиленинъ къулакълары тюбюнде къыз баланынъ джам киби къуру, чатлакъ сеси янъгъырады.

Онъа къаба, сагъыр сес къошулды.

— Шахане Мавиле керек...

Бу Рустемнен бир сыныфта окъугъан Назимнинъ сеси эди.

Назим Мавилеге чокъ керелер мектюп язды. Лякин ич бирине джевап алмады. Корюшкен вакъытларда исе ондан не ичюн джевап бермейсинъ, деп биле сорамай эди. Кулюмсиреп, къызнынъ козьлери ичине бакъа бере тургъан. Рустемнен экисининъ севги романы эшитилген сонъра, мектюп-лер кесильди. Лякин Мавилени къайда коръсе, къулакъларынадже къыз-ра, сусып кечире эди. Назим онунджи сыныфта окъугъанда, къышта апан-сыздан ольди. Дагъдан одун кетиреяткъанда, вызнен кеткен арабасыны айланмаларнынъ биринде бурмагъа етиштирип оламай, учурымдан ашагъы атылып кете. Мектепнинъ артындаки мезарлыккъа комъдилер.

Мавиле, шубесиз, онъа да барыр. Анда мусульман мезарлыгъы узанып барып, рус мезарлыгъынен бирлеше. Оларны бири-биринден тар топракъ ёлчыкъ айырып тура. Бу мезарлыкълар дженк вакъытында зияде кенишле-дилер. Мезарлыкъларнынъ юкъары маалле тарафында Акъяр чарпышмала-рында эляк олгъан юзлернен аскерлеримиз ве денъизджилеримиз дефн олунды. Ашагъыда, мусульман мезарлыгъынынъ девамында, офицерлер... Олар да чокъ эдилер. Эписи яш кишилер.

Мавиленинъ козьлери огюнде ири къара мермер устюнде, элинде тюфеге, огге ынтылгъан аскер пейда олды.

Бу абиделер оларнынъ къапылары огюнден де корюнселер керек. Оларнынъ кою дюльбер манзаралы ер. Ялта беттен келип, Байдар къапы-сындан вадийге кирилген сонъра, огюнде Байдар кою пейда ола. Байдар къапысынынъ о бир тарафында исе Къара денъизнинъ бутюн дюльберлиги ачыла. Денъиз далгъалана, далгълар увулдап, ялыгъа чапкъыла, сонъра арткъа чекилип, текрар къаягъа урулып, кокке сачрайлар. Кой бетке кеч-сенъ, ешилликке комюлесинъ. Дагълар, орманлар, къаялар, къырлар... Шу дагълар этегиндеки койчиктеки адамлар озюнджесине бахтлы яшай эди-лер. Аналар, бутюн кунъ тарлаларда чалышып, ёрулып кельген къоджала-рыны, огъул ве къызларыны темиз одалар ичинде къабул этмеге тырышып, чапа-чапкъалай, эр ерни сипире, сюрте, акъшамлыкъ аш бакълар. Сыгъыр-ны сагълар, сют пиширелер. Орталыкъкъа къаранлыкъ чёке, эвлерде чы-ракълар яна. Къоранталар акъшамлыкъ ашкъа отуралар.

Шойле кунълернинъ биринде, къоранта беш ода бойлап кеткен узун ве кениш, джамлы, ачыкъ кок боялы, электрик ярыгъындан кунъдюз киби ярыкълатылгъан софа ичинде, софра башында акъшамлыкъ емеги вакъытында, Алимени тыштан буюк огълу Джафер чагъырды. Ана чапып чыкъты.

Джафернен Мавиле эвлерининъ сол тарафында булунгъан къую башында, индемейип, сукют алда туралар. Къуюдан чекильген тазе сув къопкъа ичинде чалкъанып турмакъта. Джафернинъ велосипеди къуюнынъ тахталарына таяндырылгъан.

— Хайыр ола, балам, къайда эдинъиз? — деди ана Джаферге мураджат этип.

— Дегирмен дереге кезинмеге чыкъкъан эдик... — Джафер деми анасы чыкъып кельген софагъа бакъты. — Ана, озюнъиз яшагъан, юрген эвни, софаны бу ерден сейир эткен вакъытынъыз олдымы? — деп сорады гъамлы сеснен.

Ана онынъ сёзлерининъ манасыны анълап оламады. «Ким бильсин оны» деген киби, омузларыны къысты. — Не ичюн сорайсынъ, деп огълуна дикъкъатнен бакъты.

— Сиз о якъкъа, о дюльберликке бакъынъыз, яхшы бакъынъыз!

Ана назарыны ярыкъ софагъа чевирди. Къаранлыкъ ичине комюльген азбаргъа андан айдынлыкъ сачылмакъта эди.

Софанынъ къую тарафында булунгъан олеандранынъ пытакълары тавангъа токъунайым, деп туралар. Ешилъ япракълар арасындан гульгули чечеклер яш — бахтлы келинчеклернинъ тебессюмини анъдыралар. Бутюн софа бойлап чекильген без, чивитленген перделер артындаки балалар эфсаневий дюньянынъ джанлы варлыгъы киби корюнелер.

Алие отургъан скемесинден тайып ерге тюшти, азбаргъа чыкъаджакъ олды. Бабасы оны токътатты, къучагъына алып, озюнинъ ерине отуртты. Онъа бир шейлер анълатты. Сонъра озю сет устуне барып отурды. Аякъларыны бири-бири устуне хачлады. Эки элини эки тарафкъа, дивар ястыкълары устуне узатты, теренден нефес алды. Сонъра газета окъуп башлады. О раатланмакъта. Раатлансын. Иштен ёрулып кельди.

Бу эвни о, эвленгенлерининъ экинжи йылы къурып башлады. Тапкъаныны-тападжагъыны мында сарф эткени алда, иштен сонъра яры гедже озю де чалышты. Аркъасында таш ташыды. Беш йыл танъ юкъусы не экенини бильмеди. Омюрининъ энъ гузель чагъларыны кейф-сефанен Къара денъизде ювунып, ялда дегиль де, бу эвни къурувда къыйналып кечирди. Севимли къоджасыны бутюн вакъыт агъыр иште корьген Алиме аджына, онъа ярдым-этмек истей ве озьджесине, ярдымны япты да. Лякин бу ярдым онынъ бурунындан чыкъты. Яш къорантанынъ биринджи чечеги, Джафернинъ агъасы бу ярыкъ дюньяны корьмектен маърум къалды. Бу дюльбер бинанынъ диварларына Алим иле Алименинъ тери де къаны да къатылды...

Алименинъ козьлери озь-озьлюгинден оларнынъ эвине къапа-къаршы тургъан энъ якъын къомшусы ве досту Сюндюс ве Шаипнинъ, Фатименен Ашимлернинъ эвлерине тюшти. Олардаки ярыкълар улькюн. Сюндюснинъ эви бугунъ шаматалы, мында джыйын бар. Къызлары Невбер шеэрге окъумагъа кетеджек. Къапы огюндеки эскемчек тереги далларыны эр тарафкъа яйдыргъан, эвни къорчалагъан сакъчы киби турмакъта. Пытакълары арасындан софа ичиндеки къызлар-яшлар корюне. Джафернен Мавиле бу акъшам мында давет олунгъан эдилер, Сюндюс ве Шаип агъа оларнынъ энъ якъын достлары.

Ашим агъанынъ эви сукюнетте, гуя юкъусырамакъта. О бу эвни къурып битиргендже, къач тюрлю хасталыкъ чекти. Начар хастаджан адам, лякин юреги атешли, талапкъар. Бир кере агъыр таш котергенинден олса керек, чалышып отургъан еринде ичинден бир агъры туткъан, сеси-седа кеткен. Бутюн маалле халкъы аякъкъа къалкъкъан. Акъярдан эким кетирильген. Таби де бакъкъан. Сонъундан тынып къалгъан. Эким не дегенини бильмейлер, таби, агъыр иштен кобеги тюшкен, деген.

Шаип агъа исе, сёз сырасы кельгенде: «Бу эвлернинъ диварларында бизим онар йыллыкъ омюримиз бар, оларгъа манълай теримиз синъди, Алиме къардашым», — дей тургъан.

Я, Абдулла агъа?!

Бу энди баягъы яшта адам. Финлернен олгъан дженкте агъыр яраланып

кельген. Ярым адам. Къабургъасынынъ тюбюнден даима ирин акъып тура. Бунъа бакъмадан, осьмюр огъуларыны чалыштырды, эв къурды. Алим-лернен ян-янаша къомшулар, бир къуюдан сув ичелер...

— Эв дюльбер, огълум, эписи дюльбер. Лякин олар насыл къыйын-лыкънен котерильди?

— Ана, бу дюльберликни бизден чекип алмакъ, озюмизни де къул этмек истейлер...

Ана огълуна: «Бу насыл шей?»— деген киби шашкъын назарлар бы-ракъты...— Кимлер алмакъ истейлер?— деди алчакъ сеснен.

— Алман аскерлери.

— Сен не айтасынъ, огълум? Мен бир шей анъламайым!

— Дженк башлайджакъ, ана!

— Дженк?— Ана сусты. Онынъ чересине япракъларнынъ кольгеси тюшти. Кевдеси азачыкъ ашагъы эгильген киби олды.

— Къач кунълерден берли анавы дивардаки къара къазан къапагъы — репродуктор демек истеди амма, ананынъ тили кельмеди,— Алмания иле мукъавелемиз бир... дженк олмайджакъ, деп окюрмекте!— деди алчакъ сеснен.

Мавиле гъамлы алда кокюс кечирди.

— Валянынъ досту айтты. Онынъ бабасы арбий адам олгъаныны биле-синъиз де!

Ана кене сусты.

Валентин Джафернинъ эмджесининъ огълум. Асылында о рус адамы, Михаил Князев. Кыш кунълерининъ биринде Джафернинъ къартбабасы Асан оны, беш яшында экенде, Акъярдан алып кельген. Скеледе агълап юре экен.

Къарт онынъ не ичюн агълагъаныны сорай. Бала буруныны йыртыкъ пальтосынынъ енъинен сюртип:

— Ушюдим, ач олдым,— дей. Арада олгъан суаль-джеваплардан онынъ анасы якъында олгени, кимсеси ёкълугъы белли ола.

— Я адынъ, фамилиянъ не?— деп сорай Асан.

— Миша, Миша Князев.

Бойлеликле, Асан Миша Князевни озъ эвине алып келе. Къапыдан ичери киргенде къарысына:

— Эдае, санъа бир огълан даа кетирдим. Ювундыр, кийиндир, къур-сагъыны тойдыр,— дей.

— Вай, аллайым, бу баржомны къайдан таптынъыз?— дей Эдае шашкъын алда.

— О баржом дегиль. Миша, Михаил Князев,— дей Асан гъурурнен.

Миша Князев Джафернинъ бабасы Алимнен бир эв ичинде яшады, ян-янаша юкъладылар. Ана-баба, балабан той япып, оны эвлендирдилер. Онъа озю бегенген дюльбер бир рус къызыны алып бердилер. Шимди о Фороста яшай, шофер олып чалыша.

Ананынъ тюшюнджелерини огълунынъ сеси больди.

— Биз оларны мында къоймамыз,— деди тишлерини сыкъкъан алда.

Эки-учъ кунъден сонъра оларнынъ юрегиндеки бу агъырлыкъ, шубэле-нюв савушкъан киби олды.

— Язлыкъ татилимиз боштан-бошкъа кечип кетмесин, юр, со-нъгъулыкъкъа, ич олмадым, бир афтачыкъ Къара денъизде ювунып келе-йик,— деди Джафер къардашына.

Мавиле тюшюнип отурмады:

— Къайда?— деп сорады бирден.

— Пишаткагъа... Меджит дайымнынъ эвине. Олар денъизге якъын яшайлар.

— Бир-эки йыл эвельси оларгъа баргъанда, сары хурма тереклерине тырмашкъаным хатырынъдамы?

Мавиле кулюмсиреди.

— Сен тырмаша эдинъ, амма мен, бичаре, даима тереклер тюбюнде долана эдим.

— Сенинъ артынъ агъырлыкъ эте эди.

— Не ичюн артым? Семиз Зера демек истейсинъми?— Семиз Зера Джаферлернен бир сыныфта окъуй. Толу мучели олгъаны ичюн, онъа талелелер ойле лагъап такъкъан эдилер.— Тереклер пек юксек ве тёпеси-недже теп-тегиз, тайгъакъ. Шунунъ ичюн чыккып оламайым.

Джафер кулюмсиреди.

— Афу эт, бир даа ойле келишксиз сёзлер айтмам,— деди. Къардашынынъ джаныны нафиле агъырткъаны ичюн пешман этсе керек, чырайы бирден денъишти, козьлери маъзун бакътылар.

Мавиленинъ акъылыны деми Джафернинъ: «Сонъгъулыкъкъа Къара денъизде бир афта ювунып келейик» деген сёзлери тюшти. Агъасына суаль назарынен бакъты.

— Не дединъ?

— Сонъгъулыкъкъа...

Джафер къызгъа бакъып къалды. Башында исе бунарлы фикирлер доланмакъта эди. Сонъгъулыкъкъа... акъикъатен, сонъки вакъытларда онъа къайда барса, сонъки кере баргъан, неге бакъса, сонъки кере бакъкъан киби келе. Юрегининъ тёрюнде оны раатсызлагъан, зеджанландыргъан бир дуйгъу бар. Бу дуйгъу юрегини хырпалай, гуя тез вакъыт ичинде къайдаларгъадыр, узакъларгъа, къайтылмаз якъларгъа кетеджек. Къайдаларгъа? Беллисиз! Эр бир эвге, азбаргъа, терекке, адамгъа, сой ве акърабаларгъа, достларына айрыджа тюшкюн меракънен бакъа. Озюнинъ омюрини оларсыз тасавур этип оламай, теляшлана. Сонъра, буларгъа эсас тапып олмагъан киби, озюни бильмем нелернен тынчландырмакъ истей. Амма асылында башкъа олып чыкъа. Тюшюнджелери эп арта ве чаталланалар.

Бельки, бу тюшюнджелер сонъки кунълерде этрафында олгъан худжур арекетлернен багълыдыр? Бутюн эвлернинъ пенджерере джамларына хачлыкъыт ёлакълары япыштырылды. Акъшамлары кимсенинъ эвинде ярыкъ корюнмей. Адамлар озь эвлерининъ пенджерелерини ичериден одеялнен я да онъа бенъзер шейлернен орътелер. Акъшам олып, ерге къаранлыкъ тюшкени киби, бир ерден ярыкылыкъ нокътачыгы биле корюнмей. Къасаба зиндан киби къаранлыкъ ичинде сусып къала. Бунунъ себеби халкъкъа анълатылды. Къайдадыр, насылдыр мешгъулиетлер отъкериле эмиш!

Джафер башыны қотерди, афызасындаки фикирлерни айтты.

— Йылындан мектепни битиреджегим. Татиль деген шей къайда? Институт меселеси? Шунунъ ичюн бу йыл кезинип къалайыкъ,— деди.

Мавиленинъ устюнден агъыр юк тюшкен киби олды. Чюнки агъасынынъ агъыр тюшюнджелери онъа тесир этмей къалмагъан эди.

— Ялынъыз экимизми?— деди бирден.

Джафер ири, айдын козьлерини азачыкъ къысты. Йилекарлыкънен кулюмсиреди.

— Истесенъ, оны да теклиф этейим,— деди, эгилип ерден ташчыкъ алды, ёл кенарындаки телеграф дирегине козьлеп атты. Таш дирекке тиймеди.

Мавиленинъ янакълары къызарды.

— Мен анам ве къардашларымны козьде тутам,— деди алчакъ сеснен.— О вакъытларда къайда барсанъ, не корьсенъ, оларнынъ да баргъаныны, корьгенини истей эдим.

Джафер сусты. Акъикъатен, къартбабасы ве къартанасы олгъан сонъ, онынъ анасы не корьген.

Денъизде ювунмакъ, сыджакъ къум устюнде ятмакъ. Анасы озюне бойле шейлерни ляйыкъ корьмей. Асылында кърымтатар къадынларынынъ эписи ойле. Олар тек чалышмагъа билелер. Иш, иш, иш... Эв-баркъ, яш бала бакъмакъ, тютюн тарласындаки хызметтен азачыкъ аманлыкъ тапылса, бостаннен огърашмакъ.

Мавилелернинъ бир зиярет ери Акъярдаки буюканасы ве къартбабасынынъ эви олып, анда баргъанда, озьлерини мавы кок теренлигинде учкъан, кейфленген, къушлар киби ис эте эдилер. Алиме ана-бабасынен лаф этип отургъанда, дерсинъ, бу дюньяда ондан башкъа бахтлы адам олмагъан ве олмайджакъ.

Эм олар, акъикъатен де, инсангъа бахт ве сеадет багъышлагъан али-дженап адамлар эдилер.

Кучюк экенде, язда Джафернен Мавиле де бутюн вакъытларыны, деерлик, Абдураман къартбабаларнынъ эвинде кечире эдилер. Олар эки джан олсалар да, эвлери эки къатлы, чокъ одалы олып, денъизге якъын олгъанындан, хусусан экинджи къатта, далгъаларнынъ шувултысы эшитилип тура эди. Шунунъ ичюн балалар экинджи къатта юкъламагъа севе тургъанлар. Пенджереве ичинде отуруп, гедже шеэрни электрик ярыгъында сейир этмек олар ичюн гъает зевкълы эди.

Къартбабалары иштен кеч къайта, озю орта бойлу, къырмызы черели, мавы козьлю адам, даима кок костюм кийип юре. Къартбаба лаф эткенде азачыкъ кулюмсирей, лякин козьлери тюшонджели, маналы бакъалар. Озю джиддий, къасеветли корюне. Олур-олмаз шейлерни севмей. Джафернен Мавилени коръсе, дюньясыны унута. Оларгъа къошулып, бала киби ойнай, гуръ сеснен куле, лякин бойле вакъытта биле юрегининъ тёрюнде насылдыр хошнутсызлыкъ, гъам сакълы тургъаны дуола.

Мавиленинъ Джафернинъ буюканасы Айше шаматалыджа къадын. Сия, гуръ сачлы, козьлери къара юзюм данелерини анъдыралар. Торунларына даима кулюмсиреп бакъа. Къызлар киби шакъылдап кульгенде, онъа бир шей кедер этмей. Юректен, бутюн вуджудынен ошланып куле. Узунджа бойлу, эндамлы. Табиат ондан бир шей къытмагъан. Дерсинъ, дюльберлик темсили оларакъ яраткъан.

О, яш экенде, кузьгюге дикъкъатнен бакъаракъ, табиатнынъ онъа джумертлик косьтергенинен севине, лякин ич де гъурурланмай, буруныны котермей эди. Бу адет онъа къоджагъа чыкъкъан вакъытта да тесир этмей къалмады. Тыш корюништен юксек, дикъкъаткъа ляйыкъ олмагъан Абдураманны бегенди. Озь яшайышындан ве бахтындан бир вакъыт шикъетленеди. Бутюн вакъыт муаббет омюр кечирмектелер. Айше арекетчен ве мусафирчен къадын. Мусафирлер кельсе, оларны отуртмагъа ер тапмай. Деръал софра доната, аш-сув пиширмеге тутуна. Эвлеринде не къадар адам, мусафир олса-олсун, акъшам къоджасы иштен кельгенде, орталыкъ тер-темиз ола. Джафернен Мавиле, озьлериндже, онъа ярдым этмек истейлер, о буюкананынъ ошуна кете:

— Мен, сизинъ анангъыз киби, Чапа копюрнинъ чайырыны чапалап, ёрулып, бонгъайып кельмедим, озюм япарым, эвлятларым, сиз раатланынгъыз!— дей.

Къартбаба иштен кельгенде, ичери кирмезден эвель, эвнинъ огюнде бир сырада тургъан учь магнолия тереги тюбюнде токътай, тёпеге Джафернен Мавиле даима этрафны сейир этмеге севген пенджереве бакъа, балаларны коргени киби, кулюмсирей. Элиндеки къагъыткъа сарылы шейни косьтере. О эвге эр кунъ бойле, къолтугъы астында илле бир шей къысып келе. Чюнки о торунларыны гузель кийиндирмеге севе. Эки бала да ашагъы, къартбабаны къаршылап алмагъа тюшелер.

Къаве ичеджекте, балаларгъа бакъып, къашларыны тююмчиклей, сизге къаве ичмек мумкюн дегиль дей, оларнынъ огюне о бирер портакъал къоя. Куньлернинъ биринде о торунларына, портакъал дегиль де, устюнде шатырдавукъ къагъыты олгъан шоколад берди.

Мавиле башыны терсине къакъытты:

— Мен конфет севмейим,— деди.

Къартбабасы чырайыны сытты.

— Оны мен билем, къызым. Лякин башкъа чаре олмады. Акъшам Акъяргъа портакъал кетиреяткъан геми къазагъа къалды. Портакъаллар денъизге тёрюльгенлер,— деди.

Чокъ кечмеден, къартбабанынъ озю «къазагъа» огърады. Эки баланынъ ве ананынъ бу шеэрде кечирген бахтлы куньлери бунынънен битти.

* * *

Бу эки бала къартбабасы ве буюканасынен сонъки кере тамамынен башкъа ерде, башкъа шараитте корюштилер. Олар поезднен чокъ кеттилер,

сонъра машинагъа миндилер. Чамурлы, батакълы ёллардан юрдилер, орманлар ичинден кечтилер. Учюнджи куню геджеси къартбабаларынынъ эвине барып чыкътылар. Агъачтан, тахтадан ясалгъан кичкене бир эвчик. Ичи сувукъ ве тити. Буюканасы сёнген соба башында отура. Балалар оны танымадылар. Даима йылтыравукъ, йымшакъ папучлар кийген, йипек антерлер ичинде юргъа буюкананынъ устюнде шимди саялангъан, кирли фуфайка, аякъларында кийиз чызмалар. Башында йыртыкъ шал. Козьлери сёнюк, чырайы ап-а...

О торунларыны ве къызыны къучакълады, окюр-окюр агълады. Сонъундан эски, бакъыр мешребенен чай ичтилер. Къартбабалары пек кеч къайтты. Балаларны корьгенинен шашып, аякъ устюнде къатып къалды. Сонъра оларны къучакълады, ичин-ичин агълады. Онынъ фуфайкасы ве тикильген доны пичен къокъуй эди. Озю пек азгъан, череси бакъыр тюсте, джакълары тюртип чыкъкъан, козьлери — ешилъ, дюльбер козьлери торунларына кене ойле кулюмсиреп бакътылар. Сонъундан, Джафернен Мавиле бу эвнинъ бирден-бир эшьясы къыйыш демир кровать устюнде юкълап къалдылар.

Саба юкъудан тургъанда, къартбабалары эвде ёкъ эди. Ишке кеткен. Буюканалары хаста олгъаны ичюн эвде эди. Эртеси куню олар ёлгъа чыкътылар. Буюкана балаларнен сагълыкълашкъанда:

— Ах, меним черелерине бакъып тоюлмаз эвлятларым! Сизлерни бир даа не вакъыт корермиз?— дие козьашларыны тёкти.

Ярым йылдан сонъра аналары къартбаба ве буюканаларына бир озю кетти, пек яныкълы ве кедерли къайтып кельди. Чюнки ана-бабасы сюрюн олунгъан ерде ёкъ экен. Оларны къайда алып кеткенлер? Бу суальге кимсе, атта берабер олгъан кишилер биле джевап берип оламагъанлар.

Бу вакъиадан сонъ, ана бир кереден денъишти, даима рухий тюшкюн алда юрди. Балалар онынъ кезинтиге я да мусафирликке баргъаныны дегиль, атта азбар къаны янында къомшуларнен лаф этип отургъаныны я да джан юректен шакъылдап кульгенини эшитмеди ве корьмедилер. Аятта бутюн эгленджеси иш олып къалды.

— Къардашларым азачыкъ котерильсинлер, мен анамны къайдаларгъа алып бармакъны озюм билирим. Мен Къара денъизде ювунмакъ дегиль, оны бутюн дюнья бойлап сеяткъа алып чыкъарым,— деди бир кунь Джафер терен кокюс кечирген алда.

Мавиленинъ бетине кунеш урса керек, бир козюни азачыкъ къысып агъасына бакъты.

— Я мен...

— Сен чёмезлернен къалырсынъ.

— Анамны хошнут алда корьмек ичюн чёмезлернен дегиль, шейтанларнен къалмагъа разым,— деди Мавиле алчакъ сеснен.

5

Олар эртеси куню Пишаткагъа бармакъ ичюн, ёлгъа чыкъып оламадылар. Экисининъ акъшамдан азырлап къойгъан чанталары софа ичинде къалды. Чюнки дженк башлагъаны акъкында къара хабер таркъагъан эди.

Буны табият да дуйгъан киби, ава денъишти. Байдар къапысы устюнде къуршун киби агъыр ве къою булутлар саркъып турдылар. Бутюн варлыкъ титисленди. Адамларнынъ чырайларына бакъылмай, козьлеринде нефрет. Элине сила тутмагъа къадирли эр бир эркекнинъ аркъасында сефер чантасы. Ёлларнынъ ичи къадын, къарт, бала-чагъа толу. Кимлердир огъуллерыны, кимлердир къоджаларыны дженкке озгъаралар. Ашагъы маалледе, арбий комиссариатнынъ огюнде сес-шамата, ана-баба куню.

Джафернен Мавиле де арбий комиссариатнынъ огюнде эдилер. Эвлерине пек кедерленип къайттылар. Иштен эр вакъыт пек кеч кельген бабалары да не ичюндир бугунь эрте къайтып кельген. Элиндеки торбаны кенаргъа быракъты.

— Буны чардакъкъа чыкъарып ташла, огълум,— деди Джаферге,— О энди мангъа керекмей.— Джафер онынъ ичинде эренде ве башкъа дюль-

герлик алетлери олгъаныны биле эди. Бабасына: «Не ичюн?» деген манада бакъты, лякин суалине джевап алмады.

— Мавиле, бир къаве пишир, къызым,— деди къалтыравукъ сеснен. Мавиле къаве пиширмек ичюн ашханеге кетти. Анасы о якъкъа-бу якъкъа юре, насылдыр бир ишнен мешгъуль. Бабасы къашлары тюбюнден онъа бакътып ала, индемей отура. Ана озьлери отургъан эвге кирген арада, баба огълуна джиддий назар быракъты.

— Огълум, ярын саба эрте мен де кетем. Бу къорантанынъ башы сен оладжакъсынъ! Ананъа, къардашларынъа мукъайт ол! Кетишат ярамай, о мельунлар мында да келип чыкъларлар. Мавиле... ананънынъ вазieti озюнъе белли. Элинде яш бала...

Бабанынъ козьлери къызарынтылы, сеси къалтыравукъ, лафыны токътатты, юткъунды. «Зорлукъкъа къалгъан киби олсанъ, Шаип дайынъа барырсынъ,— олар не ичюндир, къомшуларына дайы, дей эдилер,— онынънен акъыл танышырсынъ!»

Бабасынынъ гъамлы чересине, ёргъунлыкътанмы, къасеветтенми, чукъурлары ичине баткъан козьлерине, сонъра даима кийип юрген къыскъа енъли, мавы сатин быджагъынынъ астындаки дёгмеленмеген кольмеги арасындан сагълам, юнъю коксю корюнмекте.

«Бу мазаллы, челик ирадели, къоркъу бильмез адам шимди агълай» деп тюшюнди огълу. Вазьетнинъ не къадар агъыр экенини дуйды, озюни эльге алмагъа тырышты.

— Баба, мен бала дегилим, эписини анълайым,— деди Джафер.

Мавиле озь азбарларында ишнен мешгъуль эди. Бирден алчакътан учып келеяткъан самолётнынъ агъыр сеси эшитильди. Къыз онъа къулакъ асмады. Бу вакъытта азбар къапыдан чапып кирген Джафер: «Мавиле, ерге ят»,— деп къычырды. О бир шей анъламай, агъасына бакъкъан арада, Джафер чапып келип, онынъ башындан ерге басты. Экиси бирден чечеклер устюне йыкылдылар. Самолёт орталыкны титретип кечип кетти.

Мавиле агъасына кийик-кийик бакъты.

— Бу насыл самолёт?

— Фашист самолёты, къанатындаки къара хачларны корьмединъми?

— Мен, онынъ сесинден дешетленгенимден, козьлеримни юмдым тек. Къанатындаки бельгилерни дегиль, озюни корьмедим.

Олар ерлеринден биле турып етиштирмедилер, кене вынъылты эшитильди. Лякин бу кересинде о пек алчакътан дегиль, юксекче ве яваштан учып кельди. Ерге япышып яткъан Мавиле, самолёт тёпелерине кельгенде, башыны азачыкъ котерип, онынъ къанатларына бакъты, къара хачларны ачыкъ-айдын корьди. «Джафер деми догъру айткъан экен»,— деп тюшюнди. Шундан сонъра самолёт бир даа къайтып кельмеди. Кок теренлигинде гъайып олып кетти.

Акъшам олып, орталыкны къаранлыкъ баскъан сонъра, Акъяр беттен насылдыр гурюльтилер, агъыр-агъыр патлавлар эшитильди. Кокни къылычнен кескен киби ярыкълар корюнди. Эр кес тышкъа чыкъты. Копеклер авулдай, адамлар дешетленген алда лаф этелер. Дерсинъ, бутюн дюнья сагъыр гурюльти ичинде къалды.

Оксюре-оксюре къую башына кельген къомшу Абдулла агъа:

— Алиме, балалар эвдеми?— деп къычырды.

— Эвделер, Абдулла агъа. Лякин...

— Мельунлар Акъярны бомбалайлар.

— Абдулла агъа, сиз дженкни корьген адамсынъыз, бизлерге шимди не япмакъ керек? Олар мында да кельселер?..

Абдулла сигар якъты. Эки-учь кере ичине девамлы чекти, къаранлыкъ ичинден онынъ агъаргъан череси, тюшюнджели козьлери ялкылдап корюнди. Сонъра олар бирден къаранлыкъ ичинде гъайып олдылар. Онынъ кедерли сеси эшитильди.

— Таштан ясалган диварлар бизни эр шейден кьорчалаа билелер. Таньга сагъ-селямет чыкъсакъ, ярын бир шейлер тюшюнип бакъармыз.

— Азизелер корюнмейлер?

— О эвден чыкъмады. Бу алектни, нелер оладжагыны тасавур биле этмей.

Акъярнынъ устюндеки дешетли гудюрди яры геджегедже девам эти. Эртеси куню эр кес озъ азбары ичинде окоплар къазып башлады. — Эки кьорантага бир окоп етер, — деди Абдулла. Онынъ балалары ве Джафернен Мавиле эки кунъ къан терге батып чалышты, узун, терен чукъур къаздылар.

Умют этмеден азбар къапыдан Рустем кирди. Велосипедини эрик терегине таяндырды. Устюнинъ-башынынъ тозуны къакъты, кую башында лаф этип отургъан балаларнынъ янына кельди. Устюнде без, яхшы утюленген камзол ве куль ренкли штан.

— Къайдан келесинъ, Рустем? — деп сорады Джафер.

Рустем козь къыясындан Мавилеге бакъып алды. Янакълары алланды. Козълери яшланган киби олды. Къашлары тююмчикленди. Узанып, кую къапагы устюндеки мешребени алды, къопкъага далдырып, тазе сув ичти. Мешребедеки сувнынъ эписини ичти, агъызыны элининъ аркъасынен сюртти, бош мешребени ерине кюйды. Элиндеки саатине бакъты. Буюн бу арекетлерни, озюндеки эеджанны бастырмакъ ичюн япкъаны дуоумакъта эди.

— Ярым сааттен ёлга чыкъаджакъмыз, достум, — деди Джаферге. Джафер еринден сычрап турды:

— Не ичюн буны эвельдже хабер этмединъ? — деди Джафер даргын алда, къызылчыкъ чубукъларынен орюльген азбарга асылы камзолыны алып кийди, анасына къычырды.

Кую башындаки огъланлар, фена хабер бар киби, сусып къалдылар.

Алиме, не олган экен деп, эвден теляшлы чыкъты. Мазун турган Рустемни корьгенинен меселени анълады. Богъазына бир шей тыкылган киби юткунды. Дудакълары титредилер.

— Не вакъыт кетесинъ, балам? — деп сорады Рустемден.

— Сизлернен сагълыкълашмага кельдим.

Даа якъында къоджасыны озгъарган Алименинъ юрегиндеки ярасы тазерди. Яш-къарт эр кес кете, деп тюшюнди. Лякин оларнен корюшмек къысмет оладжакъмы, ёкъмы?

Алиме Рустемнинъ омузларындан куючакълады:

— Алла ярдым, этсин, балам! Сагъ-селямет къайтып келинъиз! — деди. Чырайы ап-акъ Рустем агъызыны ачып бир сёз айтса, агълап йибермектен кюркъты, сусты, башыны саллады.

Мавиле онъа козьлерининъ къыясындан бакъып алды. Эр кестан эвель давранган, манъа бир кунъ эвельдже хабер этмеди, деп джаны агъырды. Сонъра шимди адамларнынъ бир-бирлерине джанлары агъыраджакъ вакъытмы, деп тюшюнди. Козълерини ерден алып, Рустемге бакъты. Онынъ чырайы къачыкъ, козьлери ёргун бакъмакталар. Эллерини бири-бирине ышыкълай, къасеветли. Бирден Мавилеге бир шей айтмага ниетленди. Лякин не ичюнди кене сусты. Айтмага сёз тапамадымы?..

Я Мавиле тапар эдими? Рустем онынъ ичюн гъает якъын ве къыйметли инсан олгъаныны къыз шимди анълады. Юреги чапаланды, сыкып алды. Къаршысындаки эеджанлы йигитке дюньядаки энъ эйи сыджакъ сёзлерни айтмага истеди. Лякин бунъа имкян ёкъ эди. Янында анасы ве агъасы бар. Богъазыны бир шей сыккъан киби олды. Юткунды. Ойле де Рустемге бир сёз биле айтып оламады.

Кететкъанда, Рустем чевирилип, Мавилеге бакъты, къызнынъ дудакъларыны тишлеп, ерге бакъып тургъаныны корьди. Джафернен экиси велосипедлерине минип, вызлы айдап кеттилер.

Уйледен сонъра ёллар, азбарлар къадын, бала-чага толды. Олар тюневин гедже немсе-фашист самолётлары амансызджа бомбалаган Акъярдан

кечип кельген зали эди. Таныш-билишлери, сой-соплары олгъанлар эвлерге таркъадылар. Башкъалары къасабанынъ четиндеки ачыкъ мейданларда чадыр къурдылар. Араларында енгиль яралылар чокъ. Кичкене балачыкъларнынъ биле бирининъ эли багълы, дигерининъ башы. Кимериси топалай. Бала къайда, насыл шараитте олгъанына бакъмадан, балалыгъыны япа. Олар, чадырлар арасында, тазе отлар устюнде топ ве дигер оюнлар ойнап башладылар.

Агъыр яралыларнынъ чокъусы вадийнинъ хастаханесине ерлештирильди.

Мавиле бир къач достунен берабер анда медицина хадимлерине ярдым этмеге барды, муаребенинъ биринджи яралыларыны корьдилер. Дюнь гедже шеэр биринджи кере бомбаланылгъан вакъытта яралангъан яш студент йигит уйлеге якъын пек къычырыкълады. Экимнинъ авалесинен, эмшире онъа насылдыр укол япты. Йигит бираз тынды. Эмшире онынъ янында Мавилени къалдырды. Озю экимнен берабер дигер яралыны бакъмагъа кетти. Яралыны саба операция яптылар. Бутюн бедени янгъан. Лякин чересине бир шей олмагъан. Янып, къарарып, сёнген агъачны анъдырыджы эллери, аякълары ягъдан, илядждан, яралардан сараргъан чаршаф тюбюнде. Онынъ вуджуды гуя энди чокътан бу дюньянен сагълыкълашкъан. Яралы козьлерини юмды. Бираздан Мавиле, о юкълап къалды, белледи. Онынъ башы уджундаки курсюден явашчыкътан турмакъ истеди. Яралы бирден козьлерини ачты. Къызгъа дикъкъатнен бакъты.

Онынъ сылакъ корюнген сия козьлери, гурь, узун къашлары тюбюнден йылтырап, аятнен ич де сагълыкълашмакъ истемеген алда, бир шейлер айткъан киби бакътылар.

Мавиле онынъ башы устюне эгильди, динъленди.

— Башым агъыра,— деди яралы алчакъ сеснен яваштан.

Къыз деръал халатынынъ джебинден пошусыны чыкъарып, тумбочканынъ устюнде тургъан стакандаки сувнен сылатты, сыкъты. Йигитнинъ мангъалайы устюне къойды, элинен бираз басып турды. Сонъра кене курсюге отурды. Йигитнинъ козьлери ачылды-юмуддылар, чаршаф къыбырданды. Сагъ эли азачыкъ котерильди. О агъырса керек, аскер агъыр инъледди.

— Адынъ не?— деди о Мавилеге.

Къыз неге огърагъаныны бильмей, о якъкъа-бу якъкъа бакъынды. Кичкене палатада юкъламакъта олгъан бир арбийден башкъа кимсе ёкъ эди.

— Мен... Мен сорадым...

Къыз юректен севинди, яралыны тюзелип башлады санды.

— Адым Мавиле.

— Меники Кязим. Педагогика институтынынъ биринджи курсыны битирдим,— деди огълан... сёзлерининъ сонъу бирден узюльди. Терен нефес алды, тынды.

Мавиле онъа дикъкъатнен бакъты, кене нефес алмасыны бекледи. Лякин онынъ кокюси бир даа котерилип энмеди. Деми Мавилеге атешли бакъкъан козьлери нурсыз ве джам киби арекетсиз эдилер. Къыз коридоргъа чапып чыкъты, эмширени корьгенинен:

— Кязим ольди!— деп, къычырды кийик сеснен.

Эвлерине пек яныкълы алда къайтып кельди. Къайда чевирильсе, Кязимнинъ джам киби къатып къалгъан козьлерини корьди. Лякин анасына бир шей айтмады. Ятакъ одасына кирди, озюни кровать устюне атты, ичин-ичин агълады.

Бу вакъытта къомшу одадан Джафернинъ сеси эшитильди.

— Мавиле къайда, даа кельмедими?— деди теляшлы сеснен.

— Кельди. «Башым агъыра, азачыкъ раатланайым», — деп, ятты.

— Пек ёргъунмы? Ёкъса, хасталандымы?

Къапыны яваштан ачты.

— Мавиле, сангъа не олды?— деди Джафер. Онынъ сесинде теляш сезильди.

Къардашы индемеди. Юзю-къоюн яткъан, къыбырдамады.

Джафер кроватинынъ янына кельди.

— Юкъламагъанынъны билем, онынъ ичюн кирдим. Тур, санъа айт-
таджакъ сёзюм бар,— деди.

Мавиле яваштан котерильди. Агъасына бакъмакъ истеди. Бирден элле-
ринен бетини къапатып, агълап йиберди.

Джафер онынъ билеклеринден тутты.

— Анда ольгенлер бармы?— деп сорады къарыкъ сеснен.

Мавиле онынъ сёзюни тасдыкълап, башыны саллады.

Агъасы сусып турды. Сонъра эки элинен къардашынынъ ченгесинден
тутып, онынъ юзюни озюне чевирди. Къызнынъ къызаргъан, шишкен козь-
лерине бакъты.

— Агълама, Мавиле! О, вахшийлер мында къолайлыкънен келирлер
беллейсинъми? Олюм бундан сонъ чокъ олур. Амма Кърым топрагъыны
биз оларгъа къолайлыкънен беремиз!

Къардашы башыны котерди.

— О, меннен лаф эте-ете, джан берди. Ольгенине башта инанмадым.

Джафер пенджере янына барды. Аран огюндеки терек тюбюнде анасы
сыгъыр сагъмакъта эди. Бираз бакъып турды. Анасы сют толу къопкъаны
тена ерге къойды. Четте, сыгъыргъа ынтылып тургъан бузавны чезип
йиберди. Озю къопкъаны алып эвге догъру догърулды.

Джафер бирден чевирильди.

— Мавиле,— деди эеджанле,— мен бу гедже сабагъадже идареде, нев-
бетчиликте олмакъ кереким. Акъярдан телефон эте билелер. Буны анам
дуймамакъ керек!

— Сен эвде олмасанъ, онъа не дейджегим?

Джафер къардашына якъын келип, кроватинынъ кенарына отурды.

— Бир досту дженкке кете экен, анда бараджакъ, десенъ, инаныр-
мы экен?

Мавиле бильмейим деген киби омузларыны къысты.

— Къач адам оладжакъсынъыз?

— Бильмейим,— бираз тюшюнди, аст дудагъыны тишледи,— эки адам
олмалы. Лякин экинджиси ким экенини озюм де бильмейим.

Аралыкъ къапыдан янаша одадаки къардашларынынъ чивильтиси, ана-
сынынъ оларны тынчландыргъан сеси эшитильди.

— Ана, азбарда азачыкъ даа ойнап келейим де,— деди Кемал кескин
сесинен.

— Бутюн кунъ ойнап тоймадынъмы, къардашларынъа мукъайт ол, мен
акъшамлыкъ софра къояйым. Шимди кеч вакъыткъадже ойнамакъ олмаз.

— Ничюн? Эр кес ойнай да?

— Къаранлыкъ тюшкенинен Акъярны кене бомбалап башларлар. Бы-
ралкъы бомбалар мында да келип тюшерлер. Бунъа дженк дейлер, огълум!
Эвден чыккып кетип, мени азапламанъыз!

Джафер къардашына къыя назар атты.

— Эшиттинъми? Даа бутюн гедже анда олмакъ истейсинъ!— деди
Мавиле онъа.

— Эбет... олмакъ кереким. Бунъа дженк дейлер, онъа себеп-мебеп
кечмей.

Акъшамлыкъ емектен сонъра Джафер анасына бу гедже эвде олмай-
джагъыны айтты.

— Хайыр ола, огълум?— деди ана онъа,— ничюн?

Джафер бираз сусты, ерге бакъып турды.

— Бир достумны озгъармакъ керегим!

— Бир озюнь кетеджексинъми?

— Ёкъ, башкъалар да барлар.

Огълум ананынъ ишанчсыз бакъышларыны сизди.

— Ана,— деди Джафер, ананы къолайлыкънен алдатып оламай-
джагъыны анълап,— мен бу гедже идареде невбетчи олмакъ керегим.
Акъярдан телефон этмелери итимал.

Ананынъ чырайы бирден денъишти. Лякин итиразгъа бенъзер сёз
айтмады. Мавилеге тюшюнджели алда бакъты.

— Мен ялынъыз дегилим, ана! Менимнен бир огълан даа кетеджек. Джафер къапыдан чыкъаяткъанда:

— Мукъайт ол, балам, къапы-пенджерелерни къапатып отурынъыз. Ичериге олур-олмаз адам кирмесин,— деди ана.

— Къасевет этменъиз! Бу озюмизнинъ къасабамыз да!

Ананынъ юзюнде азачыкъ тебессюм сезильди. Бу: «не япайыкъ, башкъа чаремиз ёкъ» демек эди. Башыны салады. Демек, такъдир этти.

Джафернинъ кеткени чокъкъа бармады, орталыкъ къою къаранлыкъ ичинде къалды. Къапылар-пенджерелер бастырылгъан алда, Алиме лампы да бираз эндирди. Балаларны юкъламагъа яткъызды. Мавиле кене озь ятакъ одасына кирди. Алиме софагъа чыкты. Душман самолётлары Акъярны бомбалагъанларына динъленип турды. Богъукъ-богъукъ топ сеслери де эшитильди. Базыларынынъ сопа ашагъан къарт копек киби вайылдагъан титис сеслери чыкты. Тёпеден кырмызы топузлар тёкюльди. Эвлернинъ диварлары агъыр-агъыр силькинди. Софанынъ джамлары шувулдады, сынды, ерге тюштилер.

«Хынзырлар шеэрге бармагъа къоркъалар... бомбаларыны анда-мында ташлап къачалар», — деп тюшюнди Алиме. Этраф дешетли. Балалар уянып, къоркъмасынлар деп, чар-чабик оларнынъ одасына киреяткъанда, къаршысына Мавиле расткельди.

— Не ола я, ана? Къайда юресинъиз?

— Софада эдим. Акъярны якъып-йыкъалар, алла беляларыны берсин! Ким бильсин бу гедже де не къадар адамнынъ ястыгъыны къурутты, йыртыджылар!?

Мавиле индемеди, теренден кокус кечирди.

Балаларнынъ бир шейден хабери ёкъ. Татлы юкъудалар. Ананы ода ичинде диварлар сыкъкъан киби олды.

— Тюф, тюф! Агъанъ не япты экен?— дие раатсызланды.

— Не япаджакъ? О да, бизим киби отурадыр!

Ана кене софагъа чыкты. Алчакътан самолёт учып кечти. Анасынынъ артындан чыкъкъан Мавилеге самолётнынъ къуйругъы янаяткъан киби корюнди. Бираздан кене онынъ богъукъ сеси эшитильди. Лякин чокъ якъында дегиль эди.

— Эменлер артындан кечип кетти,— деди Мавиле.— Гъалиба, урулгъан!

— Кимнинъки олгъаны корюнмедими?

— Озюмизнинъкине бенъзеттим.

— Айтма, балам!

Тюфек сеси эшитильди. Сонъра орталыкъ чым-чырт кесильди, бир шей олмагъан, дюнья татлы юкъуда киби.

Джамлары сыныкъ пенджерелерден ичери серин ель кирди. Алиме омузларыны къысты.

— Эвге кирейик, ана,— деди Мавиле.

Анасы, оны эшитмеген киби, индемеди. Дерсинъ, онынъ сакът аналыкъ дуйгъусы онъа бир шейлер бильдирмекте эди.

6

Телефон чанъы къыямет къопарды. Маса башында юкъусырап отургъан Джафер бирден къулакълыкъкъа япышты.

— Динълейим,— деп къычырды.

Теляшлы эркек сеси эшитильди.

— Алло! Алло! Дикъкъатле динъленъиз! Байдар бетке бир самолётымыз кетти. Учуджы яралы, ёлуны шашырды. Адже атеш якъып, къонмакъ ичюн ер косътеринъиз! Алло!

Джафер къулакълыкъ ичине къычырды:

— Мен сизни анъладым! Эписи япылыр!

О къулакълыкъны чыкъарып ерине къойды, козьлеринен улькюн ода-нынъ ичини сюзип чыкты. Шимди не япмакъ керек, деп тюшюнди невбетчи. Онынънен берабер невбетчиликке кельген огълан бири-бирине

кышып кыюлган учь скемле устюнде юкыламакыта. Башынынъ туюбуне газетагы сарылган аякыбапларыны кыойган. Аркыасы устюне созулган, бир аягы ерге саркыкан. Элери башынынъ астында. Хатирине, бир вакытларда, кыайдандыр окыуган сёзлер кельди. «Адам балалыгында юкылаганда, эллерини башынынъ устюнден тёпеге узатып ятса, о осип-буюген сонъра, юксек рутбе саиби ола». Юксек рутбе чарпсын буны,— деди о, озь-озюнен лакыырды эткен киби. Орталыкъ атеш ичинде, бу, агыам-гызы, юксек рутбенинъ дердинде.

Огыланнынъ омузындан тюртти:

— Тур, Абляй, тур! Мен штабгы кетем, адамларны котермек керек. Сен телефон янында отур! Сакын, юкылама!— деп, онъа ишарет пармагыны салады.

Оглан, не оляятканыны анъламай, юкыу серсемлигинде бираз бакып турды. Джафер, кыапыны тарс урып, чыкып кетти. Абляй омузларыны кыысып, барып Джафер турып кеткен скемлеге отурды.

Яры кыаранлыкъ оданынъ ичинде телефон сеси янъгырады. Оглан сескенип кетти. Телефон аппараты башында отурганыны унутса керек, о якыкыа-бу якыкыа бакыты, козлери тёгереклеңди, шашмалап, кыычырыкылады, сонъра озюне кельди. Кыулакылыкыкыа япышты. Анда кене демики сёзлер текрарландылар.

Штабда булунгъанлардан учь кыарт ве Джафер ангычларынынъ ярысынадже кыуру пичен юкюу арабанен Чуку байыры бетке атларны ёрттырып кетмектелер. Пенджере кыаршысында турган Мавиле ве анасы оларны кордылер. Лякин арабанынъ устюндекилер кимлер экенинъ сечамадылар.

Арабадакилер не кыадар даврансалар да, самолёт энди тёпеге корюнмей эди. Бесе-белли о Чуку байырына якыын бир ерге энди. Джафер аякы устюне турып, тельбевлерни кыакыкыалай, кыамчысынен атларнынъ аркыаларыны шыбалай, бунъа бакымадан, арабанынъ сурьаты эп эксильди. Чюнки ёл айланмаларнен тик кыыргыа котерильмекте. Ёл четинде тамырлары чыкып турган юксек ве гурь даллы ювез тереги янына кельгенде, Джафер арабаны азачыкъ кенаргыа чекип, атларны токытаты.

— Не олды?— деди кыартлардан бири.

— Самолёт мында олмакы керек.

Джафер бу ерлерни яхшы бильгенинден, кыартлар итираз этмедилер. Отлар ве чалылар арасында абына-сюрюне, онынъ пешинден кеттилер. Баягы юрдылер. Кыартлар фышылдадылар, чанабаджакыладылар, лякин эп юрдылер.

— О бельки яралыдыр, аджеле ярдым керектир,— деди энъ огде акысап кетейткыан кыарт, нефеси тутулгъан алда.

— Яралы олганыны бала айткыан эди де.

Энъ арттан келейткыан кыарт бирден:

— Эй! Аркыадаш, кыайдасынъ?— деп кыычырды.

Онынъ, яшларнынъки киби кучылю сеси тереклер устюнден далгыаланып, учып кетти, барып кыаяларгыа урунды, акысада олып, «кыайдасынъ», «кыайдасынъ», деп текрарланды.

Не ичюндир кетейткыанларнынъ дёртю де бирден пыстылар, динълендилер. Сес-солукъ эшитильмеди. Джафер этрафкыа козы ташлады. Кыаранлыкыта бир шей корьмекнинъ чареси олмады. Лякин азачыкы даа кетселер, бир аланлыкыкыа чыкыаджакыларыны биле. Ёрулганына бакымадан, бутюн кучюни топлап, огге чапты. Бу кыолай иш дегиль эди. Отлар ве чалылар эп сыкылашмакыта, чапмагыа дегиль, юрмеге биле имкян бермейлер. Эр алда кыарт адамлар адымларыны эп сыкылаштырдылар. Джафер чапып оламаса айып санылмазмы?

Чапты, бир кыач кере сюрюнип йыкыылды, турды... кене чапты. Огюнде бирден айдындыкы пейда олды. О сыкы орман ичинден аланлыкыкыа чыкыкыан эди. Кыулагына бирден кимнинъдир сеси кельди.

— Ким вар анда?— деп кыычырды кыарыкы сес.

Онъа джевап оларакы башкыа сеслер эшитильди.

— Эмирни эда эттим. Эки фриц самолётыны якытым... Якытым! Шимди

озюм юкъяламагъа ятам. Эшитесинъизми, юкъяламагъа...— Сонъра къарыкъ сес кесильди.

Къартлардан бири чапа сапы киби узун къундакълы тюфекни сес кельген якъкъа узатты.

— Душман олып да, бизни якъалап отурмасын?— деди, шубеленип.

Джафер онынъ тюфегини шимди корьгенине тааджиplenди. Оны элинен кенаргъа чекти.

— Онъа ярдым этмек керек,— деди. Пысып отургъан еринден сычрап турды, сес кельген тарафкъа чапты. Чапаяткъанда, бирден токътады. Огюнде серилип адам ятмакъта. Ай ярыгъында чересининъ ярысында сиярынты корюнмекте.

— Учуджы,— деди Джафер.— Телефонда айтылгъан яралы.

Тизлери устуне чекти. Мукъайтлыкънен эллерини онынъ энъсесининъ тубюне сокъты, башыны азачыкъ котерди.

— Учуджы аркъадаш, биз санъа ярдымгъа кельдик, козьлеринъизни ачынъыз!— деди ялваргъан киби.

Энди къартлар да келип еттилер.

— Сув...— деди яралы,— азачыкъ сув беринъиз!

Джафер эвельден бойле вазиятти козь огюне алмагъанына языкъсынды.

— Бир ютум сув биле алып кельмесенъ, неге чаптынъ?— Озь-огюне дарылды. Сонъра башыны котерди...— сув, сув вармы?— деди яныкълы сеснен.

— Мен... шимди огълум, эки дакъкъадан...— деди Аблямит къарт,— мында якъын ерде чокъракъ вар. Шимди кетиририм,— деди ве чапып кетти.

— Шимди мен яранъызны багъларым, эр шей яхшы олур. Сиз кыбырданманъыз,— деди Джафер.

— Эмирни эда эттим. Энди юкълайым даа...— учуджынынъ юлкьукъ сёзлери, къарыкъ, меджалсыз сеси бирден кесильди. Вуджуды бир шейден сескенген киби азачыкъ титреди. Созулып къалды.

Джафернинъ башындан къайнагъан сув текюльген киби олды. Эллери, аякълары къалтырай башлады. Манълайы буз киби... терли. Богъулаяткъан адам киби бойнуны созды. Учуджынынъ башы устуне эгильген къартларгъа бакъты. Оларнынъ дудакълары кыбырдады, фысылдап дува окъуды, эллеринен юзлерини сыйпады: «Амин!» дедилер.

— Къан чокъ акъкъан, ярдым кяр этмеди,— деди къарт.

— Кузьгю... кузьгю парчасы ёкъмы? Нефес аламы-ёкъмы, билир эдик!— деди Джафер.

Къарт Джафернинъ джеп фенерчигинен йигитнинъ чересини, сонъра вуджудыны ярыкълатты. Учуджы къан ичинде ята, о, бираз къоюрып, къурып, къаверенкли олып къалгъан. Кольмегининъ сагъ тарафы сым-сылакъ.

— Кузьгю керекмей, балам, бойле де эр шей корюнип тура. Кокюсинден ве башындан агъыр яралы.

Бу арада къарт консерва къутусынен сув кетирди.

— Ма, огълум, Джафер, вер йигите, ичсин. Чокъракъ суву шифалыдыр!

— Энди онъа сув керекмей, эмдже,— деди Джафер. Элинен учуджынынъ козьлерини къапады, агълап йиберди.— Онъа энди бир шей керекмей...

Бираз авлакъта самолёт тура. Къанатлары сынгъан, лякин вуджуды бутюн. Эр насыл ёлнен олса да, учуджы самолётны мукъайтлыкънен къондурмагъа тырышкъан. Андан тюшкен сонъ, йигирми-йигирми беш метр сыйрекленген. О кечкен ердеки отлар къан иле боялгъан.

Эртеси куню учуджынынъ дефини мунасебетинен Акъярдан адамлар кельди. Бутюн къасабанынъ халкъы, яш-къарт демей, топланды. Онынъ къабири башында яхшы сёзлер айтылды. Кърымда догъгъан. Къачы мектебини битирген. Инсаннынъ юрегини эзиджи музыка алтында къарамам йигитнинъ джеседи ер багърына комюльди. Арбийлер тюфек ве автомат иле атеш ачып, онынъ рухуны шеревледилер. Башы уджуна йылдызлы ири таш, ташнынъ устуне энди йигирми беш бааръни корьген учуджынынъ ады ве сойады язылы белги къоюлды. «Волошин Александр Александров»

вич, 1920 сенеси догъды, 1941 сенеси Акъяр муаребесинде къараманларджа зыяк олды».

Адамлар таркъала башладылар. Джафернинъ назарына къабир янында къызларнен тургъан Мавиле илишти. Тюневин гедже о, кирпич сыкъмады, бугунъ — инсан юрегини тельчелейиджи бу вакъиа... Шимди козьлерине эр шей туман ичинде киби корюне. Къулакъларында учуджынынъ сонъки сёзлери текрарланмакъта. Затен, Джафер бойле адиселерни пек агъыр кечире. Бир гонъюльсиз вакъиа олса, оны чокъ вакъытларгъадаже унутып оламай, ичтен янып-куйип юре, не айтса, шу вакъианен барып багълана.

Александр Александрович онынъ элинде джан берди.

Мезарлыкътан чыкъкъан сонъра, онъа бакъып тургъан Мавилеге, эвге кетейик, деген манада ишмар этти.

Къардашы янындаки къызларгъа бир шейлер айтты. Тез-тез агъасынынъ янына кельди.

— Джафер, шимди, беш-он дакъыкъадан Кязимни кетиреджеклер.

Акъярдан анасы, догъмушлары кельди. Оны да мында комеджеклер, — деди. Къызнынъ козьлери шишкен ве къызаргъан.

Мусульман мезарлыгъы да айны шу къыр устюнде олып, арада бир тар араба ёлу булунмакъта.

Ашагъы маалледен келеяткъан чокътан-чокъ адамларнынъ омузлары устюнде табут корюнди. Адамларнынъ эксериси осьмюрлер, эсасен къызлар эди. Институт достлары. Оны мезарлыкънынъ ортасына, мектепке якъын ерде дефн эттилер. Сой-соплары Кязимнинъ анасыны къолтукълап, тутып туралар. О агълай-агълай, ёрулгъан, янгъан-куйген. Агъызыны ача, къычыраджакъ ола, сеси чыкъмай. Онынъ алыны корип, дженазеде агъламагъан адам къалмады.

Къыр устюнде бир кунъде эки тарафта эки тазе къабир пейда олды. Ватан муаребесининъ ильки къурбанлары. Эки адам куреклеринен къабирни топракънен орытти, тегизледи, мукъайтлыкънен, куреклерининъ аркъаларынен таптадылар. Сонъра башы уджуна йигитнинъ шахсиетине аит малюмат язылы тахтачыкъ къакътылар. Адамлар, демики киби, къабирлер арасындан мукъайтлыкънен кечип, таркъадылар.

Шимдилик йигитнинъ башы уджунда кичкене тахтачыкъ къоюлса да, бир йыл кечкен сонъ, койлер атеш ичинде янгъанына бакъмадан, ана огълунунъ хатырасыны эбедийлештирмек ичюн, къабирине мермер къабир ташы устюне къойдырып суретини яптырды.

Джафер Мавилени озюнинъ одасына чагъырды. Къапыны ичериден килитледи, аркъасыны къапыгъа таяды.

— Мавиле, кадым, санъа бир сёз айтаджагъым, лякин кимсе бильмейджек, — деди яваштан. Сонъра, тёшегининъ кенарыны котерди, газетагъа сарылгъан бир шей алды. Оны мукъайтлыкънен ачты. Бу — акъча эди. Бир топ юзерлик. Оларнынъ бир уджундан тутып, юкъары чевирди, ельпазеге бенъзедилер.

Къардашына чокъ вакъыт тюшюнджели алда бакъып турды.

Мавиле бир шей анъламады... сусты, тааджиplenди.

— Мен буларны анамны сеяткъа алып бармакъ ичюн топлагъан эдим. Бойле юзерликлернен дегиль, капик-капик, яваш-яваш учъ йыл топладым. Фашистлер кедер эттилер. Дженктен сонъ исе не оладжакъ, не къаладжакъ, белли дегиль. Санъа энъ муимини энди айтаджагъым, лякин, бакъ, кимсеге агъыз ачма! — О Мавиленинъ козьлери ичине бакъты-бакъты, нерлердир тюшюнди. — Ёкъ, кимсеге айтмайджагъынъа емин эт! — деди ялавыр киби.

Мавиле мына-мына, бир хайырсыз хабер эшитеджек киби, аджиз алгъа кельди, къоркъа башлады.

— Айт, агъа, тездже айт. Сен не япмакъ истейсинъ?

Джафер акъчаны къайтарып газета ичине сарды. Кровать устюне быракъты, ода ичинде огге-арткъа юре башлады, сонъра, бир къараргъа кельген киби, токътады:

— Мавиле, мен гонъюлли оларакъ дженкке кетеджегим!

Мавиленинъ козьлери тегерекленди.

— Сен не айтасынъ? Сен яшсынъ? Сени ордугъа алмазлар!— деди кыыз-къардашы.

— Яваш ол!— Джафер элининъ терс якъынен къардашынынъ агъызыны къапатты.— Анам дуймасын.

Мавиле бир шей демеге бильмей, тѣшек устюнде отурып къалды. Сусты.

— Сен яш бала дегильсинъ. Вазиетни анъламакъ керексинъ. О вахший алманлар нелер якъяныны коремиз. Тез кунълерде мында да келип чыкъарлар. Кетишат шуны косътере. Бизлер бельки бир кереден дженкке киремиз. Башта окъурмыз. Шеадетнамом олмаса да, машина айдамагъа билем. Курста окъурум, танкчы олурум. Бу акъта энди бир шейлер сораштырып бильдим. Танкчы оламасам, машинанен аскерлерге сила, къуршун ташырум. Бу иш элимден келир. Ойле дегильми?

Мавиле озю биле дуймадан башыны салады. Агъасы юрекленди.

— Сагъ ол,— деди яваштан.— Мен мында олмагъанда, бир зоргъа къалсанъ, Шаип дайыгъа бар. Онынънен акъыл таныш, анъладынъмы? Онынъ акъылы эр шейге ете. Ондан да башкъа, озъ адамымыз.

Тѣшек устюндеки параны алып кене ерине къойды.

— Буны сакълап отурма,— акъчаларгъа ишарет этти, анама бер, масраф этинъиз! Дженктен сонъ пара керек олса, тапармыз, сагълыкъ олсун.

7

Эртеси куню Джафер бутюн кунъ эвде олмады. Акъшам орталыкъ къаранлыкълашып башлагъанда кельди. Ёрулгъан... юзю кыйышып къалгъан. Огюне къоюлгъан ашны индемей ашады. Огълу ашагъанда анасы онъа бир сѣз айтмады, софра башындан чекильгенде, онъа мазун бакъты.

— Сабадан бери къайдаларда юрдинъ, балам?— деди ана.

Джафер онъа тюшонджели алда бакъты, джевап бермеге къоркъкъан киби, бир талай индемей отурды. Еринден турды, пенджере янына барды.

— Акъяргъа бардыкъ, Алининъ бабасыны озгъардыкъ,— деди.

Даа башкъа суаллер къаршысында къалмамакъ ичюн озъ одасына кирди. Къапынынъ къара пердесини орьтип, чыракъны якъты. Насылдыр бир ишке тутунды. Анасы, о якъкъа-бу якъкъа юрип, эв ишлеринен огърашкъанда, козьлерининъ къыясынен онынъ къапысына бакъса да, ичери кирмеди. Энвернен Кемал бугунъ эвде бир агъырлыкъ сезип, юкъламагъа эрте кетип яттылар. Мавиле исе озъ одасындан чыкъмады.

— Бу хайырсыз дженк бала-чагъа, эр кесни шашырды,— деп къаарленди ана озъ башына. Сет устюнде юкълап къалгъан Алие иле Серверчикни алып барып озъ ерлерине яткъызды.

Ювулгъан чамашырлар ичинден балаларнынъ урбаларыны айырып алды. Оларнынъ сѣкюгини, йыртыгъыны тикти, ямады. Эписини утюледи. Бу ишлерни якъкандже, яры гедже маали олды. Узакъта ерни сарсыткъан гудюрдилер эксильди. Титис гедженинъ сонъу озъ укюмине кирди. Ана бираз динъленип отурды, турды, барып ятмакъ истеди. Джафер олгъан оданынъ къапысы янына баргъанда токътады. Перденинъ четинден ичериго козь этти. О ёргъанны биле ачмагъан, кровать устюнде урбалары такъымынен аркъасы устюнде юкълап къалгъан.

Ана къапыны явашчыкътан ачып, ичери кирди. Огълуна узанды, лякин уянтмагъа кыймады, элини кери чекти. Джафер гъамсыз-кедерсиз адам киби тынч ве татлы юкъламакъта. Сия, узун къашлары акъ юзюнде шимди даа да узангъан киби корюнди. Гуръ сачлары тегиз манълайынынъ ярысыны орьткенлер.

Ченгеси, тышкы бабасынынъки киби, экиге болюник, деп тюшонди ана. Бабасы шимди къайда экен? Ондан хабер-тебер ёкъ.

Джафер анасынынъ дикъкъатнен бакъып тургъанынамы, ёкъса тюшонде бир шей корипми, абдырап силькинди, сагъ тарафына чевирильди, кене тегиз нефес иле уйкъуны девам этти. Ана не япмакъны бильмей, скемлеге отурды. Бу вакъытта козьлерине къаршыда дивар тюбюнде тургъан сефер торбасы чалынды. Башта онъа эмиет бермеген киби олды,

сонъра элесленди, ичине гуя атеш тюшти. Даа якъында къоджасыны бойле торбанен озгъаргъан эдилер. Еринден турды. Барып торбанынъ агъызыны ачты. Бир къат сыджакъ урба, чорап, уфакъ-тюфек, ёл кедиклери. Кокюс къафеси сыкългъан киби олды. Ичинден, дерсинъ, нефес дегиль де, атеш, алев чыккты.

— Балам, сен не яптынъ?— дегенини озю дуймай къалды.

Джафер къыбырданды, яваштан козьлерини ачты. Башы уджунда эй-кель киби тургъан анасыны корьгенде, юкъусы гъайып олды.

— Сизге не олды, ана?— о яваштан котерильди, торбаны корьгенинен, меселени деръал анълады, чырайы джиддийлешти.

— Ойле олмакъ керек, ана!— деди огъул.

— Я, балам, сен даа яшсынъ?..

Экиси де сусты, айтмагъа башкъа сёз тапмадылар. Санки эр шей айтылды, эр шей анълашылды.

— Тёшегинъни ач, союнып ят!— деди ана, лякин озю еринден турмады. Ичинде шимди къычырмакъ, агълап, бутюн дюньяны аякъкъа турсатмакъ ичюн яныкъ бар! Бельки, ойле япса, атеши эксилер, юреги азачыкъ ятышыр эди?! Амма ана ойле япып олгъан инсанлардан дегиль. Юректе не къадар буюк яныкъ олса, эписи ичте къала. Акъкъаны дуолмагъан терен, сакин озен киби, онынъ яныгъы дуолмай.

Индемейип, огълунынъ чересине чокъ бакъып отурды. Онынъ тегиз манълайыны, сачларыны сыйпады. Бир баласы ичюн анагъа не къадар гъам-къасевет чекмек мумкюн?

Джафер яш къорантанынъ экинджи баласы. Биринджиси дюнья ярыкълыгъы корьмеди. Экинджиси исе вакъытсыз догъды. Бир парчачыкъ къырмызы эт, териси биле корюнмей. Ана онынъ янындан чекильмеге биле къоркъа эди. Оларнынъ эвине огълан корьмеге кельген Алимнинъ достлары:

— Олян, Алимнинъ огълу бар, Алиме огълан догъургъан, дейлер, огълунъыз бумы?— деп кулюшкен эдилер.

— Оны къундакъкъа дегиль де, памукъкъа сарып, къалпакъ ичинде бакъмакъ керек,— дедилер. Лякин къомшулары ве якъын досту Шаип агъа кульмеди. Башындаки ири картузлы шапкесини чыкъарып, сийреклешип башлагъан сачларыны элинен сыйпады.

— Бойле догъгъан балалар акъыллы олалар. Бутюн дюньягъа белли языджы Гюго сенинъ огълунъ киби вакъытсыз догъгъан. Эм узакъ омюр корьген. Сексен учъ йыл яшагъан. Сен буларнынъ айткъанларына къулакъ асма, Алиме,— деди.

Бала пек начар ве хастаджан олып осьти. Бир кунъ къурсачыгъы агъыра, бутюн гедже къыямет къопарып агълай. Экинджи куню сыджагъы котериле, аш ашамай, йиберилип къала. Оны оксюрик тута. Кене аш ашамай, маддеси олмай, ач юре. Чырайчыгъы къачыкъ. Экимге чапалар, гемоглобин эксик. Я да джигерлери сувукълангъан. Ана ичюн не къадар буюк яныкъ, къасевет! Бойле вакъытта деръал ашагъы мааллеге адам йибериле, Алимнинъ ана-бабасынынъ аджеле кельмелери риджа олуна. Санки аджеле ярдым машинасы... чокъкъа бармай, къартлар линейканен келип чыкълар.

Къартбаба, теджрибелли бала экими киби, торунына дикъкъатнен бакъа, баланынъ аркъасына башыны къойып, динълене. Баланынъ сувукълангъаныны анълай. Чюнки аз-бучукъ табиplikтен анълай. Деръал чешит отлар къайнатылып, баланынъ аркъасына къоюла, кокюсчигине къуйрукъ ягъы сюртюле. Бутюн бу ишлер япылгъан сонъ ана хусусында лаф ола.

— Эв ишлеринен огърашып, баланы бакъмагъансынъ, келин!— дей къартбаба.

Бунынънен о озюнинъ кедерини эксилтмеге тырыша. «Балада джиддий шей ёкъ, бир-эки кунъ ичинде тюзелип кетер» демек, озюнинъ юрегини котермек истей.

Буюкана бала раатсызланып агълап башлагъанда, башкъа ёл тута. Онынъ башы уджуна отурып, назар дуvasы окъуп башлай. Бираз вакъыт кече, торун ёрулып, юкълап къала. Буюкана юректен къувана.

— Балагъа назар тийген. Пек чекишкен. Мен окъугъан сонъ, козюне ярыкъ кирди, юкълап къалды. Сен, келин, баланы олур-олмаз адамларгъа косътере берме,— дей.

Бала бедендже пек зайыф оссе де, пек чая олып, бармагъан, сокъулмагъан ери къалмай эди. Мектепте, даа ашагъы сыныфларда окъугъанда, окъув китаплары арасында дюнья боюнджа сеятчылар, я да дженклерде буюк джесюрликлер косътерген сердарлар акъкъында икяе этиджи китап-лар пейда олып башладылар. Суворов озъ аскерлеринен Алып дагъларын-дан насыл кечкен, биринджи дарбени къайда алгъан? Магеланны, ер курре-си этрафындаки сеяатында насыл къабилелер ольдюрген? Эписи бар эди.

Бир кунъ Джафер мектептен кельгенде, анасы эвде бетини-козюни къапаткъан, ята эди. Бала ананы бу алында корип, къасеветке далды.

— Ана, сизге не олды?— деп сорады.

— Тишим агъыра, огълум,— деп джевап берди ана, зорнен агъызыны ачып.— Ашынъ духовка ичинде. Ал, аша!— Ана инъильтинен башыны кене ястыкъкъа быракъты.

Джафер къапыдан ель киби кеткенини ана дуймады. Ерге къаранлыкъ тюшкенде, пек ёргъун алда къайтып кельди. Алименинъ алсыз экенини эшитип кельген къартбаба иле къартана хастаны биле унутып, Джафер эвде олмагъаны ичюн раатсызландылар. Бала къапыдан киргенинен экиси де еринден турды.

— Къайда эдинъ, огълум?— дедилер.

Джафер оларгъа джевап бермеди, шимди корерсинъиз, деген киби, элиндеки торбачыкъны ачты. Андан бир топ от алды. Оларны ювуп, анасы-на берди.

— Буларны чайнанъыз, ана, тишинъизнинъ агърысы деръал токъ-тар!— деди.

Ана меселени тез анълады. «Бала буны къайсыдыр китапта окъугъан-дыр»— деп тюшюнди.

— Я агъызымны ачып оламайым да, огълум!

— Азачыкъ ачып, эки отчыкъ чайнасанъыз етер,— деди Джафер.

Анасынынъ башы уджунда тиз чёкти. Ялварды.— Африкада бир къабиле бар, онынъ адамлары ич бир вакъыт тиш чыкъартмайлар. Тишлери агъырса, дагъдан тиш агърысыны къалдырыджы кокат къыдырып тапа, эки-учъ данесини чайнап, ерге тюкюрелер, агъры токътай. Китапта шу отнынъ ресимини корген эдим.

— Эй, яраббим!— дие ах, чекти ана, бабасынынъ достлары айткъаны киби, къалпакъ ичинде оськен Джафер, бакъ, энди йигит олды. Дженкке — Ватаннынъ мудафаасы ичюн кете!

Онынъ ирадеси кучлю. Асылында, озю даа осьмюр... бу ишке рухан озюни яхшы азырлады. Бедендже исе о, къадар дегиль. Бою бар, амма азачыкъ ель уфюрсе, майыша биледжек фидангъа бенъзей. Лякин бир де-бир иш япмакъ керек олгъанда, чокъусы вакъытларда кучлю ирадели адамлар олалар.

Ёллар бошап къалды. Анда-мында, эки-учъ къарт-къурткъаны, я да сакъат-сокъурны эсапкъа алмагъанда, койде эркек заты ёкъ демек мумкюн. Тарлалардаки бутюн агъыр ишлер къадынларнынъ къолунда. Алиме яш баласы олгъанына бакъмадан, колхознынъ бостанылаки ишлерине къат-нап башлады. Лякин анда инсан киби чалышмакънынъ чареси ёкъ. Душман самолётлары кунъдюзлери козь ачтырмайлар. Озь юклерини тайинлениль-ген ерде, ёллар боюнда ташлап кетелер.

Бу гедже пек шаматалы ве дешетли олды. Гудюрди ве силькинтилер-ден Серверчик биле бир къач кере абдырап уянды. Балаларнынъ эписи озъ тешеклеринден, одаларындан чыкып, ананынъ янына чонъкъайып, юкъусырап отурдылар.

— Алманлар Акъяргъа узакъ урар топларнен аталар,— деди Энвер, чокъ бильген къарт аскер киби.

Ана онъа козьлерининъ кыясындан бакъты. Догъру айтасынъ, деген киби башыны салады. Бу арада дешетли бир шей патлады. Ана Серверчикнен Алиеге япышты.

Балалар шашмалап, къапыгъа тараф чаптылар. Тышта шувулты чыкъты.

— Ерге, диварлар тюбюне ятынъыз!— деп кычырды ана бир джаннен. Балалар ерге пыстылар.

Пенджерен ичери, деми бутюн къоранта отургъан кроватьнынъ устюне агъыр бир шей келип тюшти. Ода ичине инсаннынъ нефесини тутуджы къокъу таркъады. Бирден бутюн варлыкъ къаранлыкъ ичине коюлип, сусып къалды. Баягъы вакыткъадже кимсе сесини чыкъармады. Атта копеклер, мышыкълар... сустылар.

Олар экинджи патлавы беклемекте эдилер. Экинджиси олмады.

Оданынъ ичини танъ ярыгъы айдынлатты. Энвер яваштан еринден турды. Къоркъа-къоркъа пенджереге бакъты. Анда балабан бир тешик коръди. Тааджиленди. Кроватькъа якъынлашмакъ истеди.— Я барып да бомба олса, патласа?— деп тюшонди, къоркъты. Мавиле еринден турды, кроватьнынъ янына барды. Анда балабан, чотурлы, ерден къопарылып алынган киби, кыйышлы-мыйышлы маден кесеги ятмакъта. О тешекни ве кроватьнынъ чильтерини къопарып, ерге тюшкен олса да, эвнинъ тешемесини тешип оламагъан.

Эртеси куню сабадан койнинъ залиси азачыкъ аман алган киби олды. Лякин уйледен сонъра вазиет кене феналашты. Акъяргъа кеткен ве андан къайткъан самолётларнынъ сайысы эп артты. Анда токътамадан атылган топлар бомбардумангъа чокъ имкян бермедилер. Шунунъ ичюн кеткенлер де, къайткъанлар да къасаба устюнде долана бердилер. Озь юклерини мында бошатмагъа тырыштылар. Эвлер таштан дегиль, демирден олса биле чыдап оламадылар. Койлер къара думан ичинде къалдылар. Алиме балаларнен чапып барып, Абдулла агъанынъ окопына сокъулды. Олар окопкъа кирер-кирмез бир самолёт титис-титис окюрди, озюни баш-ашагъы йиберди. Шувулты къопты. Ичерицен балаларнынъ агълавы, къадынларнынъ тиллери курьмекленип, дува окъугъанлары эшитильди. Окопнынъ агъызында бир къадын кычырды, вайвалады, онъа эркек кишининъ сеси къошулды:

— Акъыз, Алиме, ер астындан чыкъып келесинъми, не? Устюнъ-башынъ топракъ...

— Абдулла агъачыгъым, бомба устюмизге тюшти. Балачыкъларымнен онынъ тюбюнден зорнен чыкъып къачтым.

— Сен шаштынъмы? Бомба тюбюнден адам насыл къачып къуртула биле?

— Къачтыкъ, Абдулла агъачыгъым, къачтыкъ!

Эки дакъкъа кечер-кечмез балаларнынъ чивильдешкени эшитильди. Агъламакъ деген шей акъылларына биле кельмей. Алты-еди бала, кимсеге къулакъ асмай, окопкъа кирмеге тырышалар. Бу вакытта энди эджель ягъдырган самолётлар къасабадан узакълашкъан эдилер.

Окоптан тышта Абдулла агъанынъ сеси эшитильди.

— Къомшу, Хатидже, сагъ-селяметсинъизми? Балалар?..

— Шукюр, Абдулла агъа, шукюр! Лякин таш-топракъ тюбюнде къалдыкъ.

Яваш-яваш къадынлар ве балабанджа балалар тышкъа чыкъа башладылар. Кичкенелернинъ эписи къаранлыкъ окопнынъ тёрюне кечирильдилер.

Сокъакъ ташнен ве топракънен толугъа эди. Мавилецен Энвер умютсизден фашист самолёты келе биледжегинден къоркъсалар да, Алиме аптенинъ окопы бетке чапып кеттилер. Бомбадан асыл олган чукъурны корип, экиси де шашып къалдылар. О балабан бир эв колеминде, кениш ве терен эди. Окопнынъ устюне олмаса да, якъынына тюшкен. Онынъ агъачлары серник чёплери киби парчаланып, дагъылып кеткенлер. Ичиндеки адамларнынъ сагъ къалганына экисининъ де инанаджагъы кельмеди. Олар, акъикъатен, ольмедилер.

Энвер чукъурнынъ ичини дикъкъатнен козьден кечирген сонъ, назарыны Мавилеге чевирди.

— Онынъ ели окопнынъ дамыны бутюн алында къопарып алып, ке-

наргъа аткъан. Балаларнынъ устюне таш-топракъ ягъгъан амма, агъач-магъач тюшмеген. Коресинъми олар къайда яталар?— деди буюк адам-ларгъа айт тавурнен. Мавиле бир шей айтмады, омузларыны къысты.

Лякин шу куню койде бир къач аскер ве бир къадын олды. Бомба парчасы Усеин деген адамнынъ аягъыны къопарып кетти.

Балалар эки кунъ къаранлыкъ окопнынъ тёрюнде, бурунларыны дым диварларгъа тиреп отурдылар. Ач олгъанда, буюкчелери чапып барып эвден кетирген отъмекни кемирдилер, сув ичтилер.

Учюнджи куню акъшам устю бутюн халкъ койни терк этмеге меджбур олды. Алман самолётлары бир тамам чылдырдылар. Ана-баба куню олды. Эр кес дагъгъа къачмакъта. Ананынъ къучагъында Сервер, Мавиле ве Энвернинъ аркъаларында богъчалар. Кичкенелерни чапмагъа меджбур этип, зыкварлайлар. Дагъгъа якъынлашып, байырларгъа тырмашмакъ керек олгъанда, Алие сюрюнип йыкылды. Анасы токътады, оны аркъасына аладжакъ олды, лякин бу вакъытта арттан етип кельген Энвер богъчаны кенаргъа фырлатты. Бир тамам ёрулгъан, тиз къапакълары сыдырылгъан ве къанагъан Алиенинъ аркъасына сыкынды.

Сызгырып, якъылдап тюшкен бомбалардан ташы-топрагъы инълемекте олгъан азиз койлерни артта къалдырып, эп огге ынтылдылар. Алиенинъ эвеля чораплары тайып тюштилер, сонъра аякълары ёрулды. Ер сувукъ эди. Аякълары ушюген сонъ, шыншыкълады. Онъа къулакъ аскъан адам олмады. Эр кес огге чапты. Энвернинъ адымлары эп агъырлашты. Тосат-тосат токътап, силькинип ала, ашагъы тайып кеткен къардашыны котере, кене чапа. Ярым саат даа юрген сонъ, къадын ве балалар токъталып башладылар. Энвер де тизлерден кесильди. Азачыкъ огде кетейткъан Мавиле ерге чёкип къалды. Кемал анасынынъ этегинден тутты. Лякин энди оларда юрмек дегиль, аякъ устюнде турмагъа меджал къалмады. Энвер йыкылмамакъ ичюн Алиени яваштан ерге тюшюрди. Сыкъ-сыкъ нефес аларакъ, ялпакъ таш устюне отурды... Беш-алты къадын ве балалар оларнынъ янындан дёртаякълап, зорнен кечтилер.

Бирден-бир эркек олгъаны ичюн къорантасынен берабер эр кестен артта къалып келаяткъан Абдулла агъа да, оларнынъ янындан кечип кетип оламады, аркъасындаки богъчаны пат этип ерге ташлады. Устюне отурды. Джеплерини къармалап, тютюн чыкъарып, сигар якъты. Козьлерини къыса берип, энди баягъы артта ве ашагъыда къалгъан кой бетке бакъты. Эвлер атеш-ялын ичинде корюнди. Узакътан патлавлар ве гудюрдилер эшитиле. «Бу гедже коюмиз, гъалиба, кульге чевириледжек. Бала-чагъа ачыпкакъ, ёллар ичинде къаладжакълар. Ашагъы маалленинъ эалиси не япты экен?»— деп тюшюнди. Теренден нефес алгъанда, сол якъында къабургъасы пек агъырды.

— Джемаат, айды, турынъыз! Къызгъын олгъанда, дагъгъа барып етейик. Чокъу кетти, азы къалды,— деди.

Эр кес бутюн кучюни топлап, кене огге ынтылды, лякин оларгъа энди юрмек къыйын эди. Яры гедже олгъанда, къобаны анъдыргъан къаялар арасына келип кирдилер. Анда-мында отургъан ерлеринде тынып къалгъан адамлар саба эрте турып, этрафкъа козь ташладылар. «Алманлар мында да келип чыкъмагъайдылар»,— деп хавфсырадылар. Лякин мында озьлеринден гъайры адам олмагъаныны бильген сонъ, къувандылар. Авасы темиз, бомба, снаряд патламай. Орман ичинде истегенинъ къадар яшамакъ мумкюн. Лякин аш-сув меселеси не олур, аджеба?

Багъчаларны ве торбаларны къарыштырып, отъмек ве ашамагъа шейлер даа такъыштырдылар. Такъыштырылгъан бу ашайтнен бир кунъ яшамакъ мумкюн. Сонъ не япаджакълар?

Къадынлар топланып, Абдулла агъанен акъыл танышмакъ истедилер. Ельбакъ балалар о якъкъа-бу якъкъа чапкъалаштылар. Къаялар арасында ёкъ олып кеттилер. Оларнынъ арасында Энвер де бар эди. Мавиле бир якъкъа кетмеди. Къардашлары ве анасынынъ янында булунмакъ истеди. Эндиден сонъ не япмакъ керек олгъаны акъкында тюшюнди...

Гедже салкъын олды. Тюблерине тёшемеге, устьлерине орытмеге бир шей ёкъ. Тюневин пек ёргъун алда, осал юкъладылар, сувукъ олды. Бутюн

гедже джюнджип, къалтырап отурдылар. Атеш якъып, къызынмакъ мумкюн эди. Орманда къуру агъач чокъ, амма кимдир: «Атеш якъмакъ мумкюн дегиль!— деди.— Самолётлар атешни корип, мында да келирлер. Сонъ беляны коръ! Дагънынъ ташыны-топрагъыны кокке савурырлар».

Уйледен сонъ балалар къоюнларына ахлап, аджджы алма, къызылчыкъ толдурып кетирдилер.— Дагънынъ юкъарысында, орманда булар истегенинъ къадар,— деп бирден къычырыштылар эписи, бири-бирининъ лафыны кесип.

Энвер де майкасынынъ тюрбюни йипнен багълап, торба эткен. Баягъы шей кетирди. Кемалнен Серверчик севине-севине къызылчыкъ ашадылар. Алие чевирилип биле бакъмады. Энвер инджирленген ахлаплардан сайлап онъа узатты, алмады, башыны терс чевирди. Агъасы себебини бильмей Мавилеге бакъты:

— Тийме, Энвер, о хасталанды,— сыджагъы бар,— деди.

Анасы исе:

— Манъа айтмай бир якъкъа кетме, огълум,— деди кедерли сеснен.

— Мында, дагъ ичинде, чапкъалап юрмек мумкюн дегиль.

Абдулла агъанынъ айткъанына коре, мында олар, ич олмадыкъта, учъ дёрт кунъ даянмакъ кереклер. Лякин насыл этип, алла бильсин!

9

Учюнджи куню саба Алименинъ къулакъларына таныш сес кельди. Озь къулакъларына инанмайып, янында, таш устюне башыны къойып яткъан Мавилеге бакъты. О бирден еринден сычрап турды, къаршыдаки къаягъа тырмашты.

— Ана, къартбабам кельген, Абдулла эмдженен лаф этип туралар. Сыгъырымызны да кетирген,— деди. Бу титис дагъ ичинде таныш ве догъмуш сес, мучесиндеки эзгинликке бакъмай, оны бирден турсатты. Омузлары устюндеки къыйыгъыны башына багъламагъа биле сабыры етмеди, къаялар арасындан эки эркек яваш-яваш лакъырды этип отургъан тарафкъа адымлады. Оларгъа якъынлагъанда къайнатасынынъ сёзлерини ачыкъ-айдын эшитти.

— Бир шей бильмеген бала-чагъа дагъгъа дегиль де, чыпкакъ къыргъа чыкъкъан, инсаннынъ белинден биле кельмеген чукъур ичине толушкъанлар, о якъкъа-бу якъкъа чапкъалашмакъталар. Душман самолётлары оларны къуршунгъа туткъанлар.

Абдулла агъа элиндеки сигарыны таш устюне басып сёндюрди.

— Ольгенлер олдымы?— деп сорады.

Онынъ субетдеши «олды», деген манада башыны салады.

— Тюневин Сеит Небининъ къучакъ баласыны, къарысыны ве учъ баланы даа топракъгъа теслим эттик.

Алименинъ козьлери огюнде узунджа бойлу, сия сачлы, яш къадынчыкъ пейда олды. Учъ кунъ эвельси совхоз бостанында экиси ян-янаша помидор джыйгъан эдилер. Самолёт сеси эшитильсе, бирден козьлери тегереклене:

— Алиме аптечигим, яш баламны къарт адамгъа — къайнанама быракъып кельдим. Бу имансызлар бомбалап башласа, о къайда къачар? Эвге къайтмасам олмайджакъ,— деп уйледен сонъра эвине къайтып кеткен эди. Энди озю де ёкъ, баласы да. Къоджасы Сеит Неби исе дженкте.

Къарт, келинини коръгенинен, яваштан еринден турды, селямыны алды:

— Сагъ-селямет олгъанынъызны Абдулла агъанъдан эшиттим. Азчыкъ озюме кельдим. Сонъ, бала-чагъанынъ сагълыгъы яхшымы?

— Шукюр,— деди Алиме алчакъ сеснен.— Анам эвде бир озю къалдымы?

Къарт онынъ сёзюни тасдыкълап, башыны салады.

— Мен сизге сыгъырны да кетирдим. Балаларгъа ичмек ичюн сют олур.— Кенарда кевшенип тургъан сыгъыргъа ишарет этти.

— Сагъ олунъыз, баба!

Къарт артына чевирильди, озюнден азачыкъ четте тургъан балабан богъчаны косътерди.

— Бир ёргъаннен одеял кетирдим. Шимдилик олып турар.

Башындаки чал къалпагыны устюне бастырды. Башы агъыргъанда ойле япа тургъан. Маналы бакъкъан сия козьлери сёнюккен киби корюнди. Мучеси чёкюк. Аякъ устюнде туруп, талса керек, яваштан таш устюндеки чалы-чырпы кенарына отурды. «Узун бойлу, бу эндамлы къарт эки-учь кунь ичинде не къадар денъишкен, ярабби!»— деп тюшюнди Алиме.

Не япмакъны бильмей, о якъкъа-бу якъкъа бакъынды. Эвге къайнатасы кельгени киби, деръал къаве пишире тургъан. Мында, дагъ ичинде, не япаджакъ? Қъаве дегиль, къайнагъан сув биле ёкъ. Къарт келинининъ раатсызлангъаныны дуйгъан киби джебинден пускъолли тютюн кисесини чыкъарды. Индже ве узун пармакъларынен сигар ясамагъа тутунды. Сонъра кисени Абдулла агъагъа узатты.

Къаяларнынъ артындан балаларнынъ богъукъ-богъукъ оксюргени эшитильди. Алиме деми озю кельген тарафкъа козетти.

— Алие сувукъланды,— деди. Къайнатасына, манъа балаларнынъ янына бармакъ керек, деген манада бакъты.

Абдулла агъа сигарыны усть-устюне ичти, этрафыны думан басты.

Балаларнынъ чокъусы оксюрип башладылар, мында чокъ отурмакъ мумкюн олмайджакъ, гъалиба,— деди, озю де оксюрди.

Къарт нелердир тюшюнген киби, сусып отурды, сонъра турды:

— Балаларны барып бакъайым,— деди.

Къартбаба къаялар арасында, къоба киби сукют ерде, пичен устюнде яткъан торунларына кедерли алда бакъты. Алиенинъ башы Мавиленинъ тизлери устюнде. О къартбабасыны коръди, амма еринден туруп оламагъаны ичюн раатсызланды, къардашыны кенаргъа яткъызып, тураджакъ олып ыдырынды. Къартбаба элинен онъа «еринъден къыбырдама» деген киби ишарет этти. Эгилеп, элини баланынъ манълайы узерине къойды, бир шей айтмады. Энвернен Кемал тизлерини бурунларына тиреген алда, юкъламакъта эдилер. Серверчикни озюнинъ жакетине саргъан, юкъусы ичинде о да тосат-тосат оксюре.

Алие, вазияти яхшы олмаса да, еринден турды, къартбабасынынъ къучагына барып отурды.

— Къартбаба, эвимизге къайтайыкъ, мында ярамай, сувукъ,— деди ялварыджы сеснен, сонъра созакълап агълады.

— Алиме, сыгъырны сагъ, балам, анда кичкене къопкъачыкъ да бар,— деди къартбаба.

Алиме сары, балабан сыгъырнынъ янына баргъанда, о саибини сагъынгъан киби, боюныны узатты, къадыннынъ эллерини къокълады. Саибине, сагъмакъ къолай олсун деген киби, огге таба созудды. Алиме онынъ боюныны сыйпады. Сонъра сагъып башлады. Огюне бираз пичен ташлады. Къопкъаны алып, балаларнынъ янына барды.

— Сыгъырны сагъдыкъ амма, булар чий сют ичмейлер де, баба,— деди Алиме.

Алиенен Сервер энди къартбаба кетирген ёргъан астында ятмакъта эдилер.

— Кунъдюз уфакъ атеш якъмакъ мумкюн,— деди къарт, барып, къуру чалы-чырпы топлап кетирди. Агъачтан санджаякъ япты. Кучюк атеш якъты. Сютни пиширдилер.

Эки кунъден берли сыджакъ аш коръмеген балалар саба салкъынында бувланып тургъан сютни буюк иштианен ичтилер.

Сёнюккен атеш башында Абдулланен лаф этип отургъан къарт, юксек манълайы астындан балаларгъа козетти.

— Мында отурмакъ хавфлы. Балаларнынъ эписи хасталаныр. Лякин койге къайтмакъ да мумкюн дегиль. Акъяр атеш ичинде. Душман самолётлары да койнинъ устюнде леш къыдыргъан къузгъунлар киби чевирилелер. Тюневин акъшам тютюн аранларыны бомбалап, якътылар.

Абдулланынъ козьлери огюнде кениш ве юксек аранлар ичинде асылы сырыкълар, оларгъа тизили алтын киби сары тютюн япракълары асыл

олдылар. Бу кой залисининъ бир йыллыкъ эмеги демек мумкюн. Оларны сачмакъ, осьтюремек, къырмакъ, бу алына кетирмек ичюн койнинъ бала-чагъасы гедже-кундюз чалышты. Бир фашист езити оны ярым саат ичинде якъты-йыкты кетти, — деп тюшюнди Абдулла.

Онынъ къабургъасынынъ тюбюндеки эски ярасына пычакъ санчылгъан киби олды. Тишлерини сыкты. Сусып къалды.

Къарт индемеди. Элиндеки чубукънен, сёне башлагъан атешнинъ кулюни къарыштырды.

Балалар янында отурып, оларгъа бакъып тургъан Алиме ничюндир шимди къайнатасынынъ къырджыман вакътыны хатырлады. Козълери огюнде эндалмы, сия сачлы, дерманлы, тедбиркяр, озюни даима джиддий туткъан эр насыл агъыр вазияттен къолай чыкъа бильген адам пейда олды.

Лякин бу джиддийет онъа адамларнен саде, хош муамеледе булунмагъа кедер этмей. Чокъ шей корип кечиргени алда, табияты даима тегиз тура. Лаф этмеге севе, эм онъа пек уста, амма башкъаларны динълемеге де биле. Озю талапкяр. Шунунъ ичюн койдешлери оны севе-саялар.

О вакъытыны бош кечирмеге севмей. Къавеханелерде сийрек булуна, эркеклернен исе саатлернен лаф этип турмай, танъ ярыгъындан акъшам къаранлыгъына къадар багъчада чалыша, мейва тереклерини пытай, чубукъ ашлай. Парель чайырынынъ янындаки багъчада вишне терегине кираз ашлады, онъа вишне-кираз адыны берди. Эрикке къайсы...

Алиме бу къорантагъа келин олып тюшкенде, къайнатасы бойле адам эди.

Акъранлары онъа инкъиляпчы Асан, большевик Асан да, дей эдилер. Бунунъ себебини Алиме, аз да олса, къайнатасындан эшиткен эди. Асылында исе онынъ кечкен ёлу гъает меракълы.

Асан Ялта якъынында, дагълыкъ къырдаки бир койде догъды. Анда диний мектепте окъуды. Къомшу койдеки рус ве урум балаларынен ойнагъаны ичюн тиллерини яхшы огренди.

Акъмесджитте рус миссионерлери тарафындан мейдангъа кетирильген еди йыллыкъ татар мектебинде тасиль алды, лякин тифтен хасталанып, пек зайыфлагъаны ичюн окъувны быракъмагъа меџбур олды. Он учъ-он дёрт яшында бала экенде тесадофен оларгъа Багъчасарайда кърымтатар зиялылары озегини тешкиль эткен «фармазонлар» — франкмасонлар адына сиясий тегерек азасынен таныш олды. «Терджиман» газетасыны окъуп башлады.

Тегерек азаларынынъ макъсадларыны бильмеге тырышты, олар кърымтатар эмеџдар кутълесини моллаларнынъ, мырзаларнынъ, чар полисменлерининъ ве мемуруларнынъ зулумындан къуртармакъ, къадын-къызларны эсирлик алындан чыкъармакъ, генчликни Авропа рухлу мектеплерде окъутмакъ киби гъаени илери сюре эдилер. Бу гъаелер руханийлернинъ кейфлерини бозды. Амма бу чокъкъа бармады. Чюнки олар сиясеттен зайыф эдилер. Сонъундан Асаннынъ оларнен багъы узюльди. Граф Мордвиновнынъ багъчаларында чалышты. Украинадан кельген чокътан-чокъ ыргъатларнен достлашты. Акъаретленген, ашалангъан адамларнынъ шикъетлерини динълей, ярдым этмеге тырыша, оларнынъ адындан керекли идарелерге шикъетлер яза эли.

Бинъ докъуз юз беш сенесининъ гуръдели девиринде Русие ишчи ве койлюлери чар Русиесине къаршы къозгъалгъанда, Асан Акъмесджит ишчилерининъ бир сыра митинглеринде, нумайышларында иштирак этти.

Империялист дженки урушларында булунды. Бинъ докъуз юз он еди сенесининъ башларына къадар, шу арбий къысымлар эркъанында Румынияда булунды. Падиша Николай II-ни тахтан ред этип, оны Керенскийге теслим этеджекте, аскерлер арасында яйгъара къопты. Аскерлернинъ митинглеринде башкъаларнен берабер Асан да: «Ёкъ олсун, падиша!» шиары алтында чыкышта булунды. Ондан сонъ незарет алтына алынды. Бастырыкъкъа къоюлды. Андан къачты.

Бинъ докъуз юз йигирми сенеси беяз ордугъа аскер бермемек ичюн яшларны дагъгъа къачырувда иштирак этти. Врангель идареси оны кене бастырыкъкъа быракъты.

Ялта дагъларында «Къызыллардан» ве «Ешиллерден» ибарет олгъан

партизанлар бастырыккыа уджум эткенде, дигер мабюслернен берабер о да кѳуртулды. Дагъда, партизан арекетлеринде булунды. Бу вакъытта койлерге сыкъ-сыкъ тюше, анда ерли халкънен партизанларнынъ багъыны къавийлештириджи тешвикъат ишлери алып бара, ерли халкълар исе Асан ве онынъ достларына беязлар акъкында малюмат бере эдилер.

Бир дефа, врангельджилер тарафындан мобилизленильген къримтатар отряды дженкке йиберильмек ичюн гемилерге юклениледжекте, йигитлер бу эмирнинъ эдасындан ред эттилер. Бу исъянны артиллерия саесинде ятыштырырмыз, деген кѳоркъузувларгъа бакъмадан, йигитлер гемиге минмедилер. Топлар атылды, къыямет кѳопты. Врангельджилер оларны гемиге минмеге меджбур эттилер. Лякин чокъ кетмедилер. Акъяр якъынында геми эки кунъ турды, сонъра шу къримтатар отрядыны таркъатып йибермеге меджбур олдылар. Чюнки Асан ве онынъ кибилери бу йигитлер арасында сыкъ-сыкъ булуна ве анълатув ишлери алып бара эдилер.

Кунълернинъ биринде дагъда врангельджилернен партизанлар арасында олгъан атышмаларда Асан агъыр яраланды. Сагъ санынынъ йымшакъ ерини граната парчасы кѳопарды. Шундан сонъра Асан, арбий хызметке ярамады, озъ эвине къайтарылды. Яра оны чокъ азаплады. Бир йылдан зияде топаллап юрди. Ондан сонъра баягъы яхшы олды. Лякин сагълыгъы эвельки алына кельмеди. Чокъ юрсе, ёрулса, ушюсе, деръал аягъы санчып башлай эди. Бунъа бакъмадан, о джемаат ишлеринде кене фааль иштирак этти. Янъы колхоз тешкиль этмек ичюн бу койге кельди. Районда чокъ ерлерде колхозлар тешкиль этти. Бирининъ ишини битирдим дегендже, экинджисине кечирильди.

Мезкюр колхозгъа реис олып кельгенде, халкъ оны худжур сёзлернен къаршылап алды. Адамларнынъ арасындан сычрап тургъан кичкене, арекетчен бир къарт:

— Сайгъылы реис аркъадаш, бизлер шимдигедже мында колхозымызны зенгинлештирмек ичюн дагъда-орманда тильки авлай эдик, энди аюв тутаджакъмызмы?— деп сорады чыйкъылдавукъ, индже сесинен.

Адамлар гурюльдеп кулюштилер.

— Не ичюн тавшан дегиль де, аюв, Сефля эмдже?— деп къычырды кошеден яш киши.

— Кевдесине коре аву,— деп къычырды башкъа адам.— Коктен йылдыз алмагъа къадирли адамгъа тавшан озюни туттураджакъмы? Онъа аюв, яхут къаплан лаяйкъ!

Адамлар кене гурюльдеп кулюштилер.

Юксек бойлу бир къарт адам еринден турды, чыйкъылдавукъ, кичкене койдешининъ омузларындан басып, ерине отуртты.

— Джемаат, баягъы шенълендик, энди етер. Бу адамны мен яхшы таныйым. О авджылыкънен огърашкъан, тильки, тавшан атып дегиль, де, чалышып, озъ эмегинен кечинген адам. Мен беллесем, энди бизлер де инсанлар сырасына кѳошулырмыз. Азбарда баарь. Энди экин меселеси акъкында лаф этейик. Бугунъден сонъра бу адам бизнен, биз исе онынънен чалышаджакъ ве яшайджакъмыз. Умумен, «Къайда бирлик, анда тирилик!»

Асан о вакъытта бир шей анъламаса да, сонъундан койдешлери онъа олып кечкен шойле бир вакъианы анълаттылар.

Янъы кѳурулгъан колхознынъ атеш юрекли, яш реисини, бир эвден колхозгъа эки ат бирден алынгъаны ичюн койдеши атып ольдюрген. Эрте-си куню меджлис олып, янъы реис сайланыла. Фетта Ислям... Сонъундан онъа «тильки» деген лагъап такъыла. Фетта Ислям дегиль де, Тильки Ислям. Арыкъ мучели, чевик, арекетчен, къырджыман.

Янъы реис колхозны икътисадий тарафтан котермеге тырыша. Тюшюне-ташына, бунынъ ёлуны тапа.

— Аркъадашлар,— деп небеттеки меджлисте макъсадыны бирден ачыкъ айтмай. Сёзюни узакътан туттыра.

— Бир тилькининъ териси къач кумюш, ким биле?— дей джиддий черенен.

Койдешлер бири-бирлерине бакъышалар. Реиснинъ не демек истегенини анъламайлар.

— Учъ!— деп кычыра бириси.
— Ёкъ, беш,— дей дигери.
— Терисине коре,— итираз эте учюнджи койлю.
— Тильки тилькидир даа, я учъ, я да беш,— дей бириси даа.
Реис ченгесини огге узата.

— Айды, учъ де дегиль, беш де дегиль... Барсын дёрт кумюш олсун. Юз тильки дёрт юз кумюш. Бу аз пара дегиль. Юз тилькини тутмакъ я да атмакъ джемаат ичюн балабан ишми? Шимди эрте бааръ, къайда бакъсанъ, тазелик, дюльберлик. Экин мулдетини бир афта арткъа сюрсек, зан этсем кок къопып, ерге тюшмез! Бир къач гедже юкъламасакъ, ондан да ольмемиз. Адамларнынъ малы-мулькюни тутып алувнен иш битмез. Бизге оларнынъ дапасы керекмей.

Дейджегим, ярын саба эрте, эр кес идаре огюне топлансын. Ав тюфек-лери олгъанлар, алып кельсинлер. Олмагъанлар, бирер сопа кетирсинлер.

Адамлар бири-бирине бакъына. Реиснинъ не демек истегенини аңлап оламайлар. Чивильдешелер, сонъра сабырнынъ тюбю сары алтын деп, индемей, реиснинъ сёзюни сонъуна къадар динълемеге тырышалар.

— Чуку кырыннынъ янындан дагъны алкъагъа алырмыз. Алкъаны эп тарлаштырып, ортагъа таба барыр ве огюмизге эр чыкъкъан тилькини басар, атармыз. Бойлеликнен, акъшамгъадже, билесинтъизми, не къадар тильки топлая билирмиз?! Эм оларны ёллар бою котерип юрмемиз. Дёрт-беш къарт адам туткъан тилькилеримизнинъ терилерини шу саат сыдырып алып. Бу иште бираз чеберлик ве чабиклик керек. Бу ишни, ашагъыда адлары мевджут шу адамлар япа билелер: Абляй агъа, Салдат Абдулла, Ешил Мамут, Флот Бекир.

Сес-шамата котериле... кимерлери куле, кимерлери тюшюнджеге дала. Лякин реиснинъ сёзюне итираз олмай. Бу эм гъае, эм эмир. Оны иджра этмек керек, vessелям! Демир ойле!

Яшларгъа эглендже. Танъда олар ёлгъа чыкътылар. Реис де эллерини къавуштырып отурмады. Ишке эр кестен звель башлады. Буюк ишке бельсенген джесюр адамларгъа аш-сув бакъмакъ меселеси къадын-къызларгъа авале олунды. Чапраз Билялыннынъ къарысы Джинголоз Эдае баш ашчы.

Къадынлар-къызлар къазан ве савут-сабаларны Дегирмен деренинъ кенарындаки, тазе отлар устюне ерлештирдилер. Эсас иш даа башланылмагъаны ичюн, къасаплар оджакъ япып, эки буюк къазанны ерлештирдилер. Балабан бир къоюн сёюлды. Тереклернинъ тазе япракъ аткъан далларына тизильген къушлар концертининъ къызгъын вакъыты. Ерге аякъ басмагъа къоркъасынъ. Бири-биринден дюльбер ачкъан чечеклер танъ ярыгъы алтында назланаракъ ве джильвеленерек, яшлар ве къызларнынъ юреклериндеки индже теллерини чертелер. Йигитлер, къызлар, тильки тутмакъ дегиль, чечек джыймакъ, бу дюльбер манзара ичинде сефа сюрüp, шенъленмек истедилер.

Къумрал къалпакъларыны козьлеринедже басып кийген къырджыманлар эп Чуку байыргъа тараф адымладылар. Сес-шамата, сийрек-сепелек такъ-тукъ этип атылгъан тюфек сеслери эп дагънынъ теренлигине кирди ве узакълады.

Уйле авгъанда, эр кес дагъдан ёрулып, бонъайып къайтып кельди. Олгъаны-оладжакъ эки къарт тилькинен бир топал кийик домуз аткъанлар. Ислям реиснинъ, колхоз икътисадий вазиятини котерюв макъсадынен япкъан бу тебдири бунынънен екюнленди. Лякин адына такъылгъан Тильки лагъабы омюрлик онынъле къалды. Тильки Ислям!

Колхозны котермек Асангъа да къолай олмады. Бу ишке бутюн яшлыгъыны, омюрини берди.

Шимди лянет фашистлер койлерни аст-устъ этмектелер.

Алиенинъ арарети даа зияде котерильди. Къарт не къадар раатсызланса да, торунларыны дагъ ичинде бу вазияттен чыкъарып, звине алып кетип оламады.

— Айды, келин, раатсызланма! Ананъ кьоркъса, кьомшугъа кирер, — деди.

Алиме чалы-чырпы тутандырып, сют кыыздырды, хаста балагъа тосат-тосат сув ерине пишкен сют ичирди. Саба эрте къайдадыр гъайып олып кеткен беш-алты огълан бала дёрт-беш фурун отъмеги ве бир торбачыкъ топач шекер кетирдилер. Аш-сув меселеси бугунъ де чезильди. Къашкъа сыгъыр оларгъа акъшамлыкъ да бир кьопкъа сют бере биле. Этрафта отлар тизден. Сыгъырнынъ къурсагъы давул киби. Амма о, тосат-тосат башыны котере, бойнуны тёпеге созып: «Му-у...», деп кычыра, этрафкъа бакъына, койде кългъан бузавчыгъыны кыдыра.

Бабасындан гизли койге барып кельген Абдулланынъ буюк огълу, лагъабынен айткъанда «узун баджакъ Назим» (чюнки яшына коре, узун бойлу ве штанынынъ балакълары даима кыскъа кельгенинден, достлары онъа бойле дей эдилер) эвлеринден ашамагъа бир шейлер ве эки ёргъан сыкынып кельди.

— Юкъары маалледе кимсе кълмагъан, бутюн эвлер килитли. Окоп-лар да бош, — деди о. — Лякин самолётлар эп учалар. Бизим азбаргъа да балабан бомба тюшкен. Аранымызнынъ ярысы йыкългъан. Яхшы ки, сыгъырымызны бабам мында алып кельди.

Торунларынынъ янында козьлери юмукъ алда, тюшюнип яткъан къарт яваштан белини догърултты. Элининъ артынен Алиенинъ мангъалайына токъунды. Сонъра яваштан еринден турды.

— Келин, мен бир доланып келейим... раатсызланма! — деди къарт.

Орталыкъкъа къаранлыкъ чёкти. Андан-мындан эшитилип тургъан сызгырувлар ве бала сеслери тындылар. Дагънынъ устюнде насылдыр ярыкълар ялкылдап алдылар. Якъында, аланлыкъ ичинде ойнагъан балалар чокъкъа бармай, къаялар арасына, аналарына якъында ерлерге дагъылып кеттилер. Бири-бири артындан чапып кельген Энвер иле Кемал къая талдасына чекильдилер.

— Ана, кене Акъярны бомбалайлар, — дедилер экиси бирден.

Мавиле къардашыны анасына кълдырып, озю деми балалар ойнагъан ерге барды. Динъленди. Сес-солукъ эшитильмей. Энди бу шараитке алышкъан сары сыгъыр да сусып тура. Дагъ ичининъ сукют ве титис олгъаны, юрекке насылдыр агъырлыкъ быракъа. Мавиледен азачыкъ авлакъта терек тёпесинден къанатларыны лапылдатып бир шей учып кечти. Мавиле абдырады. О якъкъа-бу якъкъа бакъты. «Барып да шимди тереклер арасындан аюв чыккып, бизге уджюм этсе», — деп тюшюнди. Къоркъты, тез-тез артына къайтмакъ истеди. Чевирилип биле етиштиралмады, къаршысында оппадакътан бир къаралты пейда олды. Къоркъкъанындан Мавиленинъ къулакълары шувулдады, сачлары тим-тик тургъан киби кельди. Тизлери букюлип-букюлип кеттилер.

— Бу меним, Мавиле, — деген таныш сесни эшитмеген олса, не япар эди, алла бильсин!

— Энвер, сенинъ башынъ чалышмай, — деди Мавиле, тили курмекленген алда.

— Мен кельмейджек эдим, анам йиберди. «Бар, бакъ, татанъ къоркъмасын», — деди.

Къомшу къаялар беттен бала агълавлары эшитильди. Кимдир, серник чертти. Кучюк даире ярыкъланды. Сонъра къаранлыкъланды. Кокте андамында ышыкъсыз йылдызлар корюнелер. Дагъ сукюнет ичинде. Авасы салкъын.

Мавиле омузларыны кысты.

— Бомбаламакъ дегиль, патлатсалар биле эвимизге къайтмакъ истейим, — деди.

— Анам да истей амма, Назимнинъ айткъаныны эшиткендирсинъ. Мааллемизде джан огълу-джан ёкъ экен. Оларнынъ аранларынынъ устюне бомба тюшкен.

— Азбарларынынъ ичине деген эди де, гъалиба?

— Аранларынынъ ярысы йыкългъан, янгъан!

— Эвде кългъан олсакъ, алымыз не олур эди? Тасавур этесинъми?

— Я мында, бу кийик дагъ ичинде, чешит айванлар арасында яшамакъ хавфсыз беллейсинъми?

Къаялар арасында бойле де зорнен отургъан Энвернинъ юрегини къоркъу басты, лякин татасына дуйдырмакъ истемеди.

— Мен яныма къалын таякъ алып ятам, — деди Энвер, — санъа къоркъмагъа не бар?

— Вай, аначыгъым! Джын олгъан да, адам чарпа! Алла косътермесин, ойле бир шей олса, таякъ дегиль, озюнъни тапсанъ ал!

— Э, сен ойле белле. — Энвернинъ джаны агъырды. — Джафер агъамнен экимиз бу дагълар ичинде аз юрмедик. Сенинъ неден хаберинъ бар! Къышта сыджакъ соба башында отурып, китап окъувдан башкъа не билесинъ? Биз агъамнен экимиз даима мында одунгъа келе эдик. Къуругъан тереклерни бу байырлардан ашагъы койге суйреп тюше эдик.

Кузьде ахлап, адджы алма, ювез, къызылчыкъ джыймагъа чыкъкъанда, мында, дагънынъ узакъ теренликлерине кете эдик. Джафер агъа энъ юксек ювез тереклерине чыкъа эди.

Акъяр бетте яшын яшынлагъан киби олды. Ярыгъы эп артты. Бири бу якътан-о якъкъа, дигери о якътан-бу якъкъа, къбе ёлу киби узанып, бири-бирлеринен хачландылар. Сонъра, нокътачыкъларны анъдыргъан ярыкълар бири-биринден узакълаша башладылар.

— Кене Акъярны бомбалайлар, — деди Энвер. — Анавы кокни къылыч киби кескен ярыкъларны коресинъми? Олар прожекторлар. Душман самолётларыны туталар, сонъра урып тюшюрелер.

— Сен эр шейни билесинъ! — деди къыз мыскъылнен.

— Эльбет, билем! Севги акъкъында дегиль де, керек китапларны окъусанъ, сен де билир эдинъ!

Мавиле онынънен давалашмагъа истемеди.

— Айды, яхшы. Сен бильсенъ манъа да етер. Бу атеш ичинде агъам, гъарип, не япа экен шимди? — деди кедерли алда.

— Агъам бойле шейлерни менден зияде анълай эди. Шимди о не япмакъ керек олгъаныны билир эди, — деди Энвер.

Мавиле кулюмсиреди.

— Шефтали бек! — деди Мавиле башкъа не демесини бильмей.

Энвернинъ яшына коре, бою кичкенедже ве вуджуды толуджа олгъаны ичюн, Джафер онъа ачувлангъанда, «Шефтали бек» дей эди.

Энвер бурунынынъ тюбюнден мыдырданды, сонъра сусты. Бирден юксек къая артындан чыкъып, оларнынъ янында пейда олгъан къартбаба:

— Мында, къаранлыкъта, не япасынъыз? — деди ёргъун сеснен.

Мавиле еринден турды.

— Сизни беклей эдик, къартбаба, — деди къыз. — Шеэрни кене бомбалайлар.

Къарт Акъяр бетке чевирильди, теренден кокюс кечирди.

— Юрюнъиз, ананъ раатсызланадыр, — деди. Къая талдасына киреяткъанда, андакилер къоркъмасынлар деген киби, эвеля оксюрип алды, сонъра: — Даа юкъламайсынъызмы? — деп къычырды.

— Чокъча эглендинъиз!

— Катирна къартаная бардым. Анда чокъ отурмадым амма, баягъы ёл даа.

Екатерина къартана орман къоруджысы. Асылында бу ишни онынъ къоджасы япа эди. О зляк олгъан сонъ, къарысы учъ огълунен дагъда яшамакъта. Къоджасынынъ ишини девам эттирмекте. Огъланлар осип-буюген сонъра, шеэрге чыкъып кеттилер, ана бир якъкъа кетмеди, орман ичинде, бир озю яшады. Бунынъле берабер, этраф койлернинъ айтувлы лукъман экими. Чешит отларнен бинъ бир дертке дерман тапа.

Къарт быджагъынынъ джебинден шише чыкъарды. Зиндан киби къаранлыкъта бир шей корюнмей.

— Келин, мен балагъа илядж кетирдим. Эки-учъ кере бирер къаве къашыгъы ичсе, оксюриги къырпадакъ кесилир, яхшы терлер, эртеси кункю сарымсакъ киби олур, — деди.

Джебинден серник чыкъарып чертти. Къобанынъ ичи ярыкъланды. Къартбаба ёргъан астында къозучыкълар киби юкълагъан торунчыкъларыны бирер-бирер сюзип чыкъты. Серник ярыгъында Алиеге илядж ичи-рильди.

Бала чокъкъа бармай юкълап къалды. Аселет эткен киби, бу арада Серверчик шыншыкълап алды.

— Акъшам устю бу да боджалап башлады, — деди ана, раатсызланып.

— Бундан онъа да ичир, балам, — къарт кене де серник чертти.

Серверчик бирден токътап къартбабасына бакъып кулюмсиреди. Къарткъа онынъ бакъышы тендюрист корюнди.

— О хаста дегиль, къаранлыкъта отурмакъ истемей, гъалиба, — деди къарт. Баланы къучагъына алды.

— Ёкъ, о хаста дегиль, ойнамакъ истей. Къаранлыкъ оларны дегиль, бизим джанымызны да сыкъа. Биз анълаймыз, лякин бала анъламакъ истемей.

— Катирна къартанай мени корип пек къуванды, агълады. О да пек фарыгъан. Огъланлары дженкке кеткенлер.

— Мында къалынъыз, торунларынъ меннен отурырлар, — деди. Лякин эви, азбары адам толу. Орта маалленинъ яры халкъы анда. Мен бу къадар адамны омюримде коръмеген эдим, — дей. Чапа-чапкъалай, эписи не ер тапмагъа тырыша.

Авасы бирден сувуды. Дагъда яш балалар дегиль, эсли адамлар да сувукътан боджалап башладылар. Атеш якъмакъ къатиен ясакъ олунды. Чюнки хачлы самолётлар кунъдюзлери мында да къокъланып башладылар. Дженкке кетип етиштиралмагъан осьмюрлер ве къартча адамлар душман келеяткъаныны анълап дагъгъа, партизанлыкъкъа чыкъкъанлар. Сабагъа якъын олар бу ерлерде булундылар. Бир осьмюрнинъ айткъанына коре, койде акъшам устю беш-алты мотоциклетли алман пейда олгъан. Олар акъкъында ачыкъча малюматларны анълагъан ватанперверлер, чокъ тюшюнип отурмай дагъгъа котерильгенлер.

— Я бала-чагъа, къадынлар не япаджакълар?

— Душман бастырып кельмекте. Онынъ макъсады белли: орталыкъны якъып-йыкъмакъ, инсанларны ольдюрип, ёкъ этмек. Мында даа насыл унерлер косътереджегини алла бильсин. Бу дагъ ичинде не къадар яшап олурсынъ? Келеяткъан къыш. Аджджы ель шимди биле инсаннынъ чересини ашламакъта. Сонъ о ичинъе кирер, кемигинъни сызлатыр. Истер-истемез, душмангъа: «Мына, биз кельдик», — деп койлерине къайтып бармагъа меджбур олурлар.

Ана озь тюшюнджелеринден дешетленди.

11

Къаранлыкъ къоба ичинде ананынъ кийик-кийик къычыргъан сеси янгъгырады. Къобадан тышта, гонъюллилернинъ командири демек мумкюн, Бояджы Бекирнен лаф этип отургъан къарт къобагъа чапты.

— Не олды, келин? — деп сорады Асан.

Къайнатасынынъ сёзюнден озюне кельген Алиме, Серверни багърына басты. Юреги кокюс къафесинден чыкъып кетеджек киби, дюкюльдемекте эди.

— Ярамай тюш коръдим, — о къайнатасыны тынчландырмагъа тырышты.

Саба ачылгъаны баягъы вакъыт олды, амма этраф сукют ве къаранлыкъ. Абдулла агъанен къарт къадын, бала-чагъа, эписи азачыкъ къапынгъан сонъра, оларгъа дагъдан кетмек кереклигини анълаттылар. Бойле де сувукътан джанлары янгъан ве насылдыр бир хавф якъынлашкъаныны дуйып башлагъан къадынлар оларнынъ айткъанларына бир сёзсиз разы олдылар. Лякин къасабагъа... озь къасабаларына къайтмакъ, къашкъырнынъ агъызына тюшмек... ёкъ!

— Шимдилик Калиндиге, — деди аркъасына Алиени сыкъынгъан ве къашкъа сыгъырнынъ йипинден туткъан къарт.

Дагъ ичинде, къаялар, отлар, чалылар арасындан юрмек гъает зор олса да, адамлар акъшам олып, къаранлыкъ тюшкендже, койге барып етмеге тырыштылар. Энвернен Кемалнынъ аркъасында бирер ёргъан. Серверчик баягъы ергедже анасынынъ къучагъында эди. Юкълап къалгъан сонъра, оны Мавиле алды. Юкълагъан бала даа да агъырлашкъан эди. Аякълар ве эллер талды. Базылар бир тыныш раатланмакъ ичюн озьлерини отлар устюне быракътылар, амма огде ёл даа узакъ, тез-тез юрмек, мензильге етмек керек. Арттан кельген къарт оларны турмагъа меджбур этти. Энди яш-къарт — эр кеснинъ истеги бир. Калиндиге барып чыкъмакъ. Ёрулгъан, такъаттан кесильген къадын, бала-чагъа бири-бирине бакъа, даа чокъ юреджекмизми, деп сорайлар. Дерсинъ, олар Акъярдан авлакъча ве бомбардумандан тенаджа, къомшу койге дегиль де, озьлерининъ догъмуш эвлерине, тешек-ястыкъларында ятып, раатланмагъа ашыкъа эдилер.

Эки-учъ къоранта олсалар, ер къолайлыкънен тапылыр эди. Булар бир мааленинъ халкъы. Олар кимнинъ эвине сыгъаджакълар?! Къартнынъ айткъаны догъру олып чыкъты. Дагълылар койге келип киргенде, орталыкъны къаранлыкъ басты. Койнинъ ичине таркъалып кетмекнинъ чареси олмады. Кимдир чапып-чапкъалап, мектеп бинасынынъ къапыларыны ачты. Ёргъун балалар ве ушюген аналар онынъ ичине кирдилер.

Этраф зифт къаранлыкъ олса да, арадан бираз вакъыт кечкенинен, бир чокъ къадын ве къартлар къолтукълары тюбюнде богъчачыкъларынен мектеп бинасына кельдилер. Къачакъларны ашнен-сувнен темин этмеге тырыштылар. Сыджакъ аш, чай кетирдилер. Кениш одаларгъа толукъгъан ёргъун, бир афтадан берли эв шараити корьмеген къадынлар, бала-чагълар поллар устюне созулып яттылар. Саба кельгенлерининъ ярысы озь таныш-билишлерининъ эвлерине кеттилер. Мында Асан къартнынъ достлаары чокъ эдилер. О келининен торунларыны та яшлыкътан якъын досту олгъан, Бекташ къартнынъ эвине алып барды. Онынъ къарысы ёргъун, азгъын балаларны ве Алимени корьгенде, озюни тутып оламады, агълады. Сонъра софра къойды, помидор ва патильджан туршусы чыкъарды, сувда къартоп пиширди.

Сонъра къартлар душман къомшу койге киргенини эшитип, чешит хаберлер айттылар. Калиндиден, андаки сой-сопларындан хабер алмагъа баргъан учъ огъланчыкъ артларына къайтаяткъанда, алман аскерлерине расткельгенлер. Балалар къоркъуп къачкъанлар. Алманлар чокъ тюшюнип отурмай, оларгъа автоматларындан атеш ачкъанлар. Эки бала ольген, бири-си элинден агъыр яраланса да, къачып къуртулгъан.

— Балам, мен къайтып кельгендже, сиз мында бир ерге кыбыр-даманъыз! — деп къарт уйледен сонъ, озюнинъ догъмуш коюне ёл алды.

— Баба, озюнъизнен берабер Энверни де алсанъыз, яхшы олмазмы? — деди Алиме, къартнынъ бир озюни йибермеге къоркъуп.

— Ёкъ, мен озюм барып бакъайым, чареси олса, тез къайтып келирим, бельки ананъны да алып келирим, — деди къарт.

Лякин, о, озю айткъаны киби эртеси куню андан къайтып келямады. Алиме къара къасеветке далды. Къарт онъа къавий аркъа эди. Лякин энъ муими бу дегиль, келини онъа бир шей олгъандыр деп къоркъа. Барып бакъайым десе, элинде яш бала. Алие де даа кереги киби тюзельмеди. Лякин Катирна къартанай берген илядж онъа ярдым этти. Оксюриги, онынъ айткъаны киби, экинджи куню кесильди. Сыджагъы тюшти. Тек юксек аракеттен сонъра, шимди озюни зайыф ис эте.

Алименинъ ичини мышыкълар тырмаласа да, къартларгъа дуйдурмакъ истемей. Мавиле Энвернен берабер койге барып кельмек истеди. Лякин бу истек оны бирден теляшкъа тюшюрди.

— Сакъын, бойле шей япайым деме, балам, мени гъайып этерсинъ, къардашларынъ ёл ичинде чипчелер киби чивильдешип, яйрап къалырлар. О мельунларгъа инам ёкъ, — деди яныкълы сеснен.

Гъам ве къасевет ичинде бир кунъ даа кечти. Эртеси куню уйледен сонъра койде гъает теляшлы хабер таркъады. Мотоциклетчилер мында да пейда олгъанлар. Бала-чагъа, эр кес, ерге синъген киби, ёкъ олып кеткен.

Ёллар бошанып кьалгъан. Адамлар эвге кирип, кьапыларыны кьапаткъан, кьоркьуп-пысып отуралар.

Азбар кьапыда Абдулла агъанынъ сеси эшитильди.

— Аlime, тез-тез балаларны алып чыкъ, анавылар мында да келип чыкъкъандже кетейик,— деди гъает ашыкъкъан алда.

Аlime ве балалар кеттилер. Къартлар шашып-шашмалап, оларнынъ артындан бакъып кьалдылар.

Койден чыкъкъандже бала-чагъа сес чыкъармагъа кьоркьуп кеттилер, оларгъа кимсе расткельмеди. Эки кой арасындан кеткенде, озьлерини азачыкъ сербест дуйгъан киби олдылар, лякин озь койлерине киреяткъанда, оглеринде алманлар пейда олдылар. Узун бойлу, беяз козьлюкли киши энъ огде сыгъырни айдап кетеяткъан Энвернен Назимни токътатты. Озюндже бир шейлер айтты. Балалар омузларыны кыыстылар. О ачувланды. Белинден пыштавыны чыкъарды. Бир шейлер даа айтты. Арттан кельген Мавиленинъ кьулагъына партизан ве бир-эки таныш сёз чалынды. Аркъасындаки Алиени яваштан ерге тюшюрди. Ачувлы фашистининъ янына барды.

— Биз партизан дегильмиз. Бу койде яшаймыз. Эвимизге кетемиз,— деди мектепте огренген сёзлерини такъыштыргъан алда.

Фашист йымшады. Мавиленинъ чересине, козьлерининъ ичине дикъкъатнен бакъты, кулюмсиреди.

— Шёне медхен,— кете билесинъиз, деген манада элини сильтеди.

— Гузель кызчыкыны алып къалайыкъ,— деди онынъ янына кельген мазаллы фашист.

Узун бойлу алман башыны терсине кьакъытты. Кунеш шавлеси алтында черчивеси сары, дюльбер козьлюгининъ джамлары кузгю киби, йылтырап алдылар.

— Эвинъиз не ерде?— деп сорады Мавиледен.

Кыыз шашмалады, озьлери яшагъан юкъары дегиль де, ашагъы мааллене косьтерди. Козьлюкли «анъладым» деген киби, башыны салады.

— Гут, гут,— деди, азачыкъ арткъа чекильди.

Бала-чагъа ве кьадынлар кечип кетмегендже, еринден кыбырдамады.

Алманлар бираз артта кьалгъан сонъра, Мавиле адымларыны явашлатты, анасына юрек берген киби онынънен ян-янаша юрди.

— Кене токътатсалар, не япармыз, балам?— деди ана къасеветленген алда.

— Олар сакъчылар олса керек. Биз энди коюмизге кирдик, кьоркьмагъа не бар?— деди, лякин озюнинъ тизлери кьалтырамакъта эди.

Энвер де кьоркькъанынданмы, ёкъса, татасынынъ умют этмеден, бугунъ япкъан джесюрлигине шашкъанынданмы, тосат-тосат артына, анасына ве Мавилеге бакъа бере эди.

— Баланынъ отюни патлатты хынзырлар,— деди ана озь башына лаф эткен киби.

Ёл боюнджа расткельген алманлар оларгъа къыйыш-къыйыш бакъсалар да, оглерине чыкып токътатмадылар.

Ниает, олар чокъ азап ве чекишювлерден сонъра, догъмуш мааллеге келип чыктылар. Балалар озьлери окъугъан мектепнинъ огюнден кечеяткъанда, бири-бирлерине бакъып алдылар. Черелеринде насылдыр мемнюниет асыл олды. Дерсинъ, тезден эллеринде чанталары, мында окъумагъа келеджеклер. Лякин бу хаял эди. Мектепнинъ кьапысы ачылып, андан автоматлы алманлар чыкты. Чапып барып, мектепнинъ сол тарафында тургъан машинагъа отурдылар. Балалар мындан тездже узакълашмакъ ичюн адымларыны сыкълаштырдылар.

Мавиленинъ аякълары ве элли кьоркьудан ве агъыр юктен кесильген эдилер, лякин ичинде насылдыр бир кучъ оны эп огте тартмакъта эди. Азачыкъ даа юрселер эвлеринде оладжакълар.

— Бомбаламакъ дегиль, ольдюрселер биле, энди эвимизден чыкъмайыкъ, ана!— деди Мавиле.

Ана, недир дуйгъан киби, авлакътан догъмуш эвининъ диварларына бакъып алды.

Эвге тездже етип бармакъ ичюн ашыкъкъан балалар, азбар къапы янына кельген сонъ, токътап къалдылар. Эв ве азбарнынъ ичи фашист аскерлеринен толу. Алиме озъ элинен килитлеп кеткен къапылары артынадаже ачыкъ.

Энвер йипинден тутып, етеклеп кетирген сыгъыр: «Мени не ичюн токътаттынъ?»— деген киби, башыны ачувнен къакъты, ачыкъ къапыдан ичери сокъулмакъ истеди. Буны корьген азбардаки алманлар шакъылдап кулюштилер. Бир данеси чапып кельди. Ишарет ве сынарча пармагыны тиклеп, элини манълайына токъундырды. «Му-у...», деп къычырды, сыгъыргъа догъру юрди. Бир шейлер айтты, кульди. Сыгъыр онъа: «кет башымдан», деген киби башыны къакъытты, кене ичери, азбаргъа кирмеге ынтылды. Эки аскер даа чапып кельди.

— Сиз кимсинъиз?— узун бойлусы рус сёзлерини зорнен такъыштырып сорады.

— Биз мында яшаймыз. Анавы меним эвим,— деп джевап берди Алиме. Алман балаларгъа, Алимеге ве Абдулла агъанынъ къарысына бакъты.

— Яхшы, яхшы,— деди, лякин бакъышында насылдыр фикир перишанлыгъы, тааджипленюв олгъаны сезильди. Дудакъларыны къабартты, тюшюнди.

— Эки гузель, яш къадын, докъуз-он бала, бир тарафына къыйышып юрген сакъат киши,— буруны тюбюнден озъ башына мыдырданды.

— Эв исе буларнынъки,— Абдулла агъа алманнынъ мыдырдангъанына къулакъ асмай. Алименен балаларны косътерди.

О элинде яш баласы олгъан Алимеге ве ушюп, омузларыны къысып тургъан балаларгъа дикъкъатнен бакъты, сонъра башыны терсине къакъытты.

— Оларгъа мында кирмек мумкюн дегиль,— деди.

— Я къайда бараджакълар?— деди Абдулла агъа, эеджангъа келип.

Алман омузларыны къысты, артына айланып, аджеле суретте эвге кирди. Тезден къайтып чыкъты.

— Къайда истесенъиз, анда барынъыз,— деди сертликнен.— Бу бизим штабымыз. Мында ят адамгъа яшамакъ мумкюн дегиль.

Балаларны о якъкъа-бу якъкъа уйтештирип, Энвернинъ элиндеки сыгъырнынъ йипини чекип алмакъ истеди. Бала бермеди, аксине, йипни озюнинъ белине багълады..

Алман бирден йыртыджыгъа чевирильди. Козълери акъайды. Балагъа къутурган къашкъыр киби бакъты.

— Балам, Энвер, вер, огълум,— ананынъ аджиз сеси эшитильди.— Башындан къалсын.

— Не ичюн верейим? Не ичюн?— деп агъламсырады бала.— Вермем.

Фашист узанып, баланынъ белиндеки йипни чезе башлады. Энвер кене къаршылыкъ косътерди, огге эгийди, онъа йипни чезмеге имкян бермеге тырышты. Бири-бирине кечирильген йипнинъ эки тарафындан немсенинъ кучлю эллери чекип башлады.

— Ана, аначыгъым,— деди аджиз сеснен. Башчыгъы бир тарафкъа бурулып къалды.

Назим бирден сычрап, фашистнинъ билеклерине япышты. Онынъ эллеринден Энверни къуртармакъ истеди, лякин Назим о кучлю эллер алтында бир тамам аджиз эди. Бир шей япып оламайджагыны анълагъан сонъра, тишлерини онынъ билегине саплады. Алман баланы къакъып атмакъ истеди. Лякин Назим бунъа имкян бермеди. Тишлерини эп сокъмагъа тырышты. Билегининъ агърысына даяналмагъан кельмешек сол элининъ юмругъыны котерип, баланынъ башына эндирди. Эки бала эки якъкъа йыкылып, сусып къалды, эм бу вакъиа ойле тез олып кечти ки, аналар ерде яткъан балаларына бакъып, шашып къалдылар. Кенардаки балалар исе багъырып, къыямет къопардылар. Билегини сыйпай-сыйпай азбаргъа кирген фашистни корьген достлары кулип, къатып-къатып къалдылар.

Эки эссиз баланы Абдулла агъанынъ эвине алып кельдилер. Сет устюне якъыздылар. Башкъа вакъыт олса, экимге чапар эдилер. Шимди къайда барсынлар? Кимсе ёкъ...

— Абдулла агъа, бабамны чагъырайыкъ,— деди Алиме, сонъра къарттан бир тюрлю хабер-тебер олмагъаныны хатырлап, сусып къалды.

Назимнинъ манълайына сувукъ сувгъа сылатылгъан чул къойдылар. Лякин Энвернинъ къурсагъына не япмасыны бильмедилер. Тени устюнде йипнинъ изи ком-кок олып тура. Гедже саат он экилерде Назим козьлерини ачты, лякин деръал юреги былангъанындан шикъетленди, къуса башлады. Энвер исе къып-къырмызы къан сийди.

Балалар анда-мында юкълап къалдылар. Буюклер сабагъадже кирпич сыкъмадылар. Мавиле Серверчикнен мешгъуль олды. Янып-къавурылып къалгъан ананынъ къыбырдамагъа алы ёкъ. Саба балалар азачыкъ озьлерине кельген киби олдылар. Лякин Назимнинъ козьлерининъ этрафы козьлюк шекилинде мораргъан. Ана-бабанынъ яныгъына-яныкъ къошулды. Энвер кене ойле къан сие.

Аналар не япмасыны бильмей. Абдулла агъагъа бакъалар. О да бир шей айтып оламай, тюшюне, суса.

— Ана, энди орталыкъ ярыкъ, мен къартбабамны барып кетирейим. О не япмакъ кереклигини билir,— деди Мавиле.

— Ёкъ, ёкъ, балам, ольсек биле санъа эвден чыкъмагъа мумкюн дегиль. Бу къутургъан копеклерни коръмейсинъми? Ондан да башкъа, къартбабанъа я бир шей олды, я да хасталанды... ёкъса, шимдигедже багъласанъ, эвинде отурмаз эди.

Бу агъыр вазияттен къуртулув чареси тапылмай тургъанда, Абдулла агъа бирден еринден сычрап турды.

— Асан агъаны озюм барып алып келирим,— деди бир джаннен. Дивардаки чуйге асувлы тургъан быджагъыны алып кийди. Софа ичинден Алимелернинъ азбарына козь этти. Сыгъыр къую янындаки эрик терегине багълы тура. Айван сувсагъан, гъалиба, тосат къую къапагъы устюндеки къопкъагъа бакъа, соза берип сыкъ-сыкъ мунърей. Лякин онъа къулакъ аскъан адам ёкъ. Абдулла агъа шимди барып оны суварыр эди, амма. Анавы акъшамки дели алмандан къоркъа. Тутар къапатыр, яхут атар. «Бу копеклерге адам ольдюрмек бир шей дегиль»,— деп тюшюнди.

Абдулла къартнынъ кениш азбарына киргенде, кене алманларнынъ ягъмаджылыгъына расткельди. Къоркъунды, токътады. Лякин онъа къулакъ аскъан адам олмады. Эр кес озь ишинен мешгъуль. Урбаларыны темизлей, къайдадыр, узакъ сеферге кетмеге азырлангъан киби чапкъалайлар.

«Бакъ сен оларны, шорбаджы кесильгенлер»,— деп мыдырданды Абдулла. Эвнинъ къапысы огюне баргъанда:

— Асан агъа!— деп къычырды, басыкъ сеснен. Ичерицен дюльбер яш къадын чыкъты.

— Киринъиз ичери,— деди.

Абдулла киргенде, Асан къарт сет устюнде ятмакъта эди. Келеяткъан, къапыдан кирген адамны коръгенинен, еринден турды.

— Селям алейкум, Асан агъа!

— Алейкум селям, Абдулла! Хош кельдинъ, къардашым!— деди къарт,— «хайырлысымы шу?», деген киби мусafirге дикъкъатнен бакъты. Къартнынъ чырайы къачкъан, сакъалы оськен, айлыкъ тешек хастасына бенъзей эди.

— Озюнъизге не олды, Асан агъа? Дагъда сувукъландынъызмы ёкъса? Къарт башыны терсине къакъытты.

— Араретим котерильди. Бугунъ, шукюр, бир джоругъым.

Деми Абдулланы къаршылап алгъан къадын бираздан арпа къавеси пиширип кетирди. Абдулла къадынгъа мусafirни танымагъа тырышкъан адам киби онъа дикъкъатнен бакъты.

— Адильнинъ омюр аркъадашымы?— деп сорады.

Къарт онынъ сёзюни тасдыкълап, башыны тюшюнджели алда салады.

— Огълум дженкке кеткен эди, мен дагъда экенде, о дёрт баланен мында кельген, оларнынъ эски эвлерине анавы тильсизлер толуштылар. Балалар бизлернен, Абдулла, сонъ?..

Абдулла онынъ не акъкъында сорагъаныны яхшы биле эди. Лякин

балаларнынъ башына кельген беляны насыл анълатмакънынъ чаресини тапалмай чокъ кыйналды.

— Мында, койдемиз, Асан агъа, дюнь къайтып кельдик. Алиме балачыкъларынен бизим эвде. Оларнынъкине, сизинъ айткъанынъыз киби, тильсизлер толгъанлар. Бала-чагъаны якъын къоймадылар. Штаб якъанлар.

— Сагълычыкълары насыл? Алие хаста эди...

— Шукюр, шимди гузель. Акъшам Энвернен меним Назимим ярамадылар, оларны бир алман урды,— Абдулланынъ сеси богъулып-богъулып чыкты.

Къарт хайырсыз хабер эшитеджегини, Абдулланы корьгенде, чырайындан дуйды.

— Вар, кызым, ананъны чагъырып кель,— деди демики къадынъга. Озю еринден турды. Яваш-яваш юрди. Ода ичинде бир шейлер кыдырды.

— Шимди, Абдулла... кысмет олса, эписи кечип кетер. Не япаджакъсынъ, башымызнынъ язысы экен.

— Дагъдан кельгенлер кимлер экен о?— деп сорады Эдае ханым, ичери киреяткъанда.

— Абдулла... Алимелернен дагъда булунгъан Абдулла кельди,— деди къарт онъа.

Эдае ханийнинъ устюнде къара антери, башында мавы кыйыгъы. Энди баягъы яшта олгъанына бакъмадан, корюнишини, бою ве кыяфетини пек гъайып этмеген къадын. Эльбет, яшлыгъында о гъает дюльбер ве гъурурлы, корюмли эди.

Селямны алгъан сонъра:

— Хайырлысымы шу?— деди сабырсыз алда.

— Алие тюзельген, Энвер хасталангъан,— деди къарт, огюни алдырып.

Одагъа, кене къайтып кирген къадын кетмеге тедарикленген къарткъа тааджиplenген алда бакъты.

— Балалар хасталангъан, келин,— деди къарт,— барып бакъмасакъ, олмаз.

— Я сиз хастасынъыз да, баба?

— Бугунъ бир джоругъым, бир шей олмаз.

Чокъкъа бармай, олар ёлгъа чыктылар. Оглерине патта-сатта алман аскерлери расткеле, индемей кечип кетелер. Бунъа бакъмадан, кой ичинде юрмеси къоркъунчлы.

Къартбаба иле буюкана эвге киргенде, Энвер, къурсагъым агъыра деп, агъламсырамакъта эди. Назимнинъ козьлери юмукъ, кыбырдамагъа къоркъкъан киби, ятмакъта. Къартларны корьгенде Алиме, шукюр, бабам аякъ устюнде экен, деп къуванды.

— Шукюр сагълыкъкъа, баба!— деди, оларны къаршылап алып экен, Алиме.

Къарт онъа джевабен, башыны салады, Энвернинъ янына барды:

— Агълама, огълум!— деди онъа, сонъра олю киби созулып яткъан Назимге чевирильди. Чырайы агъарды.

— Башына пек урды, езит,— деди Абдулла агъа.

— Эси ериндеми, козьлерини ачамы?

Бабасы агъыз ачып етиштирамады, Назим козьлерини ачты. Къартбасына дикъкъатнен бакъты. Азачыкъ кулюмсиреди, бели устюне догъруладжакъ олып ынтылды. Къарт онынъ омузларындан басты, турсатмады.

— Кыбырданма, огълум,— деди о басыкъ сеснен.— Тынч ятмагъа тырыш, башынъны чокъ кыбырдатма!

Назимнинъ козьлеринден яшлар акъып кеттилер.

— Турсам не... къартбаба? Меним башым дегиль, къурсагъым агъыра,— деди зайыф сеснен Энвер.

— Шимди айтырым, огълум, ашыкъма!

Къарт козюгини такъты. Экимлер киби Назимнинъ козьлерини пармакъларынен ачып-япып бакъты. Тилине дикъкъат этти. Анълашылды, деген киби башыны салады.

— Къоркъма, огълум, дёрт-беш кунъден кечип кетер,— деди. Сонъра

Энвернинъ янына отурды.— Сен не ичюн агълайсынъ, огълум?— деди Энверге.— Даа не еринъ агъыра?

Энвер кольмегини котерип, къалтыравукъ пармакъларынен къурсагъыны, белини косътерди. Онынъ белини, дерсинъ, демир къыршавнен сыкъкъанлар... тени мос-мор. Анагъа онынъ сиярынтысы зияде арткъан киби корюнди. Юреги эзильди.

— Демек, фашистлернен тутуштынъыз... къараманлар!— деди джиддий сеснен къарт.— Зарары ёкъ, сиз тюзелирсинъиз. Лякин оларнынъ бу якъанлары бурунларындан чыкъар.

Къарт янаша одагъа кирди. Олып-кечкен бу вакъианы Абдулладан тафсилатлы сёйлемесини риджа этти. Оны дикъкъатнен динълеген сонъра:

— Балалар он-йигирми кунъ къыбырдамай ятмакъ кереклер,— деди къатиетле.— Энвернинъ буйреклерини зарарлангъан, Назимнинъ мийи силкинген. Бирден-бир дева, демин айткъаным киби, къыбырдамай ятувдыр. Мен ярын Катирна къартини де кетиририм.

12

Балалар озълерини бир тамам яхшы ис этмегендже къарт оларнынъ янындан кетмеди, дегенлерини де яптырды. Йигирми кунъ дегенде балаларгъа яваш-яваш эв ичинде юрге мусааде этти.

Сыгъыр шимди Абдулла агъанынъ аранында. Оны эртеси куню штаб башлыгъынынъ ярдымджысы алып кельди. О балаларны къыдыргъан киби ичери бакъынды, лякин бир шей айтмай, чыкъып кетти.

Авалар баягъы сувуды. Алименинъ къораптасынынъ устюндеки-устюнде, башындаки-башында. Сувукъта эвден чыкъып оламайлар. Аш-сув меселеси де уймай. Къарт алманлардан гизли сыгъырнынъ бузавчыгъыны сойды. Абдулла, Алименинъ эвине кирип, алманлардан балаларнынъ урбаларыны сорады, оны къувып чыкъардылар. Эртеси куню Мавиле Энвернинъ быджагъынен пальтосыны алып кельди.

— Буларны къую янына котерип аткъанлар,— деди анасына.

Азбарда терен къар. Булгъакълы тереклернинъ даллары ашагъы эгильгенлер. Авасы сакин. Кунеш баягъы юкъары котерильген, амма шефаатсыз корюне. Онынъ зайыф зиясы тазе къар устуне тюшкенде, кумюш киби йылтырай. Азбарда кимсе корюнемей, сес-солукъ эшитильмей.

Биринджи къар. Мавиле азбаргъа чыкъты. Бир къар топачы ясап, ичери алып кирди. Балаларгъа косътерди:

— Биринджи къар!— деди.

Олар ёргъанлары тюбюнден сувурылып чыкътылар. Устьлерине келиши гузель бир шейлер кийип, софагъа чыкъты, къарылгъачлар киби пенджере къаршысында тизильди, сусып къалдылар.

Мавиле: «Буларгъа не олды?»— деп, тааджипленип, тышкъа козетти. Албу ки, озълерининъ азбарында фашистлер шенъ-шерамет, бир-бирлерине къар топу атып ойнамакъталар. Оларнынъ ичинде Къакъач да (балаларны ургъан фашист. О пек арыкъ олгъаны ичюн балалар онъа «къакъач» деп лагъап бергенлер.) Ялынбаш. Эки алман чапып келип, онынъ омузларындан басып, башыны къаргъа тыкътылар. О къаршылыкъ косътермеди. Къар устюнде созулып ятты. Оны быракъып, башкъасыны туттылар. О еринден турды. Буюк къар топачы ясады. Чапып барып, дигерини ерге йыкътыргъан мазаллы аскернинъ якъасындан къоюны ичине тыкъты. О бирден секирик-леп башлады. Къакъач къувангъанындан, шах-шах этип кульди. Къампа къулакъ яш ве алчакъ бойлу алман оларгъа къошулмай. Башыны ашагъы салындыргъан, къую янындаки эрик терегине таянгъан, кейфсиз адам киби тура. Кимерде бир онъа да къар топачы аталар. О бир тюрю мунасебет косътермей. Атта бетиме, я да башыма тиер деп де, сакъынмай. Кимсе коръмегенде, дуйдурмай, Абдулла агъанынъ эвине козь ташлап ала.

Кимерде о бирден Абдулла агъанынъ эвине чапып кире, Назимнен Энвернинъ ал-эхвалыны сорай, Къакъачны кореджек козю олмагъаныны айта. Онъа да аманлыкъ бермегенини сёйлеп, шикъетлене.

Къапы огюндеки басамакълар устюнде комендант корюнди. Аякъла-

рында сия, йылтыравукъ чызмалары. Дюльбер якъалы пальтосыны омузлары устуне алгъан. Башында кене шу юксек шапкеси. Оны корьген аскерлер бирден токътадылар.

Къакъач йымшакъ къардан бир топач япып, коменданткъа алып барып берди. Шорбаджы оны алды, не ичюнدير къокълап бакъты. Сагъ элинден солуна, сол элинден сагъына авуштырды. Буны бир къач кере текрарлады. Череси тючюнджели. Аскерлерге бир шейлер айтты. Пальтосына сарылды. Ёл ичинде тургъан машинасына минип, къайдаларгъадыр гъайып олып кетти.

Дигер алманлар да озь юваларына кирдилер. Балалар сессиз-солукъсыз, бирер-бирер озь ерлерине къайттылар.

Биринджи къар Абдулла агъанынъ эвиндекилернинъ ич бирисини къувандырмады, эеджанландырмады. Адети узьре, эр саба эрте арандаки сыгъырны бакъып ве бир кучакъ одун алып кельген Абдулла агъа эвге кирмезден эвель, окюре-окюре, силькинип, устюндеки къарны къакъып тюшюрди. Манълайы тюбюнден къомшу азбаргъа бакъып алды, сонъра софагъа кирди.

— Къар терен ягъса да, сувугъы ёкъ,— деди Мавилеге, озю ичери кирип, собаны якъмагъа тутунды.

Пенджере къаршысында тургъан Мавиленинъ козьлери огюнде, былтыр биринджи къар ягъгъанда, олып кечкен вакъиалар джанландылар.

Бу хаберни оларгъа анасы айтты. О саба эрте сыгъырны сагъмакъ ичюн чыкъкъанда, къар ягъгъаныны корип шашты. Чюнки акъшамдан авада бир тюрлю денъишме ёкъ эди. Балалар буюк-кучюк, эписи тышкъа атылдылар. Бабаларыны къар топуна туттылар. Энвер анасына да атмакъ истеди. Баба онынъ огюне чыкъты.

— Балалар, ананъызгъа къар топу атмакъ олмай,— оларгъа ишарет пармагъыны салады. Энвернинъ эли тёпеде къалды.

— Не ичюн? Бу тендюристлик де!— демек истеди.

Чюнки къар топу ойнагъанда, бир де-бирине о къаттыджа тийсе, бала агъламсыраса, баба даима «бойле вакъытта агъламакъ олмай, бу сагъламлыкъ ве тендюристлик» дей эди.

Эр вакъыт ве эр кес ичюн мумкюн олмагъаныны бала къайдан бильсин?!

Ондан сонъра бутюн «азапны» баба чекти. Джафернен Мавиле оны ерге йыкътырдылар, даа догърусы баба озю йыкъылды, кичкенелер оны къар ичине коммек истедилер. Сес-шамата, къуванч. Баба оларгъа балабан чана ясады. Уйледен сонъ, акъшамгъадже Дегирмен дерееде чана тайып ойнадылар. Эм бутюн койнинъ баласы анда эди демек мумкюн. Эвге ёрулып, ашыкъып къайттылар. Эписининъ янакълары къып-къырмызы.

О къуванчлы ве бахтлы кунълер кечмишке дёнди. Шимди оларнынъ ерине фашистлер сефа сюрмектелер.

Акъшам устю, орталыкъ къаранлыкълашып башлагъанда, софа ичинде шорбаджынынъ шапке къулакъ хызметчиси пейда олды. Нефеси-нефесине етишмей:

— Оларны атмагъа алып кеттилер,— деди, эллеринен бетини къапатты.

— Кимлерни?— деди Мавиле тааджиПЛЕНГЕН алда.

— Эки эркекнен бир къадынны.— Шапке къулакъ бетини ачты,— къадын мына бойле эди...— эллеринен онынъ юкюю олгъаныны тариф этти.

— Не ичюн?— деп сорады Мавиле.

— Партизан экенлер.

Узакътан тюфек сеслери эшитильди. Мавиле ярдымгъа ашыкъкъан адам киби тышкъа чыкъты. Лякин бу вакъытта къайда барырсынъ?! Азбар ичинде токътап къалды.

Саба эр шей анылашылды. Мавиленинъ оджалары, Аким Алиевич ве онынъ къарысы Февзие Халиловна, учюнджиси исе Аким Алиевичнинъ досту экен. Экиси тюневин гедже дагъдан отъмек алмагъа тюшкенде якъалангъанлар. Февзие исе оларнен баягъы олгъаны ичюн атылгъан. Шапке къулакънынъ айткъанына коре, бу укюмни дюльбер ве гъает незакетли шорбаджы чыкъаргъан. Аتماгъа алып кетмезден эвель шахсен озю япкъан

соргъу вакътында, акъайынынъ козю огюнде юкляу къадынны котеклеткенлер.

— Къакъач оны тепти, юмрукънен къурсагына урды...— Бу дешетли вакъиа кене огюнде текрарланаяткъан киби, эки элинен козьлерини къапатты.

— Къадынны атмагъа алып кетяйткъанда, юрип оламагъан. Акъайынен онынъ досту къолтутгындан тутып кеткенлер.

Мавиленинъ козьлери огюнде эдебият оджапчеси Февзие Халиловна пейда олды. Талебе дерстен джевап бергенде о ралелер арасында яваш-яваш адымлаяракъ, бутюн дикъкъатынен динълей эди. Берильген джевапны бегенмесе, талебенинъ къаршысында токътала ве онъа джиддий бакъа, яхшыджа азырланмагъа тырыш, дей эди. Джевапны бегенсе, барып озюнинъ ерине отура, хошнут алда кулюмсирей. Бойле вакъытта онынъ янакъларында да гуллер ачкъан, кунеш шавлеси ойнагъан киби ола. Мавы козьлеринде шенълик ве къуванч балкъылдай.

Мавиле бойле вакъытта онынъ юзюне бакъмагъа пек севе эди. Бир сёзнен айткъанда, онынъ чересини тебессюм пек яраштыра тургъан. Шунынъ ичюн де Мавиле онынъ дерсине даима яхшы азырланып бармагъа тырыша эди.

Бир кунь дерсте Мавиле Лермонтовнынъ «Шаирнинъ олюмине» шиирини эзберден айтты. Февзие Халиловна хошнут алда, озюнинъ ерине барып отурды. Юзюнде дюльбер тебессюм корюнди.

— Гузель, Мавиле, сен шиирни эзберлемеге де, сёйлемеге де билесинъ.— Еринден турды, тюшонджели алда ралелер арасында юрди.

— Лермонтов енгиль табиятлы Мартыновны севмей эди. Лякин дуэльге чыкъкъанда, не ичюн нишанны тёпеге алып атты?— деп сорады Мавиледен.— О алчакъ адам, шаир даа яшамакъ керек, деп тюшонген олса, дуэльге асылда бармаз эди. Тёпеге атып, онынъ менлигине тиймек истеди десек, занымджа, бу да догъру дегиль. Эдебиятта айтылгъанына коре, Лермонтовнынъ табиятында бойле чизгилер олмагъан.

Мавиле эдебият дерсини терен бильмеге тырышып, чокъ окъуса да, бойле делильге бир ерде расткельмеген эди. Лякин Джафернен экиси бир дефа Лермонтов акъкъында лаф эткенде, агъасы онъа бир шейлер айткъан эди. Ери кельгенде, Мавиле агъасынынъ айткъанларыны тешкерип бакъмагъа къарар берди.

— Лермонтовны командири пек севе эди. Дуэль оладжагыны анълагъан къарт бу феякетнинъ огюни алмагъа тырышты. Кимсеге дуйдурмай Мартыновгъа бара. «Илериде буюк адам оладжакъ Лермонтовны атма, ёкъса, бутюн тарих огюнде масхара олурсынъ»,— дей. Лякин о алчакъ адам бойле шейни анъламагъаныны дуйып, мевзуны денъиштире. «Мен оны пек севем, оны эляк этип де, мени якъма!» дей, ялвара. Мартынов къарткъа чокъ къылына, оны акъаретлей. Лякин къарт Лермонтов ичюн эр шейге къатлана. Ахыр-сонъу бу алчакъ эриф оны атмайджагына сёз бере. Къарт къуванып къайта. Озь небетинде Лермонтовнен де лаф эте. Умумен къарар къатты ола. Биринджи небет кимде олса, тёпеге атаджакъ, веселям. Экинджи къуршун да, шубесиз, ойле текрарланаджакъ.

Лермонтов озь сёзюни тутты. Тёпеге атты. Мартынов исе алчакълыгыны япты. Къартнынъ козю огюнде, сизинъ киби акъылсызларгъа бойле япмакъ керек, деген киби, кулюмсирей ве Лермонтовны козьлеп ата.

Сыныфта чибин учса, эшитиледжек киби сукюнет укум сюрмекте эди. Оджапче ралелер арасында огге-арткъа акъырын-акъырын юрювни девам этти. Козьлери тюшонджели бакъалар. Череси маъзун. Рале янына барып токътады.

— Балалар, эпинъизге малюм ки, Лермонтов бу тутушувда эляк олды, лякин о эбедий оларакъ догърулыкъ ве джесюрлик темсили олып къалды. Темиз-пак юрекли адамлар базан бойле хаталар япа билелер. Чюнки олар Мартынов кибилернинъ юрегинде не къадар алчакълыкъ барлыгыны тасавур этамайлар. Асылында исе Лермонтов девирнен, муитнен курешти. Бу

куреште эляк олды. Лякин озь гъаесине садыкъ къалды. Инсан озь гъаеси-ни къорчалав курешинде олюмден биле къоркъмамакъ керек.

Оджапче озюнинъ столу янына барды. Мавилеге тюшюнджели бакъты.

— Мавиле, санъа меним ёлумдан юрмек керек оладжакъ, гъалиба. Сен эдебиятны яхшы билесинъ; сонъ меним теклифиме насыл бакъасынъ?— деди.

Мавиле еринден турды:

— Багъышланъыз, Февзие Халиловна, мен фармацевтика институтына кирмек истейим,— деди къатий сеснен.

Мавиленинъ козылери огюнде шимди стол башында тургъан Февзие Халиловна дегиль де, тизлеринедже терен къар ичине баткъан, къаршысы-на автомат тиклеген фашистлерден къоркъмай:

— Инсанлар, мен ана-ватанымызнынъ мукъаддес топрагъыны, пис фашист ягъмаджыларынынъ чызмалары астында таптатмамакъ огърунда-ки куреште эляк олмакътам. Вакъыты келир, мен онынъ акъикъый эвляды оларакъ анъылырым,— деп душманнынъ козылерине тик бакъкъан сума пейда олды. Эм о къызнынъ козылерине, юрегине, зейнине синъип къалды.

13

Къуюдан сув чекеяткъан Мавилени корьген юксек бойлу, дюльбер алман офицери къызнынъ янына кельди. Чересине, козылерине дикъкъат-нен бакъты. Хошнут алда кулюмсиреди. Сонъра бирден чырайыны сытты.

— Ни карашо, — деди, Мавиленинъ быджагъына ишарет пармагъыны узатты.

— Бойле гузель къызчыкъкъа кирли быджакъ ярашмай,— деди. Бир шейлер даа айтты, къызгъа перишанлыкъны юзьледи, утандырмакъ истеди.

Мавиле сувгъа Назимнинъ эвде кийип юрген кирли быджагъынен чыкъкъан эди.

О, офицернинъ базы сёзлерини анълады, базыларыны исе ишаретле анълатты.

— Башкъасы ёкъ,— деди о офицернинъ тилинде.

Къыздан буны умют этмеген фашистнинъ козылери къысылды:

— Не ичюн?— деди.

— Олар эвимизде,— деди, элинен озьлерининъ эвини косътерди.

Офицер онъа, бир шей анъламагъан адам киби бакъты, тюшюнди, сонъра башыны салады.

— Анъладым, — деди. — Бу сизинъ эвинъиз, сенинъ кийимлеринъ анда, ойлеми?

Мавиле онынъ сёзлерини тасдыкълап, башыны къакъытты.

— Юр! Кийимлеринъни ал! Эписини берейим! — деди.

Алман Мавиленинъ немсе тилинде лаф эткенини эшитип, пек хошнут олгъан эди.

Мавиле звеля сусты, ерге бакъты, сонъра:

— Ёкъ, керекмей, — деди.

— Къоркъасынъмы? Кимден, менденми?

Къыз башыны котерди, онынъ козылерине маъзун бакъты.

«Не ичюн къоркъмайым? Къардашым Энвернен Назим аля даа чекише-лер, юкюл къадынны тёпелеттинъ, аттырдынъ, сен де о джанаварларнынъ бирисинъ. Даа да буюгисинъ, лякин ялдызлангъан союсынъ..» дейджек олды, лякин сонъу фенагъа чатаджагъыны бильгени ичюн, индемеди.

— Менден къоркъма, — деди офицер, къаргал ресимли, юксек къас-накълы шапкесини чыкъарды, къокъулы сачларыны сыйпады. Сырлы коз-лерини къысып, кулюмсиреди.

— Мен сени озюмнинъ къыз къардашыма бенъзетем, — деди. Джебин-ден бир ресим чыкъарып, Мавилеге косътерди. Андан дюльбер, яш къыз ку-люмсиреп, бакъып турмакъта эди.

Девамы бар.

Сафтер Нагаев

МЕДЕНИЙ ИНКЪИЛЯП АСКЕРИ

Весикъалы повесть

1920 сенесининъ кузюнде Бекир Чобан-заде Венгриядан Кърымгъа келип чыкъа, сонъ Къарасувбазаргъа келе. Профессорны къаршыламагъа бутюн шеър чыкъа. Айтувлы оджалар Сеитумер Таракъчы, Эбуталип Кендже, Наджип Джемиль талелеринен оны селямлайлар. Еди эджады эль къапысында хызмет этип кельген факъыр чобан огълу профессор олып етишкенини корьмек ичюн этраф койлерден тувгъанлары, дост-эшлери топлана.

Бекир эки афта эвде булуна. Чобанлыкъ япкъан яйлаларыны кезе. Атта бир кунъ бабасынен берабер къой бакъа. Тувгъан куртундаки янъаруларны корьген шаир яйладан къайткъан сонъ отурып, озюнинъ «Оны да корьген бу кедай» адлы шиирини яза:

Чёллерде юрген чал къорай,
Къорайгъа кульген кок сарай.
Кок сарайда къонъур бай,
Оны да корьген бу кедай.

«Мекке»ден эскен къыбла ель,
Къыблагъа кеткен коп печель.
Эписине еткен бир эджель,
Оны да корьген бу кедай.

Кърымда олгъан къыркъ йигит,
Багъдадда олгъан беш йигит.
Къазанда олгъан къач йигит
Джумлесин корьген бу кедай.

Дюньяны туткъан серт демир,
Демирни уфаткъан тоз комюр,
Эписинден къавий шу омюр,
Оны да корьген бу кедай.

Азавгъа акъкъан сай Салгъыр,
Салгъырны тапкъан къарт Чатыр.
Чатырда адашкъан коп факъыр.
Оны да корьген бу кедай.

Ускуutte бильги сачкъан яш,
Демирджиден учкъан яш,
Керчътен елькен ачкъан яш,
Оны да корьген бу кедай.

ВКП(б) Меркезий Комитети Венгрия коммунистлерининъ ёлбашчысы Бела Кунни Кърым партия тешкилятына ишке ёллагъан эди. Бекир Чобан-заде онынънен мында расткелишкенине юректен севинди. Бир кереси Бела Кун онынънен берабер Къарасувбазаргъа барып, Бекирнинъ ана-бабасында мусафир олды.

Бекир Чобан-заде Акъмесджитте, Нижняя Госпитальная сокъагъындаки 37-джи эвде яшады. Чокъ кечмей ана-бабасыны да янына алды. Лякин Къуртваап агъа шеърде чокъ яшамады, шу йылы вефат этти.

Кърымда Совет акимиети эп пекинди. Маариф ишлери биринджи

плангъа чыкъты. Бу, медениетимизнинъ инкишафында янъы девир олып, онда Мамут Недим, Осман Акъчокъракълы, Абдулла Лятиф-заде, Умер Ипчи, Исмаил Леманов, Асан Сабри Айвазов, Яя Байбуртлы киби корюмли эрбаплар фааль хызмет эте эдилер. Оларнынъ сафына Бекир Чобан-заде киби белли алим ве шаирнинъ къошулмасы маариф ишлерини даа да джанландырды.

Иигирми еди яшлы Бекир Чобан-заде Ватанында семетдешлерине илим нурыны ашлайджагындан сынъырсыз бахтлы эди. Оны Москва ве Ленинграднынъ мешур алий окъув юртларына да давет эттилер. Лякин о Ватанда ильки адымыны дарульмуаллиматта яни къадын-къызлар ичюн орта педагогика окъув юртунда дерс берювден башлады. Тотай койдеки бу мектепте чалышкъан профессор омюрининъ сонъуна къадар оджалыкъ зенаатына буюк урмет беследи. О йылларда республика халкъ маарифи комиссары олып чалышкъан Мамут Недим профессорны комиссарлыкъта кърымтатар болюгининъ мудири вазифесинде чалышмагъа давет этти.

Мамут Недим де Бекир Чобан-заде киби Авропада тасиль алгъан эди. 1918 сенеси Германияда, Берлин университетининъ икътисадият факультетини битирип, айны шу сенеси Германия коммунистлерининъ союзы «Спартак»къа аза олгъан ве партия билетини Германия коммунист партиясынынъ эсасчыларындан бири Карл Либкнехтнинъ элинден алгъан эди. Белли муаррир ве эдебий тенкъидчи 1920 сенеси Кърымгъа къайтып келип, 1929 сенесинедже матбуат ве медениет ишлерининъ башында турды. «Енъи дюнья» газетасынынъ, «Енъи чолпан» ве «Илери» журналларынынъ муаррири ве сонъунда, ВКП(б) Меркезий Комитетининъ къарарынен Москвагъа ишке авушкъангъа къадар, Кърым АССР Халкъ маарифи комиссары олып чалышкъан Мамут Недим тасиль ишине бильгили мутехассысларны джелъп этмеге зияде эмиет берди. Иште, бу вакъытта яш республиканынъ Бекир Чобан-заде киби мутехассысларгъа ихтияджы буюк эди.

Бекир Чобан-заде ана тили ве эдебият меселелеринен джиддий огъраша башлады. 1922 сенеси Кърым университети шаркъ факультетинде алим тюркий тиллернинъ къияслама грамматикасындан лекция окъуды. Университетте чалышув девиринде белли алимлер Осман Акъчокъракълы ве Исмаил Лемановнен якъынлашты, оларнынъ бильги ве теджрибелерини халкъ маарифине хызмет эттирмек ичюн чокъ эмек къойды. Исмаил Леманов университетте арап тили, Осман Акъчокъракълы исе тарих дерслерини алып бара эдилер.

Бекир Чобан-заде о йылларда дердж олунгъан «Ильк адым», «Бильги», «Енъи чолпан» киби газета ве журналларда ильмий макъалелеринен чыккышта булунды. Алимнинъ «Татарларнынъ окъув ишлери», «Татарлар акъкында чаризмнинъ окъув сиясети», «Тюрк-татар лисаниятына медкъул» киби эсерлерини язды. Учюнджи чагъырылыш Кърым АССР Меркезий Иджра Комитетине аза сайлангъан Чобан-заде девлет ишлеринен де огърашты.

Илим ве маариф ишлеринен мешгъуль олгъанына бакъмадан, шииретни де унутмады. Патта-сатта олса да, шиирлеринен матбуатта корюнип турды. Иште, бу вакъыт газета ве журналларда шаирнинъ «Танъгъа догъру», «Келелер!», «Биз яш экенде», «Ичкен», «Мезад» киби шиирлери басылдылар.

Бу эсерлернинъ бир чокълары хурафаткъа, джеалетке, эски адетлерге къаршы язылгъандыр. «Ичкен» шииринде о кечмишнинъ мирасы олгъан саргъушлыкъны куле, бир шахс юзюнде бутюн ичкиджилерге хас эски адетлернинъ бешаретлигини косътере:

Ашадан келе биреви агъымгъа къаршы,
«Ах демесем, къальтейим?» — татар яшы...
Къолын таяй фенерге, окуре, къуса,
Бир къолуна кене де шишесин кыса...

Шаир эски омюрни, фена адетлерни кульмек, оларны укюм этмекнен

бир сырада, джемиетнинъ аятына токътатылмаз бир кучънен киреяткъан янъылыкъларны, прогрессни ачыкъ-айдын коре, янъылыкъларнынъ эскилик устюнден енъиш къазанаджагъына инана ве яшлыкъларны янъы омюрнен бир адымламагъа чагъыра:

Шарылдап акъкъан сель — омюр, хаберинъ бармы?
Башкъа омюр башлайджакъ, унеринъ бармы?

Бекир Чобан-заде кърымтатар совет эдебиятынынъ темелини къойгъан Абдулла Ляtif-заде, Умер Ипчи, Джафер Гъафар, Керим Джаманакълары ве Зиядин Джавтобели киби эдиплернинъ семерели иджадий адымларынъ дикъкъатнен козете, оларнен субетлерде булуна. Маариф ве медениет хадимлерининъ огюнде кърымтатар тили ве эдебиятынынъ инкишаф ёллары акъкъында лекциялар окъуй, журналларда ильмий макъалелернен чыкъышта булуна.

Ильмий ве иджадий фаалиетини оджалыкънен къошып алып баргъан Бекир Чобан-заде, кърымтатар тилининъ негиз меселелерини джиддий тедкъикъ этюв зарурлыгъларынъ дикъкъат меркезинде тутта, дерсликлер азырланымасыны кунъ тертибине къоя, бу месуль ишке теджрибелери оджаларны джелъп эте. Озь эсерлеринен халкънынъ арасында танылгъан Абдулла Ляtif-заденинъ ильмий фаалиетине юксек къыймет кесе, оны кърымтатар эдебиятынынъ тарихынен огърашмасына давет эте.

1924 сенесининъ азында Баку университетининъ шаркъшнаслыкъ факультетине профессор оларакъ чагъырылды.

Бунынъ экинджи бир себебини де къайд этмек керек. Эджнебий мемлекетлерде тасиль алгъан мутехассысларгъа нисбетен энди шубенен бакъув аллары да сезильмекте эди. Бекир Чобан-заденинъ Венгрияда, Мамут Недимнинъ Германияда, Исмаил Лемановнынъ Мысырда университет тасили алгъанлары ичюн де, оларгъа ишанчсызлыкъ аляметлери пейда олды.

Бекир Бакугъа даа месуль вазифеге давет этильгенини анасына бильдирди. Къардашы Зулейха энди дарульмуаллиматны битирип, оджа олып чалыша эди. Вайде апте огълунынъ профессор, къызынынъ оджапче экенине къувана, чобан балаларыннынъ бильгили адамлар олып етишкенлерини айтып битиралмай, янъы къурумнынъ эйиликлеринден пек мемнун эди.

1924 сенесининъ кузюнде Бекир Чобан-задени достлары, аркъадашлары ве талелелери Бакугъа озгъардылар.

Баку йигирминджи сенелери ильмий меркезлерден бири олып, онынъ окъув юртларында Советлер Бирлигинде тюркий тиллерде къонушкъан республикалардан кельген пек чокъ яшларны расткетирмек мумкюн эди.

Профессор Чобан-заде азербайджан тили ве эдебияты кафедрасынынъ муdiri оларакъ, оджалыкъ фаалиетини девам эттирювнен берабер, этрафына белли алимлерни топлай, тюркий тиллерде лакъырды эткен халкълар ичюн латинлештирилген элифбе яратув огърунда эр бир миллет тилининъ хусусиетлерини козьде тутып иш коре, имля ве терминология меселелери киби муреккеп вазифени юксек seviеде мувафакъиетнен чезе.

Элифбени латинлештирювде 1922 сенесинден башлап эльде этильген теджрибени огренюв, оны мукеммеллештирюв, элифбени илериде бир шекильге кетирюв (унификация)нынъ истикъбаллери, терминология, имля мемлекетимиздеки тюркий тиллерде къонушкъан халкъларнынъ эдебий тиллери ичюн истинад шивелерини сечип алув — иште, бу меселелер Чобан-заденинъ дикъкъатыны джелъп этилер.

Бекир Чобан-заде 1926 сенеси, февраль 28-ден март 5-кедже, Бакуда олып кечкен Тюркъшнасларнынъ биринджи бутюнсоюз къурултайынынъ ишлеринде фааль иштирак этти, дигер алимлернен эмекдашлыкълар онынъ къарарларыны азырлады. Азербайджанлы корюмли алимлер А. К. Алекперов ве Р. Г. Тагиевнинъ къайд эткенлери киби, Б. Чобан-заде бу къурултайнынъ эсас тешкилятчысы эди. Алим онда «Тюрк-татар тиллерининъ озъара алякъалары» ве «Тюрк-татар тиллеринде ильмий терминологияны тертип этюв принциплери» деген мевзуларда докладлар япты. Къурултайда къабул олунгъан къарарлар мемлекетимизде тюркий тиллерде къонушкъан

бутюн халкъларнынъ янъы элифбеге кечюв арекетини кенишлетмеге ве тезлештирмеге хызмет эттилер.

Бекир Чобан-заде тувгъан юртундан не къадар узакъ олмасын, онынъ инкишафыны, медениетининъ илерилемесини къайгъырды. 1924—1926 сенелери «Тюрк-татар тилинде сёз къытлыгъы», «Эдебий тиль ве имля конференциясы мунасебетиле», «Русиенинъ тюрк-татар матбуатында ильмий ве гъаевий омюр» киби макъалелерини язды ве оларны «Енъи Чолпан» журналында бастырды. «Кърымтатар тилининъ ильмий сарфы» эсерини дердж эттирди.

Бекир Чобан-заде тюркшнасларнынъ къурултайындан сонъ янъы тюрк элифбеси комитетининъ янындаки ильмий советнинъ ёлбашчысы олды. Бутюнсоюз Меркезий Иджра комитетининъ къарарынен янъы тюрк элифбеси боюнджа Бутюнсоюз меркезий комитети тешкиль этильген сонъ, комитетнинъ 1927 сенеси июнь айында чагъырылгъан биринджи пленумында о янъы тюрк элифбесини унификация япув хусусында программ маъруза иле чыкъышта булунды. Чобан-заде тарафындан азырланылгъан материаллар эсасында янъы тюрк элифбеси Бутюнсоюз Меркезий комитетининъ 1928 сенеси январьда — Ташкентте, декабрьде — Къазанда, 1930 сенесининъ майысында Алмаатада олып кечкен пленумларында музакере олунды, ильмий советнинъ ёлбашчысы оларакъ, о конкрет теклифлернен чыкъышта булунды. Бу теклифлернинъ омюрге кечирилмеси, Советлер Бирлигинде яшагъан тюркий халкъларнынъ арап арифлери эсасында тизильген эски элифбеден латин элифбесине кечмелерини теминледи.

1927 сенеси Кърымда отъкерильген биринджи имля конференциясында Б. Чобан-заде «Имлянынъ умумий эаслары» деген мевзуда доклад япты. Белли тильшнасларымыздан бири Эмирасан Къуртмоллаев сонъундан, яни 1980 сенеси бу конференцияны хатырлап, шойле деген эди: «Бекир оджанынъ бу конференцияда айткъан сёзлери меним ичюн омюрлик ёл косъ-тергичи олды: «Имля меселеси ялынъыз биз ичюн дегиль де, энъ медений халкълар ичюн биле буюк эмиети олгъан бир меселедир. Имля сёзлерни бирлештирген къаидедир. Бу къаиде даима янъылыкъны къабул эте, онынънен берабер инкишаф эте. Иште, бундан себеп биз имлямызны сыкъ-сыкъ тедбикъ этмек борджлумыз ве меджбурмыз».

Бекир Чобан-заде имля меселелери хусусында отъкерильген кърым-татар (1927 сенеси, ноябрь ве 1929 сенеси, октябрь), азербайджан (1928 сенеси январь), озъбек (1929 сенеси, майыс) тиль конференцияларында иштирак этип, медений къуруджылыкънынъ конкрет меселелерини чезювге ярдым этти. Москвада элифбени тешвикъят япувда иштирак этти. 1928 сенесининъ язында Москвада янъы тюрк элифбеси боюнджа Бутюнсоюз меркезий комитетининъ инструкторлар курсларында лекциялар окъуды. Тюркий тиллернинъ латин элифбесине кечюв джебэсинде беш йыл девамында алынып барылгъан буюк ишлер, сонъундан Бекир Чобан-задеге «Бутюнсоюз колеминде медений инкъиляпны теренлештирмеге ярдым этим» деменге толу акъ бердилер.

Алим бу девирде Москвада Шаркъ халкълары ильмий-теджикъят ве Ленинграддаки Шаркъшнаслыкъ институтларында лекциялар окъуды. 1926 сенеси инкъиляпнынъ бешиги — Ленинградда ильки кере булунгъан Чобан-заде, бу шеърден алгъан теэсуратларыны «Балтыкъ ялысында» адлы шииринде шойле тасвирледи:

Балтыкъ ялысында далдым хаялгъа,
Дертлештик: мен, Нева, бир эки далгъа.

Невагъа сукъландым, гемилер юрсете,
Миллионнен инсангъа ёллар корьсете.

Баты рузгярлары сыйпады юзюмни,
Фабрик думанлары опыти козюмни.

Невагъа ялвардым Кърымгъа акъмагъа,

Сырт беттен тутып да, кыблагъа саркъмагъа.

«Салгъыргъа селям эт! — шай деди Нева, —
Нафиле янмасын, кырумасын бедава!

Бинъ йыллар мен де акътым чёплерни ташып,
Кырудан-кырургъа обалар ашып.

Балтыкънен экимиз пек чокъ эгештик,
Без геджелерде азмы дертлештик.

Кельди къавий кыоллар, салдылар ишке:
«Я бизге хызмет эт, я чекиль энишке!»

Шай алып тербие, этем мен файда,
Болдым бир гемилер кысеткен Нева.

Чевреде фабриклер, тезьялар толды,
Сувымдан ичкенлер миллионлар олды.

Геминъиз олсын тек, Салгъыр да кысетир,
Денъизден денъизге ёллар да кысетир».

Булуттан отъкен машина уянтты мени,
Копюрп кельди кыаршымдан без гемы.

Узакътан кырым кырымлы бир студент,
Кулер юзьнен эте эди гемиде субет.

Кыарадым онъа, умютнен яшланды кыюм,
«Мераба!» — дедим, богъазда тутулды сёзюм...

Бекир Чобан-заде, 1925 сенесинден башлап Кырымда яшамагъан олса да, тувгъан кыртунынь ичтимаий омюринен багъыны узъмедди. Кырымтатар тили ве эдебиятыны тедкъикъ этюв меселелеринен джиддий огърашты. Профессор тувгъан тили ве эдебиятынынъ, медениет ве матбуатынынъ бутюн инкишафынен меракъланды. Бу иште зиялыларгъа даима ярдымда булунды. Газета ве журналларда онынъ эсерлери басылып турды. Маариф саасында онынъ тевсиелери омюрге кечирильди. 1927—1930 сенелери Кырым девлет нешриятинда, «Илери» журналында «Диний ислаат ве медений инкъиляп», «Октябрь ве инкъиляп», «Октябрь инкъилябы ве кырымтатар интеллигенциясы», «Октябрь ве тюрк-татар эдебияты», «Сонъ девир кырымтатар эдебияты», «Моллалыкъ ве интеллигенция» кибиде макала-лелери басылды. 1928 сенеси исе «Боран» адлы шиирлер джыйынтыгъы дердж этильди. Элли беш саифелик бу китапкъа шаирнинъ чешит йыллар-да язгъан шиирлери кирсетильди.

Бу девир хусусан оны яхшы бильген замандашларынынъ хатырлавларында меракълы айдынлатылды. Белли шаиримиз Эшреф Шемъи-заде шойле икяе эткен эди:

— Тешкилятчы, джесюр адамларнынъ ерлери даима огъ сафларда ола. Инкъиляптан сонъки кыызгъын кыруджылыкъ девиринде Чобан-задени пек джиддий хызметлерге ёллады. О не ерде чалышса да, даима догъмуш диярына ынтыла, Кырымгъа кельгенинен мытлакъа медениет эрбапларынен корюшмеге ашыкъа эди. Бекир агъа даима адамларнынъ кыайдыны чекиджи, озюне ве дигерлерине нисбетен талапкъар эди. Манъа онынънен чокъ керелер корюшмек сырасы кельди ки, бунынънен озюмни бахтлы саям.

Бизлер, матбуатта чалышып кырген яш эдебият авескърлары Бекир агъанынъ Акъмесджитке кельгенини чокъ вакыт Абдулла Лятиф-задеден эшите эдик. Бекир Чобан-заде 1927 сенеси ноябрь айында отъкерильген бутюн Кырым тиль конференциясында иштирак этмек ичюн кельген эди.

Биз Абдулла агъанен о вакъыт бир тешкилятта — янъы элифбе боюнджа республика комитетинде чалыша ве бир кабинетте отура эдик. О шу комитетнинъ месуль секретары, мен де шу комитет тарафындан нешир этильмекте олгъан «Козъайдын» журналынынъ муаррири эдим.

Бир кере Чобан-заденинъ лекциянен чыкъышта булунаджагъыны бильген Абдулла агъа манъа:

— Бекир эвиндеми экен? — деди.

Мен озюмнинъ эр шейден хабердар олгъанымны бильдирмек истеп, деръал:

— Эвинде олмалы. Госпитальная сокъагъында расткетирдим, — деп джевапландым.

Абдулла агъа бираз ойланып турды:

— Токъта сен, мен институткъа телефон этип бакъайым, — деп, телефонджы къыздан институтнен бирлештирмесини риджа этти. Телефонда Чобан-заденинъ эвинде экенини айтсалар керек, Абдулла агъа аякъкъа турып:

— Эшреф, юр, профессорны зиярет этейик! — деди.

Мен отургъан еримде къатып къаларакъ, шашкъанымдан не айтаджагъымны бильмей:

— Екъ, мен бармайман. Сиз озюнъиз барынъыз. Манъа не бар анда? Бир шей сорагъандай олса, мен не айтаджагъымны бильмей, шашмалар къалырман, — деп къойдым.

Лятиф-заде индемейип къапыгъа догърулды ве къапыны ачып, манъа:

— Айды, юр! Шаирлер утанчакъ олмамакъ кереклер, — деди.

Чаре ёкъ, онынъ артындан чыкътым. Эм къоркъам, эм севинем...

Вайде апте Абдулла агъаны яхшы таний экен. Бекир агъанынъ озь одасында экенини бильдирди. Бекир агъа миндерге ясланып газета окъуп отура эди. Абдулла агъаны корьгенинен еринден сычрап турды. Олар къучакълаштылар. «Абдулла эфенди, хош кельдинъиз!» — деп шакъылдап кулды. Абдулла агъа бизни таныштырды. Отурдыкъ. Олар Акъмесджит ве Баку янъылыкълары акъкъында лакъырды этилер. Бу лакъырды зиядесинен янъы элифбе хусусында олып, субет дигер улъкелерде бу саада япылгъан ишлернинъ кетишатына аит эди. Вайде апте одагъа къаве табагъынен кирген сонъ, субетнинъ мевзусы эдебият тарихына авушты. Эдебиятымызнынъ кечмишини яхшы бильген бу эки алим, айны заманда совет девиринде бу ишнинъ муим эмиети акъкъында джиддий фикирлер бильдирдилер.

— Эшреф, поэзия девирнен бир адымламасы керек. Рус шаирлери бу саада джиддий чалышалар. Олардан огренмек керек. Конференция вакътында, бош олгъанда, институт оджаларынен маърузамызгъа буюр, — деди Бекир агъа...

Бекир агъанынъ эдебиятымызнынъ инкишаф ёллары, хусусан «Сонъ девир кърымтатар эдебияты» акъкъында лекциялары зиялылар арасында буюк меракъ догъурды. Оларнынъ муимлиги козьде тутулып, 1927—1928 сенелери «Илери» журналында дердж этильди. Сонъундан исе «Илери» журналынынъ басмаханесинде 102 саифелик, айры рисале оларакъ нешир олунгъан бу эсерде кърымтатар эдебиятынынъ мемлекетимиздеки дигер халкъларнынъ эдебиятларынен багъы акъкъында фикирлер бильдирильди.

Затен Чобан-заденинъ озю биз языджылар, студент ве эдебият авескарлары ичюн джанлы бир дерслик эди.

Профессор Чобан-заде йигирминджи сенелерининъ сонъларында, Кърымда окъугъан лекцияларында эдебиятымызнынъ къыскъа тарихыны накъыл этерек, онынъ илерилев ёлларыны косьтерди ве базы языджыларнынъ эсерлерини талиль этип, онынъ илеридеки инкишафы ичюн тиль ве эдебият меселелеринде бир чокъ амелий тевсиелер берди, омюрге якъын олув, аятны огренюв ве оны эсерлерде догъру акс эттирюв зарурлыгъыны айрыджа къайд этти. Эдебий тиль меселеси узеринде токъталаракъ, вира зенгинлешмекте олгъан эдебий тилимизде языджыларнынъ ойнагъан муим ролюни, хусусан Абдулла Лятиф-заденинъ, Джафер Гъафарнынъ, Умер

Ипчининъ, Керим Джаманакълынынъ, Зиядин Джавтобелининъ исар ве себатнен чалышкъан санааткъарлар экенлерини, халкъ сёзлеринден буюк усталыкънен файдалангъанларыны къайд этти.

Бекир агъа адамларнынъ истидатларыны тез сече эди. Меселя, «Хусайн Байкъара ве онынъ диваны» адлы макъалесинде озъбек совет эдебиятыннынъ яш талантлары акъкъында фикир бильдирип, «энди эдебият мейданына адымлагъан Айбекнинъ келеджекте белли эдип оладжагъына эминим», деп язгъан эди.

Отузынджы сенелери белли медениет эрбапларымызны мемлекетимизнинъ бутюн кошелеринде расткетирмек мумкюн эди. Мамут Недим Москвада, «Центральное издательство народов СССР» нешриятында — баш муаррир, Абдулла Лятиф-заде Ленинградда, Санъат академиясында аспирант, Исмаил Леманов Ленинград Шаркъшнаслыкъ институтында ильмий хадим эдилер. Абдуреим Алтангълы Москва педагогика институтында, мен исе Кинематография институтында окъуй эдик. Бекир агъа Москвагъа кельгенде, мытлакъа ватандашларнен корюше, пайтахтта окъугъан студентлернен субетлешмеге вакъыт тапа, бундан пек севине эди. О йыллары бир сыра меселелер боюнджа Чобан-заде, Леманов ве Недим арасында джиддий давалар котериле, бойле вакъытларда Бекир агъа озюни муляйим тута, оларны озюнинъ оджасы сайып, урьметлей эди. Амма давалар чезильгенде чокъусы вакъыт Чобан-заде акълы экенини ангълагъан сонъ, олар да буюк алимден афу сорай эдилер.

Зулейха оджа агъасынынъ омюринен багълы вакъиаларнен бизни таныш этерек, чокъ алидженаплыкъ япып, шуларны икье этти:

— Къорантамызда секиз баладан ялынъыз агъам ве мен сагъ къалгъанмыз. Мен агъамдан он бир яш кучюгим. Мен догъгъанда о севинип, адымны озю къойдыргъан. Агъам пек мераметли, инсаниетли олып, элинден кельген ярдымыны кимседен аямай эди. Одессада, сонъ Будапештте окъугъанда, меним бильги алмамны къайгъырды, чешит дерсликлер, китаплар ёллады.

Мен анамнынъ ярдымынен окъур-язар олгъан сонъ, гимназияда окъудым, тюрк, рус, арап, немсе тиллерини менимседим. Омюр бою оджа чалыштым. Бабам вефат эткен сонъ, раметли анам менимнен берабер яшады.

Агъам Будапешттен къайткъан сонъ, берабер яшадыкъ. 1928 сенеси Халиль Шинасий деген йигитке эвлендим. Агъам Кърымда экенде мырза Булгаковнынъ къызы Диляра деген бир тул къадынны бегенип, онъа эвленди ве берабер Бакугъа кеттилер. Диляранынъ Мустафа деген огълу олып, Чобан-заде фамилиясыны ташый эди.

Мен ич бир вакъыт агъамны янгъгъыз коръмедим. О даима адамларнынъ арасында, белли илим эрбапларынен ильмий маърузаларда булуна эди, 1929 сенеси Къарасувбазар районындаки Учъкозь койинде оджалыкъ япа эдим. Агъам яз татилинде Бакудан бир адамнен кельди. Оларнен бир къадын да бар эди. Мусафир тюркче сербест сёйленсе де, къадын бизим лакъырдымызны ангъламай эди. Оларнынъ кимлигини бильмек истедим.

— Бу адам кърымтатарларынынъ буюк досту, академик Самойлович. Александр Николаевич бизим тилимиз ве эдебиятымызны теджикъ этювде буюк хызметлер косьтере. Кърымтатар тилини огренюк ишинде Александр Николаевичнинъ та 1916 сенеси белли маарифчимиз Ильяс Борагъанскийнинъ басмаханесинде нешир олунгъан «Къыскъа кърымтатар грамматикасынынъ теджрибеси» эсери буюк роль ойнады, — деди агъам.

Александр Николаевич анамнен сербест лакъырды эте, бизим урф-адетлеримизнен меракълана эди. Биз оны миллий ашларымызнен сыйладыкъ. Чиберек ве язманы зияде бегенди. Биз чиберек пиширгенде, къадынны янымыздан кетмей, «мен де огренейим, акъайымны татар ашларынен сыйларым», деп шакъалаша эди. Агъамнынъ бойле буюк алимнен пек дост олгъаныны иште о вакъыт англадым. Олар тиль конференциясы мунасебетинен Акъмесджитке кельген эдилер.

1928 сенеси, яз татилинде, оджалар азырлав курсларында чалышкъаным ичюн, сентябрь айында отпускагъа чыкъып, балаларым Муза-

Ресимде: Бекир Чобан-заде къадыны Дияра Булгакованен бирликте. Экинджи сырада (солдан) Мамут Недим ве тюрк профессоры Исмаил Икмет.

фар ве Субутайны анама ташлап Бакугъа кеттим. Агъам мени шень къаршылады. Мен аз-бучукъ пианино чала эдим. Одасына киргенимнен пианино башына отуртты. Енгем корюнмеди. Бир ерге кеткендир, деп сорамадым. Агъам тул апай алгъанына пек окюне эди. Тежаран къаарълесе, шу тюркюни чалдыра да, озю йырлай эди:

Ай, гуль алан, вай, гуль алан,
Гуль теректен сув алан.
Онъмасын да, битмесин,
Къыз тургъанда тул алан.

Мен агъама чевирилип бакътым.

— Дияранен сагълыкълаштым. Энди башым бош,— деди кулюм-сирец...

1930 сенеси агъам экинджи кере эвленгенини язды, Рукъиенинъ ресимини ёллады. Заваллы анам янъы келинни ресимде коръди. Яз татилинде анамнен Бакугъа кетмеге ниетлендик. Лякин анам менде, Учъкозьде экенде, апансыздан юреги хасталанып, 1931 сенеси март 1-де кечинди. Агъама телеграмма ёлладым. О алтмыш бир яшында кечинген анама пек янды, вакъытсыз олюмине пек кедерленди. Лякин дженазеге етип келалмагъаны ичюн озюни даима къабаатлы сая эди...

Бир кере бук огълум Субутайны алып Бакугъа кеттим. Агъам баласы олмагъаны ичюн де меним балаларыма зияде сарылгъан эди. Субутайнынъ адыны да озю къойдыргъан ве онъа огълум дей эди.

Мени вокзалда агъам ве енгем къаршылап алдылар. Баку консерваториясыны битирген, радиода чалышкъан келинимизни бегендим. Агъамнынъ о вакъыт вазияти фена эди. Оны илимде чешит себеplerнен къабаатлай эдилер. Кърымда чыкъкъан газета ве журналларда биле Джемиль Бузлу (Джемиль Сейдамет). Якъуб Мусаниф дегенлери тиль меселелеринде онынънен давалы макъалелер бастырдылар. Бираздан сонъ Абдулла Дерменджи де оларгъа къошулды.

Бу сефери агъамнынъ эвинде эвельки киби шакъа-къората сезильмей эди. Достлары биле онынънен къонушмагъа сакъына эдилер. Агъам яш композиторымыз Асан Рефатовнынъ Кърымдан келип, Баку консерваториясына ерлешмесине чокъ тырышты. Рефатов эвленгендже агъамда яшады. Сонъки вакъытларда о биле сийрек келе экен.

Агъам Хайри Эмир-задени пек урьметлей, халкъымызнынъ бойле истидатлы артистинен гъурурлана эди. Эвеллери Хайри агъаны мында расткети-ре эдим. Энди о да корюнмеди. Меним сыкъылгъанымны корьген агъам, ниаат патлады:

— Къулакъ асма, эписи келип-кечер. Омюрде нелер олмай. Сен, къардашым, тарсыкъма. Меним ичюн къаарьленме. Бир шей олса, газеталардан анъларсынъ. Шимдилик мектюп де язма. Достларнынъ вастасынен хабарлашып турармыз...

— Заман эп кергинлеше. Адамлар да тюрленелер. Бекирге зияде токъунып башладылар. Москвада, Шаркъшнаслыкъ институтында отъкерилген топлашувлардан биринде оны зияде тенкъид эттилер. Топлашувда Мамут Недим ве Исмаил Леманов да булунгъанлар. Алимлерден бири атта «Чобан-задени унванларындан марум этмек керек» деген. Бекир онъа шойле джевап берген: «Алсанъыз, унванларымны алырсынъыз, лякин бильгим менимнен берабер мезаргъа къадар кетер»... Бильмейим онынъ энъ якъын достлары биле къапымызны энди унуттылар демек мумкюн, — деди кокуюс кечирип енгем.

Агъам бир кунъ ишке кеткен арада енгем элиме бир макъале туттырды. Серлевасыны окъугъанымнен башымдан бир къопкъа сыджакъ сув тѣкюльген киби олды: «Кърымтатар эдебиятында къурултайджылыкъ ве миллетчилик» адынен 1929 сенеси Бакуда нешир этильген бу макъаледе агъам озюнинъ бир чокъ ильмий позицияларындан кери чекильгенини анълап, тааджиПЛендим. Юрегим сыкъылды. Шу вакъыт 1924 сенеси Акъмесджитте агъамнен Бела Кун арасында олып кечкен лакъырдыны хатырладым. Буны манъа агъам буюк кедернен бильдирген эди.

Бекир Чобан-заденинъ къыз къардашы Зулейха Чобан-заде.

О йыллары энди бир сыра адамларны миллетчиликте къабаатлап башлагъан ве агъамны да оларнен берабер анъып кече эдилер. Агъам шунда Бела Куннен субетлешмеге, онъа буны анълатмагъа тырышкъан эди. «Бу насыл ола я? Маджарстанда коммунистим, Кърымда миллетчим... Мен бунынъ ичюн курешкен эдимми? — дей агъам о вакъыт Кърым область партия тешкилятынынъ ёлбашчысына. «Бекир, сен не айтасынъ шу, тарсыкъма, партия эр шейни ольчеп-бичер. Мен сенинъ коммунистлигинъе ич де шубеленмейим. Сен бунъа афакъанланма», — деп джевап-лангъан Бела Кун». Шимди исе агъамнынъ шу макъаледе язгъанларыны окъугъан сонъ озъ-озюме инанмадым.

Акъшамлыкъ чайгъа отургъанда, агъама бу макъаледен зияде кедерленгенимни айтып ташладым.

— Манъа бойле макъалени язмакъ къолай олды беллейсинъми? Юрек къанымнен яздым. Якъанларымнынъ эписини озъ элимнен сильмек къолай олмады. Лякин макъаледе аз олса да озюмнинъ ильмий ве ичтимай фаалиетимден не ичюн вазгечкенимни анълатувнен бирликте, оларнынъ илериде кене де дюнья юзюне чыкъаджакъларына ве меним адымны кирлемеге дегиль де, эбедийлештирмеге хызмет этеджеклерине эминлик

бильдирдим. Буны сен анъламакъ керексинъ, бунынъ ичюн мени къаба-атламагъа акъкъынъ бар. Амма башкъа чарем къалмады. Тёнъюльдим, бу даа чокъ девам этеджек экенми, бильмейим... Шунунъ ичюн агъанънынъ гунасы бельки де бир вакъытлар ювула биледжегини санъа корьмек къысмет олур? Шимдилик башкъа чарем де ёкъ...

Агъамнынъ буюк кедернен айткъан сёзлери аля бугунъ къулагъымнынъ астында чынълайлар. Бундан сонъ бир даа агъамны корьмедим. Енгем Рукъие де агъамдан сонъ къапалып, он секиз йыл отургъан. О, 1955 сенеси Бакугъа къайтып кельген ве шимди де анда яшай.

Москвалы тильшнас алим Федор Дмитриевич Ашнин агъамнынъ ильмий фаалиетини огренюв девамында енгемни ве мени араштырып тапты. Алидженап бу адам агъамнынъ омюринен багълы бир чокъ материал топлады ве «Народы Азии и Африки» журналында 1967 сенеси тафсилатлы тедкъикъатнен чыкъышта булунды.

1963 сенеси Москвада агъамнынъ етмиш йыллыгъы къайд олунды. Юбилейге мени ве енгемни давет этилер. Ф. Д. Ашнин манъа язгъан мектюплеринден биринде: «Чобан-заденинъ Будапешт университетиндеки оджаларындан бир де-бирини хатырлап оламайсынъызмы?» — деп сорады. Мен онъа, агъам профессор Дьюла Неметни буюк урьметнен анъгъаныны, онынъ къардашынынъ ресими олгъан медальонны омюр бою янында ташыгъаныны бильдирдим.

Дьюла Немет о вакъыт даа сагъ экен. Етмиш яшындан кечкенине бакъмадан, 1963 сенеси Москвагъа юбилейге кельди ве агъам акъкъында пек эйи сёзлер айтып, «Бекир Чобан-заденинъ юзюнде дюнья тюркшнас-лыгъында энъ айдын, ярыкъ йылдыз догъгъан эди. Бу йылдыз эбедий оларакъ илим ёлуны айдынлатыр», — деген.

Отузынджы сенелернинъ боранына расткельген агъамнынъ фаджиалы олюмини ялынъыз 1955 сенеси сораштырып бильдим. Буюк бир къорантадан ялынъыз озюм къалдым...

Зулейха оджапченинъ айткъанларына, шойле даа эки хатырлавны къошмакъ истейим. 1978 сенеси «Ленин байрагъы» газетасында Бекир Чобан-заденинъ сексен беш йыллыгъы мунасебетинен макъалем дердж олунгъанда, Алмаатадан мектюп алдым. Къазахстан ССРде нам къазангъан санъат эрбабы, белли режиссёр Эмир Файкъ буюк алим ве шаирнен корюшювини шойле хатырлай:

— Мен Бекир оджанынъ лекцияларыны динълемеген олсам да, онынънен чокъ керелер Акъмесджит сокъакъларында расткелишкен эдим. Биз о вакъыт Акъмесджитте, ульке нумуне теджирие мектебинде окъуй эдик. 1929 сенеси, биз — Осман Амит ве Макъсуд Сулейман учюмиз, бу мектепни аля ишаретлеринен битиргенимиз ичюн, Кавказгъа сеяат ёлланмасынен мукаяфатландыкъ. Керчьте гемиге минип, Новороссийск, Туапсе, Сухуми, Батуми шеэрлерини сейир эткен сонъ, Тбилиси шеэрини келип чыкътыкъ. Тбилисиден поездге отуруп, Бакугъа кеттик.

Осман Амит ве Макъсуд Сулейман якъын достларым эдилер. Осман ве Макъсуд о вакъыт журналларда энди баягъы бир шиирлери басылгъан яш шаирлер эдилер. Мен де шиириет севдалыгъына къапылып, достларымнынъ пешинден къалмай эдим.

Бакугъа кельгенде, учъ дост мытлакъа Чобан-заденинъ корюшмеге, оны зиярет этмеге къарар бердик. Сорап, араштырып, онынъ эвине сюрип бардыкъ. О бизни хошнутлыкънен къаршылады. «Факъат, йигитлер, мен шимди ишнен мешгъулим. Университетте лекция бар. Риджа этем, ярын саат экиде келинъиз», — деди. Экинджи куню о бизни итирамнен къаршылады. Тамам эки саат мусафир олдыкъ. О яшларнынъ шиирлеринен таныш экенини бильдирди, оларны макътады. Сонъ Осман ве Макъсуд янъы шиирлерини окъудылар. Бекир агъа шиирлерни бегенди. Шиирлерни талиль этип, оларнынъ эксикликлерини незакетнен анълатты. Сонъ софра донатылды. Къонакъбай чокъ тютюн иче эди. Эки саатте бир къуту «Казбек» папирсыны битирип, экинджисини башлады. Бизни орта бойлу бир къадын ашсуннен сыйлады. Эв бикеси одагъа киргенинен, Чобан-заденинъ гъурурнен

айткъан шу сёзлерини аля бугунъ хатырлайым: «Мына бу яшлар бизим Кърымнынъ яш шаирлери». «Яшлар, окъувынъызны девам эттиринъиз. Рус тилини, медениетини темелинден менимсенъиз. Эгер бир заман буюк падиша Пётр I Петербургны Авропа медениетине пенджере деп сайгъан олса, шимди исе Ор къапысы бизим халкъ ичюн буюк шималь медениетине ёл ача», — деди.

Биз о эвден къуванчнен чыкътыкъ. Юреклеримиз хош, пек шад эди. Биз, о заман окъуп башлагъан яшлыкъ, ильки буюк алимимизге шойле урьметнен бакъа эдик ки, дерсинъ о биз ичюн пейгъамбер я да Алла эди. Онынъ эсерлерини, макъалелерини авеснен окъуй эдик. Я онынъ шиирлери? Адий татар тилинен язылгъан шиириети насыл севилип окъула эди? О шаирлеримизге эски омюрни, факъырлыгъымызны айдын косътеререк, янъы омюрнинъ инкишафыны догъру тасвирлемеге давет эте эди.

Белли тильшнас алимлеримизден бири, филология илимлери кандидаты, Низамий адына Ташкент педагогика институтында кърымтатар тили ве эдебияты кафедрасыны тешкиль этип, онъа чокъ йыллар ёлбашчылыкъ япкъан урьметли оджамыз Мемет Умеров Бекир Чобан-заднен корюшювлерини шойле икяе эте:

— Профессор Бекир Чобан-заде... Бу ад биз ичюн нурлы йылдыз. Онынъ ильмий концепциялары аля бугунъ бизге ёл косътермекте.

Йигирминджи йылларда, Советлер Кърымда кесен-кес пекинген девирде, мен энди яш оджа Дереккой мектебинде чалыша эдим. Бу, гуръдели бир девир эди. Халкъымызда, бильхасса яшларымызда, окъувгъа, медениетимизге ынтылув пек юксек эди. Мектеплер, ликбезлер, тюрлю авескъярлыкъ тегереклери, клублар къайнар бир фаалиет мейдангъа кетирмекте эди. Мисаль ичюн, Дереккой яшлары эки мектеп, клуб, китапхана, бир къач ликбез, пек джанлы драма тегерегинде нумюне ишлеринен этрафкъа белли эдилер. Оларнынъ саналаштыргъан пьесалары Ялтада, ялы боюнда буюк меракънен къабул этиле эди. Бир кунъ биз Ялтадаки Халкъ эвининъ залында озюмиз язгъан эки пердели «Алим айдамакъ» пьесасыны ойнагъан эдик. Алим ролюнде мен чыкъкъан эдим. Пьесада сонъ бизим мешур оюнджымыз Хайри Эмир-заде «Чобан оюны» ве «Лезгинка» ойнайджакъ эди. Перде котерильди. Санагъа Хайри агъа чыкъып, темашаджыларгъа шуны бильдирди: «Сайгъылы аркъадашлар! Буюк бир севинчимизни сизге бильдирмек истейим. Залнынъ ичинде пек мутебер мусафир бар. Белли алим, шаир, джемаат эрбабымыз, профессор Бекир агъа Чобан-заде янъычыкъ Акъмесджиттен кельди».

Рыкъма-рыкъ зал сестен, шаматадан титреп башлады. Ахыры шаир санагъа котерильди. Кулер юзьлю, ортаджа бойлу, къумрал къалпагъыны чекесине баскъан бу адам аля козюм огюнде тура... О айдын сеснен, «Булутлар» шиирини окъуды. Бу унутылмаз бир манзара эди.

Экинджи куню саба Хайри агъа мени эвине чагъырды. Софада къонакъбай Чобан-заднен къавалты емегинде отурмакъта эдилер. Хайри агъа мени мусафирнен таныш этти. Мусафир манъа бир чокъ суаллер берип, бизим ичтимаий ве медений аятымызнен меракъланды. Окъумагъа чагъырды. Сонъра, эки йылгъадже мен яздан-язгъа Акъмесджитте маариф комиссарлыгъы тешкиль эткен оджаларнынъ бильгисини арттырув курсларында окъугъан эдим. Курсларда профессор Чобан-заде онларнен дефалекция окъуды.

Дженктен зевель Бекир Чобан-заде ильмий тешвикъат лекцияларынен Кърымнынъ бир чокъ районларында сыкъ-сыкъ чыкъар эди. Бундан гъайры о Ташкент, Фергъана, Баку ве дигер шеэрлердеки алий мектеплерде чокътан-чокъ терең мундериджели лекциялар окъугъаны малюмдир.

Манъа чокъ йыллар Озбекстаннынъ алий окъув юртларында чалышмакъ керек олды. Белли тильшнас алимлернен корюшювлерде Бекир оджанынъ ады буюк урьметнен анъылгъаныны, оны бир чокъ корюмли алимлер озълерининъ оджасы сайгъаныны эшиттим. Чюнки онынъ тюркий тиллерининъ инкишафыны умумийлештирюв акъкъында ильмий-теджикъатлары аля бугунъ бу саанен огърашкъан алимлер ичюн дерслик олып хызмет этмектелер.

Кърымтатар тили ве эдебиятыны огренюв меркезине чевирильген кафедраларынынъ оджалары студентлерге буюк алимнинъ ильмий ве иджадий мирасыны ашламагъа тырышалар. Студентлернинъ, оладжакъ оджаларнынъ ана тили ве эдебиятымызнынъ асабалыгынен таныш олувында, медениетимизнинъ анъанелерини менимсевлеринде Бекир Чобан-заденинъ эсерлери бизге буюк ярдым этмекте. Биз сонъки йылларда тертип эткен тиль боюнджа дерсликлеримизде Бекир Чобан-заденинъ гъает къыйметли ильмий мирасына аркъа таяп, иш коремиз. Профессор Чобан-заденинъ ильмий мирасы кърымтатар тили ве эдебиятыны огренмеге ынтылгъан эр бир мутехассыс ичюн битмез-тюкенмез хазинедир. Бу хазинеден файдалана бильгеним ичюн де буюк оджамызгъа миннетдарым...

Маргъылан шеэринде яшагъан тильшнас алимимиз Усеин Куркчи Бекир Чобан-задени шойле хатырлай:

— Озюнгъизге де белли ки, инсан афызасы не къадар кескин олмасын, бир заманлар алынгъан тесирлерни озъ девирининъ тазелиги иле узун муддет сакъламакъ имкянына малик олмагъанындан, оларнынъ бир чокълары унутыла. Бир къысмы да озъ тафсилатларыны гъайып эте. Бундан да башкъа хатырлайдыкы иле хатырланырдыкы (бу ерде мен ве Бекир Чобан-заде) арасындаки мунасебетнинъ характери керек яш ве керексе шу девирде оларнынъ джемиетте туткъан мевкъы иле де багъландыр. Буны айтмакътан макъсадым меним хатырлавларым бир осьмюр иле артыкъ эр джеэтче къувамында олгъан къырджыман арасындаки мунасебетни ве ялынъыз осьмюрнинъ козетювдеки тесирлерини ифаде этеджек.

1918 сенеси эди. Багъчасарай дарульмуаллимининъ азырлыкъ сыныфы талевеси эдим. Бабам эвге, элинде бир китапчыкъ ве бир журналнен кельди. Журналны агъама, китапны манъа узатты. Журнал «Кърым меджмуасы», китап исе журналдан чокъ йыл эвель (1915 сенеси) нешир этильген «Яш татар языхшылары» адлы джыйынтыкъ эди. Меним Бекир Чобан-заде иле ильки танышлыгъым бу китапчыкъ вастасынен олды. Мында онынъ «Ананъ къайда» поэмасы, журналда исе «Тувгъан тиль» шири басылгъан эди. Ильки окъугъаным шиирлеримден бири де «Булутлар» эди. Мен бу шаирнинъ озъ тилимизде пек акъынтылы, салмакълы язылгъан аджайип шиирлерине ашыкъ олдым. Ве шу куньден сонъ оны «озюмнинъ шаирим» оларакъ севип къалдым. 1919, 1920, 1921 сенелери бир къач номер чыкъкъан «Бильги», «Ешилъ ада» журналларында мен онынъ несири иле де таныш олдым. Тюрлю ичтимаий, медений мевзуларда язылгъан бу аджайип макъалелерни буюк бир зевкъ ве къаныкъувнен окъумамакъ мумкюн дегиль. «Бикадерюль имкян Джеббар эфенди», «Эреджеп Мурат» киби кучюк сатирик икяялер онынъ къалемининъ кескинлигини косьтерип тура эдилер. 1922 сенесинден мен Акъмесджитте окъуп башладыгъым йыллары Бекир Чобан-задени авлакътан — клубларда, аудиторияларда корип таныр эдим. Ничюндир, бильмем, мен оны козь огюме бугунъ биле кетирмек истесем, эвеля, башында къумрал къатлама тепели къалпагъы, сыджакъ къанлы токъ бетинде гурь къашлары алтындаки йылтырагъан отъюр козьлери джанлана... Ве айны заманда юрюшинде озюне эмин ве къатты аткъан адымлары...

Акъмесджитте мен онынъ Кърым университетинде окъугъан лекцияларыны динълемедим. Лякин тюрлю аудиториялардаки чыкъышларындан базыларыны динълемек сырасы кельген эди. Олар эр вакъыт къызгъын, маналы, динълейиджилерни там манасиле озюне багълар ве энъ давалы вазиетлерде къандырыджы тесирини япа эди. Онынъ чыкъышларынынъ, лекцияларынынъ пек меракълы, къандырыджы, мантыкъый олгъаныны бир къач йыллардан сонъ Бакуда олгъанда да къаний олгъан ве башкъаларындан да, студент ве оджалардан «челик мантыкъ» саби олгъаныны эшиткен эдим. О яшавны бутюн барлыгынен севген ве ич бир шейде ярымлыкъ, толгъунсызлыкъ танымагъан, пек киргин адам эди. Бу мунасебетнен мен онынъ Акъмесджитте 1922 сенеси Татар клубында (Кантарная сокъагында) окъугъан бир лекциясындан сонъ, бир къыз тарафындан берильген суальге берген джевабыны хатырлайым.

Къыз: Сиз «арткъач адамлар» акъкъында токъталып кечтинъиз ве

оларгъа характеристика бердинъиз. Сиз озюнъизге озь девиринден эвель догъгъан бир арткъач адам киби бакъмайсызмы? (суаль ерсиз ве къолайсыз чыкъты).

Чобан-заде къызгъынлыкънен турды. Аудиторияда гъайры-табий бир тынчлыкъ асыл олды. Пек къатий бир давушнен:

— Сиз янъыласынъыз. Мен бугунъки адамым. Мен бугунъ курешмек, бугунъ яратмакъ, бугунъ дёгюшмек, енъмек ичюн, бугунъ севмек ве севилямек ичюн яшагъан бугуннинъ адамым...— деген эди.

Онынъ азырджеваплыгъы акъкъында мен чокъ эшиткен эдим. Акъ-месджитте, Пушкин сокъагъында, Оджалар эвинде (сабыкъ Пушкин мусафирханеси бинасында) шеэр интеллигенциясы озь бош вакъытыны кечире тургъан. Бир кунъ Бекир Чобан-заде стол башында бирисинен шахмат ойнамакъта эди. Мен де бир-эки адамнен оюнны сейир этип тура эдим. Янымызгъа назик, арыкъ, сарышын, орта яшларында бир адам кельди.

— Бекир эфенди, бу немсе тили ой да бир звучный тиль я?— деди.

Чобан-заде шахмат фигурасыны тахтада сабырнен сюрди ве яваш башыны котерип:

— Меселя?— деди.

— Меселя, «цеххавуз!»,— деп махреджини чыкъарып созды шу адам.

Чобан-заде бу джевапны эшиткен сонъ, белли олур-олмаз кулюмсиреп:

— Нечюн, татарджа да пек «звучный тиль», меселя, «шаплавуз»,— деди. О еркеилер шакъылдап кульдилер.

Бир къач йылдан сонъ, Бекир агъа бир мунасебетнен озюнинъ балалыгъыны хатырлагъанда, шойле бир вакъианы икяе эткен эди. Къарасув рушдiesини битиргенде, о бутюн дерслерден аля ишаретлери алгъан. Лякин оджалары имтиангъа бирер ресим япып, кельмелерини теклиф эткен. Ким не истесе оны. Чобан-заде исе (озюнинъ айткъанына коре) ресимни яхшы япмай экен. Эвге кельген, меселени анълаткъан. Анасы: «Яныкълама, балам, берабер бир шейлер этермиз»,— деген. Бутюн къорантанынъ иштирагинен йыбрыкънынъ ресимини япкъанлар. Ресим о къадар ярамай экен, имтиан комиссиясы азаларындан бири:

— Бу не? Бу ресимнинъ тутмагъа ери ёкъ!— деген.

Чобан-заде аман озюни топлап:

— Бу бизим эвимиздеки йыбрыгъымыз, онынъ да тутмагъа ери ёкъ. Мен олгъаныны чыкъардым,— деген. «Бу джевабым ичюн манъа ресим дерсинден де аля ишарети къойгъан эдилер»,— деп кульген эди.

Онынъ гонъюльчен олгъаныны айтмагъа биле аджет ёкъ. Меселя, мен Бакугъа келип тюшкенимининъ дёртунджи куню Коммунист сокъагъындаки 16-нджи эвде ерлешкен Азербайджан алий педагогика институтынынъ къапысына догърулгъанымда, буюк, агъыр эмен къапы ачылып, ичериден Бекир агъа чыкъа къалды. Мен бу тесадуфке пек севиндим эм де олдукъча сыкъылдым. О исе аман, санки эски бир танышыны яки аркъадашыны коръген адам киби, бир кереден сёз къатып: «Окъумагъа кельдинъизми? Не вакъыт кельдинъиз? Кягъытларынынъизны бердинъизми? Алдылармы? Ятакъ бармы? «Тазапир»де олдунъизмы? киби бир сыра суаллернен бетиме джиддий ве, айны заманда, дикъкъатлы козьлерининъ ичинде сакълангъан самимий севинчненми, сырынувенми, дейим, манъа ойле бакъты ки, гуя бир кереден, бир анъ ичинде акъыл теразесинде меним нисбий чекимни тайин этмекте эди. Биринджи сыра суаллерининъ сонъунда: «Фамилиянъыз, адынъыз не?»— деп сорады. Мен бу суаллерге тезликнен джевап берип, эр шей сырасында олгъаныны айттым. Манъа шу бинада биринджи къатта озь одасыны косътерди. Онынъ озюнинъ кельгенине даа бир ай олмагъан экен. Мен де шу куню, тамам бир кварталны ишгъаль эткен буюк бинанынъ учюнджи къатында, ятакъ одасына ерлешкен эдим. Экинджи куню мен онъа кирдим. Саат 11-12 къарарлары эди. О, стол башында бир шейлер язмакъта эди, экинджи стол башында эки-учь студент (кимлер олгъаны хатырымда ёкъ) къаныкъып, бир шейлерни темизге чеке эдилер.

— А-а, сенсинъми, кель, кель!— деди. — Язмакъ истейсинъми, ёкъса башта бираз къапынасынъмы?

Мен ашап кельгенимни айтып, не языладжагъыны сорадым.

Къыскъасы, столнынъ четинден мен де ер алдым. «Тюрк-татар лисанияты-на медкъул» эсерини нешприяткъа бермек ичюн бирми, экими нухасы оригиналдан кочюриле эди. Энди ишнинъ чокъ къысмы темизге чекильген эди. Мен де кочюрип башладым. Бу иш аджеле эди. Баш котерильмейип чалышылды. О озю эсернинъ базы ерлерини янъыдан язып, шу ерде окъуй, тешкере эди, базы ерлерини тюзетип, бизге бере, бизден темизге чекильгенлерини алып, козьден кечире эди. Азербайджан университетине барып келе, кене къызгъынлыкънен эсернинъ башына отура. Темизге чекильген нухаларыны бакъмагъа тутуна. Мен о заман онынъ озъ фикирлерини пек тез аза бильгенининъ шааты олгъан эдим.

Бир кунъ бизим институтта бизге окъугъан лекциясындан сонъ, мен онъа мураджаат этип, Азербайджан университетининъ шаркъ факультети кутупханесинден айдалана бильмем ичюн ярдым сорап риджа эттим.

— Шимди янымда бланк ёкъ, эвге кель, — деди.

Косътерген вакъытында бардым. Киргенимнен:

— Отур, — деди. Лякин озю мусафирликке кетеджек киби кийинген. Ода ичинде юрмекте эди. Озюмнинъ бираз онъайтсыз вакъытта кельгенимни айтып, къайтаджакъ олдым. Лякин озю яныма отурды, ишлерими, яшайшымы, окъувымы сорады. Бу арада экинджи оданынъ къапысындан башыны чыкъарып, Дилъра ханым:

— Бекир, тарсыкъма, биз тезден... — деди. О исе меннен субетини девам эттирип:

— Шахмат ойнайсынъмы?

— Ойнайым.

— Я шашки?

— Шашки де ойнайым.

— Яхшы ойнайсынъмы?

— Бильмейим, гъалиба яман дегиль, — дедим.

— Яхшы экен, къана, бир шашки ойнап бакъайыкъчы, шахматкъа вакъыт ёкъ, — деди де узанып балалар ичюн олгъан шашки къутусыны алды. Тиздик. Ойнадыкъ. Мен енъдим. Шу вакъыткъадже бираз солукъ, нешесиздже олгъан Бекир агъа бирден озюнинъ эр вакъыттаки джыйнакълыгъыны, тенджористлигини, чевикилик ве арекетченлигини алды. Атта биджагъыны чыкъарды.

— Къана тизейиъ, бир даа ойнаймыз, — деди.

Шу арада огъланчыгъы иле экинджи одадан чыкъкъан Дилъра ханым шашып:

— Кетмеймизми я, Бекир, не союздынъ? — деди.

— Кетермиз, амма бир оюн даа ойнайыкъ, — деди.

Къадыны балконгъа чыкъты. Биз пек тез ойнадыкъ. Мен энди авесликнен юттурмагъа да разы эдим. Меним онъайтсызлангъанымны дуйып:

— Бакъ, шакъа керекмей, яхшы ойна! — деди. Джиддий тавурнен ойнадым. О ютты. Мен енъильдим. Турдым.

— Биз бир де шахмат ойнап бакъармыз. Мына кутупханеге къагъыт, — деп бир китап астындан чыкъарып бир бланк берди... «Бирини берип, экинжисини алмакъ шартиле китап веринъиз», — деп язылы эди...

Бу эпизодда онынъ энъ кучюк шейлерде биле, ич бир шейге лякъайд, первасыз олмагъаны кополюгени ичюн къайнакъ характерининъ бир чизгисини акс эттиргени ичюн сизге айтам.

Онынъ Бакугъа кельгенинден сонъ арадан не къадар вакъыт кечкенини хатырлап оламайым. Бир кунъ о Бакудан Кърымгъа аилесини кочюрмеге кетти (Онынъ бу биринджи къадыны Кърым мырзаларындан бирининъ къызы Дилъра ханым эди. Узун бойлу, гъает гузель, медениетли бир къадын. Биринджи къоджасындан олгъан беш-алты яшларында бир де огълу бар эди.) Онынъ «Къайтарма» шиирининъ нешир этильген нухасына кирсетильмеген шу сатырларыны хатырлайым:

«Чаларгъан сачынъман козюмни къапа»,

«Сюйре мени, сюйре мени олюмге таба...»

«Чал, Дилъра, чал, ойнайыкъ бир къайтарма».

Онынъ «Султание»ни битиргенде, эдебият оджасы (Тевфыкъ Фикрет олса керек — С. Н.) тарафындан онъа багъышлангъан тахминен 12-13 сантиметр кенълигинде, 18-20 сантиметр узунлыгъында беяз коленкор къаплы къалын бир къююн дефтери оладжакъ. Шу дефтерде онынъ бир чокъ шиирлери язылгъан эди. Мен бир къач кере бу дефтердеки шиирлерден базыларыны озъ агъызындан эшиткен эдим. Дикъкъатнен севип динълесенъ, о озъ шиирлерини джошкъунлыкънен пек ифадели окъур эди. Шу юкъарыда кетирген сатырларым шу дефтерде бар эди. Мен шимди, элли-алтмыш йылдан сонъ бельки базы сёзлерини догъру хатырламайдырым. Лякин шу фикирни ифаде эткен бир дёртлик олмакъ керек. Бир группа кърымлы татар студентлери оны, озъ аилесинен Кърымдан кочюрип кельгенде, Баку мусафирханелерининъ биринде эки гузель ода айырылып азырлангъан эди. Эпимизни номерге давет этти. Шимди нелер айтылгъаны, нелер денильгени акъкъында бир шей хатырлап оламайым. Ялынъыз акъылымда онынъ шу сёзлери къалгъан: «Диляра ашыкъа, чапкъалай. Эшъямыз топлангъан, машинагъа юклене. Кърымдан кетем. Юрегим ташты. Бир кошеде отурып шиир язам». Шу шиирни окъуп башлады. Языкълар олсун, шиирнинъ адыны да сатырларыны да унуткъаным. Ялынъыз эр дёртликнинъ сонъунда «Анайым эдинъ, балайым демединъ», текрарлана эди. Текрарлангъан шу сёзлер о заман менде бир хошнутсызлыкъ догъурды ве шаир бир шейге окюнген, бир шейден ынджынгъан киби корюнди манъа. Кене шу планда онынъ башкъа шиирлеринден шу парчаларгъа дикъкъат этинъиз:

Ийгитлик тиф дегиль, достлардан юкъмаз,
Янъгъызлыкъ йигитни осьтюрип, йыкъмаз...

Кене де дуйгъу, шу вазиет иле багълы олса керек, бир шииринде даа:

Бекир, сен бир тар гольдесинъ, бакъалар достунъ,
Энъ чапкъан вакъытта, шуларны оздынъ.

Даа сонърадан исе «Илери» журналында басылгъан бир шииринде «Яламан бетиме тюкюрген копюкли далгъадан» дей. Булар, ич шубе ёкъ, онынъ омюр ёлунда юзь берген бир дёнюм тесирининъ акс-садасыдыр.

Бир кунъ онынъ сабыкъ миллионер Тагиевнинъ эвинде учюнджи къат-таки квартирасына бардым. Бу, 1926 сенеси биринджи Тюркшнаслыкъ къурултайындан сонъ эди. Бекир агъа бу къурултайда янъы элифбенинъ тарафдары оларакъ чыкъты. (Къурултайгъадже кечкен бир къач йыл ичинде латин элифбеси эсасында тюрк-татар тиллери ичюн тизильмек теклиф этильген янъы элифбелерге къаршы исля этильген ве этильмеген арап элифбеси тарафдарлары озъ тезислери ве делиллери иле къаршы чыкъмакъта эдилер. Бу хусуста эр республикада къызгъын чыкъышлар, фикир чарпышмалары ола эди). О девирде (1924—1926 сенелери) иши сыкълет ве чокъ олгъанына бакъмадан, онъа мураджаат эткен студентке эр вакъыт элинден кельген ярдымыны япар, вакъытыны аямаз эди. Аз-чокъ истидады олгъанына ишангъан адамына исе, буюк бир самимиетнен багъланыр ве озюнинъ белли бир алим, аджайип бир шаир олгъаныны ве араларында буюк фаркъ барлыгъыны дуйдурмаз эди. Шунунъ ичюн олса керек, киши озюни онынъ янында сербест дуяр эди.

Мен бир келювимде ондан тюркшнаслыкъ къурултайынынъ эмиети ве тиль къуруджылыгъы саасында даа япылмасы керек олгъан пек чокъ ишлер олгъаныны эшиттим. Сонъра, яшларнынъ бу ишлерде джиддий чалышмакъ кереклиги акъкъында сёйледі. Бу субети эснасында мен ондан шуны сорадым:

— Оджам, мен сизинъ Кърымда элифбе акъкъында чыкъышынъызны эшиткен эдим. Сиз о заман арап элифбесини денъиштирмекнинъ вакъыты ве атта кереклиги олмагъаныны айткъан эдинъиз. Шимди къурултайда латин элифбеси эсасында янъы тюрк элифбеси тарафдары оларакъ чыкъкъанынъызгъа озюмни къандырып оламайым. Мен сизни догъру анълагъаныммы?

— Догъру анълагъансынъ. Мен бойле суальни беклей эдим, — де-ди. — Элифбе денъиштирмек гъает кучъ, буюк къувет, пара, вакъыт, ве кадрлар талап эткен джиддий иш. Лякин омюрнинъ къайнакъ инкишафы мытлакъа бизни арап элифбесинден вазгечип, тилимизге тамамиле уйгъун ве огренмеси къолай элифбе алмагъа меджбур этеджек. Кечкен бир къач йыл ичинде бу тамамынен ачыкъ корюнди. Дюнъянынъ бир чокъ элифбе системалары арасында исе, энъ мукеммель ишленгени латин элифбеси олгъанындан, мен шу элифбе эсасында янъы элифбеге кечмек тарафдары олдым. Эм бу меселеде кечикмек керек дегиль, — деген эди.

Бакуда мен онынъ институт программасы муджиби окъугъан «Тюрк тарихы» курсына аит лекцияларыны динълеген эдим. Бутюн курс студентлери буюк авеслик иле келир ве сёнмез дикъкъатнен динълер эдилер. Чюнки оларда пек чокъ информация олур эм де пек меракълы окъулыр эди. Эр бир лекция буюк эмек нетиджеси эди. О озюне ве студентлерге пек талапчар профессор олып, салыкъ, гъайретсиз студентлерни севмегенини гизлеп оламаз эди. Тенбеллик, къоркъакълыкъ, тешеббюссизликнинъ душманы олгъаны бутюн арекетлеринден сезилип тура эди.

Озюнинъ къыскъа омюринде хатыры сайылыр къыйметте ве сайыда ильмий-тешкерюв ишлери япа билъген бу аджайип алимнинъ эсерлери, фикирлери айры китапларда (эски арап элифбесинен ве янъы элифбенен) бир сыра институт ве университет неширлеринде, республика журналларында басылып кельди. Булар тильге, тюрк тиллерининъ умумий меселелерине, элифбеге, тюрк халкълары эдебиятлары тарихына даирдир. Лякин шахсен меним шараитим ойле олып чыкъты ки, 1937 сенесинден сонъ мен тиль ве эдебият меселелеринен догърудан-догъру мешгъуль оламадым. Шунунъ ичюн Бекир Чобан-заденинъ ильмий ишлери хусусында бир заманлар алынгъан бугунъ исе ярым-юрту олып къалгъан, унутылгъан тесирлерге эсасланып, фикир юрсетмекни файдасыз ве атта зарарлы таныйым. Чюнки о гъает буюк алим ве шаир, джиддий тедкъикъатны талап эте. Бу исе пек керекли шей. Тюркшнаслыкъ алемининъ бу айдын йылдызынынъ мирасыны огренюв исе бу саанен огърашкъан ве огърашаджакъ мутехассыслар ичюн эбедий дерслик ролюни ойнар. Эм де бу ишни тездже ве кереги киби япмакъ лязим...

Бу сатырларда мен алимнинъ бинълернен шегиртлеринден бирининъ фикирини озю айткъаны киби къайд этмеге тырыштым. Менимдже олар Бекир Чобан-заденинъ инсанийлик чизгилерини даа айдын косътермеге ярдым этелер.

Бекир Чобан-заденинъ тувгъан медениетимизнинъ инкишафы ичюн буюк хызметлеринден бири «Сонъ девир кърымтатар эдебияты» эсериدير. Алим бу эсеринде кърымтатар эдебиятынынъ тарихы узеринде къыскадан токътала ве онынъ дигер тюркий халкъларнынъ эдебиятларына мунасебетини косътере.

Эдебиятымызынынъ тарихыны огренювде муим тедкъикъат сайылгъан бу эсернинъ сёз башында алимнинъ илимге насыл бир месулиетнен янашкъаныны, онынъ бу джиддий вазифеге тенкъидий козьнен бакъкъаныны анъламакъ къыйын дегиль: «Базы ихтияджлар бар ки, оларны шу дакъикъада деф этмек лязим, лякин буларнынъ дефи ичюн, лязим кельген азырлыкъ васталары элимизде ёкъ. Бир кърымтатар эдебияты тарихы бу дакъикъа лязим олса да, бу дереджеге бара бильмек, бойле джиддий бир эсер мейдана къоя бильмек ичюн Кърымнынъ дёрт кошесини дёрт-беш йыллар даимий суретте араштырмакътан сонъра бир о къадар заман да тышарында, меселя, Стамбул, Ленинград киби медений меркезлерде кечирмек лязим. Визим сёзлеримизнинъ екяне яры тенкъид талили, яни афакъы обьектив моментлери, чизгилери косътермекнен берабер яры-ярыгъа да исе шахсий эсюр ве истикъбаллер береджектир, бир дереджеге къадар бугунъки эдебиятымызынынъ базы екюнлерини бермекнен берабер айны заманда маъруза саибининъ бакъышларыны да мейдана ураджакътыр.

Бизим фикримиздже эр эки джеэттен де азырлыкъ девирини башла-

макъ ичюн кяфи ве илериде даа джиддий араштырувлара кьоюладжакъ-лар ичюн кыйметли эсаслардыр».

Эсер бундан сонъ «Эски эдебияткъа умумий бир назар», «Сарай эдебияты», «Диний яхут мевлют эдебияты», «Халкъ эдебияты», «Сонъ девир эдебияты» деген кысымларгъа болуне, оларнынъ эр биринде эдебиятымызнынъ инкишаф ёллары айдынлатыла. Алим эсернинъ биринджи кысымында «тюрк-татар дюньясындаки ислямдан чокъ эвель, та единджи асырларда (милядий) артыкъ тюрк-татар халкъларынынъ энъ аздан эки эдебияты бар эди», — деп къайд эте. Бу эдебиятларны «... ташлар узеринде къалмыш язма ядикярлыкълар, айны заманда тюрк-татар халкъларынынъ бильхасса кочебелернинъ агъыз эдебиятында ве истенильдеки такъдирде мукъаесе ёлу иле бу эски агъыз эдебиятында козьлеримиз огюнде джанландырмакъ мумкюндир». «Ислямдан сонъра бизде эдебият, тахбир джаиз, «учъ къатлы» олды».

Учюнджи кысымда «сарай ханлыкъ девиринде ве бундан сонъ ярым асыр сонъки заманларгъа къадар бизде, Кърымда да бу къатлы эдебиятыннъ эсер ве излерине расткелиюрмиз», — дениле. «Онынъ арап ве фарсий эдебиятыннъ аз-чокъ джанлы къуйругъындан ибарет олгъан бу эдебият сарайларында, медресе уджрелеринде бир сёз иле шаркънынъ къуллаандыкълары классик шартлары малик муитинде етиштирди ве тыпкъы Авропа классик эдебияты киби онынъ эдебий ве денъишмез къаиделери, мевзулары бар эди».

Дёртюнджи кысымда диний, яхут мевлют эдебиятына шойле характеристика бериле: «Экинджи исе «диний-арабий тахбир эттигимиз эдебият, ислямиятыннъ тешвикъий, агитация эдебиятыдыр. Шекили техникий джеэтинден аз-чокъ ахлякъий олгъан бу эдебият тешбихлери, мевзулары, эпизодлары ве фабуласыле халкъны менимсеред, моллалара, сеитлер ве дerviшлере пек къуветли, чокъ асырлар халкъы истедиги киби тербие эткен кескин эдебий бир сила бермиштир». Бекир Чобан-заде 1921 сенеси «Бильги» журналында басылгъан макъалесинде бу эдебиятыннъ адыны «Мевлют эдебияты» къойгъаныны да бу ерде айтып кече.

Тедкъикъатнынъ джиддий кысымларындан бири «халкъ эдебияты» хусусан эмиетлидир: «Ниает учюнджи нев эдебиятымыз акъикъий «халкъ эдебияты» бунынъ да эки быдакъ олдугъыны бурада къайд этмелимиз. Бириси дженюбий, бириси де шималий Кърымда озюне юрт-юва япмыштыр, бириси:

Джавын джавса, къар джавса
Джар джагъалар акъ табан.
Къай бабанъ сенинъ ат чапкъан
Ал шыбырткъы сюръ сабан

шекилинде олдугъы киби, бириси де:

Гидер исенъ огърунъ олсун,
Кимсе ёлунъ багъламаз,
Аталардан къалма сёз,
Кенди дюшен агъламаз, —

шекилиндедир. Эр эки парчаны бир шекильден дигерине кечирмек къабул дегильдир. Шуны да иляве этмели ки, дженюбий Кърыма менскоп олгъан халкъ эдебияты аз-бучукъ Тюркие язылы эдебияты олгъан «чыгъатай» эдебиятындан айрылмыш ве Сеадет Гирай заманындан бири «диван тили, ярлыкъ дили» олмакъ иле акъикъий гъайып этмиштир. Иште, бунынъ ичюн энъ темиз бутюн зарурий сыфатлары ташыгъан халкъ эдебияты иште, будыр».

Алим бу ерде дженюп векили оларакъ — Шамиль Токътаргъазы, шималъ векили оларакъ — Асан Чергеевни мисаль кетиререк, «бойле фикир бильдирювден макъсад сонъ девир эдебиятымызны джиддий талиль этювге киришмектир», — дей.

Эдебиятымызнын тарихына кыска сеяттан сон девир эдебиятымызнын талилине киришкен алим асырымызнын башындан йигирминджи сенелерине кьадар эдебий асабалыгымызны козьден кечире, бу саада пейда олган тедкыкьатларга кыймет кесе ве умумен эдебий джерьянны талиль эте.

Бекир Чобан-заде «Сон девир кьрымтатар эдебияты» дегенде 1905—1926 сенелерини козьде тута ве оны учь девирге болип талиль этмекни догьру таний: «...биринджи девир, 1905 сенеси башланаракь, маъруза-мызнын башында сейледигимиз киби, Асан Чергеев, Шамиль Токь-таргьазы киби шаирлеримиз тарафындан темсиль олуныюр. Олардан Чергеев либерализм, тераккыйджылыкь дуйгьуларыны тереннум эте. III. Токьтаргьазы исе 1905 сенеси инкылябынын ичтимаий унсурларыны акс эттирге чалышиюр... Бизде эм Чергеев, эм III. Токьтаргьазы янгы шаирлер эдилер. Буныннен берабер халкь эдебиятымыз — диний эдебиятымыз озь аятиле яшай кельди...»

1905—1917 сенелери девиринде мейдана чыкькьан шаирлеримизнин ичинде Чергеевге бенъзеген чокь, Шамильге бенъзегенлер аман екь киби-дир. 1913—1914 сенелери бизде миллий шаирлер корюнмеге башладылар. Румыния татарларынын арасындан Нукьман Байбору, Мемет Ниязий, Кьрымдан Челебиджан, А. Одабаш ве бу сатырларны язган, бу миллий шаирлернин биринджи группасыны тешкиль этелер. Лякин бу группа анджакь 1917-ден сонга булара Джемиль Керменчикли, Умер Ипчи, А. Лятиф-заде, Шевкый Бектуре, даа сонга Амди Гирайбай ильтиах эттилер... Шуны иляве этмели ки, бугунки Кьрым окьуйджысынын бильдиги киби булар ичерисинден бир чокь артыкь инкылябий руху менимсенилмиш инкыляпчы шаирлер арасында корюниюр, мундеридже ве ширий аняне джеэттен олдукча кьавий темеллер бермиштир... Олардан эвель биз энг янгы генч шаирлеримиз узеринде дурмалымыз. Олардан Зиядин Джавтобели, Керим Джаманакьлы, Февзи Абдулла, Мемет Нузэт, Джемиль Кендже, Эшреф Шемьи-заде ве саирелердир».

Алим кьрымтатар совет эдебиятынын векиллери олган шаирлер Зиядин Джавтобели, Керим Джаманакьлы, Абдуреим Алтаньлы, Эшреф Шемьи-заде акькында сёз юрсетерек, оларны Абдулла Лятиф-заде киби сёз устасынын теджрибелерини менимсемеге давет эте. Несир ве драматургиямызнын шекилленювинде Умер Ипчи ве Джафер Гьафарнын чалыша биледжеклерине ишанч бильдире.

Бу эсерде алим эдиплеримизнин дикькьатыны эдебиятымызнын илери-ридеки инкишафы ичюн тиль ве нефислик меселелеринде бир чокь амелий тевсиелер берювнен бирликте омюрге якьын олмага, оны огренмеге ве догьру акс эттирге айрыджа джелъп эте. Эдебий тиль меселесине токта-ларакь, эп шекилленмекте олган эдебий тилимизнин инкишафында языджыларымызнын буюк роль ойнамакь кереклигини кьайд эте, бу саада А. Лятиф-заде, У. Ипчи киби саньаткярларнын сёзлерини буюк усталыкь ве чеберликнен сайлап, сечип файдаланганларыны дигерлерине орьнек косьтере.

Шуны кьайд этмели ки, тенкьидчи эдебиятшнаслыгымызда биринджи кере койлюернен бирликте ишчи сыныфынын омюрини де джиддий огренмеге, пролетар эдебиятынын эсас чизгилерини менимсемеге ве ниаат бедий эсерлерде макьсад ве образ, шекиль ве мундеридже меселелерине эдиплернин дикькьатыны джелъп этерек, омюрнин реаль тасвири эдебиятнын эсас вазифеси экенини кьайд эте.

Бу эсер 1929 сенеси рус тилинде де нешир этильген сонгь, совет эдебиятымызнын ильки адымларынен мемлекетимиздеки дигер халкьлар да танышмакь имкянына малик олдылар.

Бекир Чобан-заденин азербайджан тили ве эдебиятыны тедкыкь этювнен багьлы хызметлери совет тюркшнаслыгында айрыджа ер тута.

Алим 1929 сенесинден башлап, Азербайджан ССР Халкь маарифи комиссарлыгынын Баш ильмий совети янындаки терминология комитетине реберлик япты. Айны шу йыллары «Азербайджан-тюрк халкь шивелери лугьаты»ны тертип этювнин тешеббюсчиси олды. Халкьара тиль-

шнаслыкъ алеминде такъдир этильген бу лугъат 1930—1931 сенелеринде эки дефа нешир этильди.

Баку университетининъ азербайджан тили ве эдебияты кафедрасында мудир эм де филология факультетининъ деканы вазифелеринде чалышкъан йылларында тюркий тиллернинъ къияслама грамматикасы, орхон, къадимий уйгъур, тюрк-татар язма абиделери, тюрк-татар диалектологиясы киби муим проблемаларны тедкъикъ этювге буюк дикъкъат айырды.

1925 сенеси Азербайджанны тедкъикъ этюв ве огренюв джемиети тешкиль олунды. Бекир Чобан-заде джемиет меркезий советининъ ильмий секретары олды, тюркшнаслыкъ секциясына, тарих, лингвистика комиссияларына ёлбашчылыкъ япты. Бу джемиет Азербайджан девлет ильмий-тедкъикъат институтына чевирилген сонъ, 1929 сенесининъ сонъунда, Бекир Чобан-заде о ильмий институткъа ёлбашчылыкъ япты. Сексен адам окъугъан бу ильмий оджакъ юксек бильги мекянына чевирилди. Чобан-заде бу ерде сонъундан Азербайджан ССР Илимлер академиясынынъ академиклери олып етишкен М. Дадаш-заде, М. Ш. Ширалиев, Г. М. Араслы, А. М. Демирчи-заде, Ф. Къасум-заде киби белли тильшнас ве эдебиятшнасларны тербиеледи.

Алим 1932 сенеси СССР Илимлер академиясы Закавказье филиалынынъ, 1935 сенеси исе Азербайджан филиалынынъ академиги олып сайланды. Париж лингвистика джемиети Чобан-заденинъ джиддий ильмий-тедкъикъатларыны козьде тутып, мешур франсыз лингвисти А. Мейенинъ тевсиесинен оны 1935 сенеси озюнинъ эджебий мемлекеттеки фахрий азасы оларакъ сайлады.

Чобан-заде озюнинъ гъайретли фаалиетинен мемлекетимиздеки тюркий халкълар медениетлерининъ инкишафына салмакълы иссе къошты. Онынъ «Тюрк-татар тилининъ ильмий грамматикасы», «Лугъат ве онынъ тизилюви. Яш азербайджан лекискографларына бир къач сёз» киби гъает муим эсерлери ве бу саада япкъан муим ильмий ишлери оны дюньяда мешур тюркшнасларнынъ сафына къойды.

Алимнинъ азербайджан тили ве эдебияты акъкъында тедкъикъатларыны къайд этерек, онынъ шегирти, Азербайджан ССР Илимлер академиясынынъ академиги, «Советская тюркология» журналынынъ сабыкъ баш редакторы М. Ш. Ширалиевнен корюшювимизни хатырлайым.

— Совет тюркшнаслыгында, бу джумледен азербайджан тильшнаслыгында, Бекир Чобан-заденинъ эсерлеринен таныш олмагъан алим олмаса керек. Чюнки оджамыз Бекир Чобан-заде озюне хас ильмий мектеп яраткъан, мунасиб шегиртлер азырлагъан буюк устаз эди! Азербайджан тили ве эдебияты боюнджа джиангъа малюм илимлер олып етишкен академиклер М. Дадаш-заде, Г. М. Араслы, А. М. Демирчи-заде, Ф. Къасум-заде Бекир оджанынъ шегиртлери олгъанлары ичюн ифтихар этмектелер. Бизим эпимиз Чобан-заде ильмий мектебининъ талелелери олдугъымыз ичюн озюмизни бахтлы эсап этемиз, — дей о устазы акъкъында. — Чобан-заде биз ичюн ялынъыз белли тильшнас алим оларакъ дегиль де, айны заманда эдебиятшнас оларакъ да къыйметлидир. Алимнинъ Мухаммед Фузулий, Мырза Фаталы Ахундов ве умумен азербайджан эдебияты акъкъында эсерлери аля бугунъ биз ичюн дерслик ролюни ойнайлар...

Академик Мамед Ширали огълу Ширалиевнен экинджи кере 1980 сенеси сентябрь 12-де, Ташкентте, тюркшнасларнынъ III Бутюнсоюз конференциясында корюштик. Озбекстан Илимлер академиясынынъ Тиль ве эдебият институтында олып кечкен бу корюшювде «Йылдыз» журналынынъ месуль секретары, языджи Риза Фазыл, Низамий адына Ташкент педагогика институты кърымтатар тили ве эдебияты кафедрасынынъ мудир, филология илимлери кандидаты Айдер Меметов да иштирак эттилер. Субет озь озюлюгинден мемлекетимиздеки тюркий халкълар тиллерининъ инкишафына багъышлангъаныны дуймай къалдыкъ. Бу илимнинъ корюмли мутехассысы, СССРдеки тюркий халкълар тиллери атласыны тертип этюв боюнджа ильмий советнинъ реиси Ширалиев бизни шойле къаршылады:

— Сизлернен къонушкъаныма гъает мемнюним. Сизлерни корьгенде

козьлерим огюнде мутебер оджам Бекир Чобан-заденинъ сымасы джанланды.

Бекир муаллим гъает инсаниетли адам эди. Мангъа онынънен чокъ керелер къонушмакъ насип олды. 1933 сенелери Исмаил Эфендиев, Мухтар Гусейн-заде, Азал Демирчи-заде ве мен В. И. Ленин адына Алий педагогика институтыны битиргенимизнен Чобан-заде бизни аспирантурагъа теклиф этти. Биз 1933—1936 сенелери онынъ ёлбашчылыгъы алтында аспирантурада окъудыкъ.

Бекир оджанынъ тюркий тиллер ве эдебиятларда бильмеген саасы ёкъ эди. Талелелеринден де шивелерни, джанлы тильни джиддий огренмекни талап эте эди. «Халкъ тилининъ хазинеси фольклордыр. Агъыз яратыджылыгъы даима халкънынъ медений севиесини косътериджи бельгидир», — дей эди. О шегиртлерининъ тильшнаслыкънынъ бутюн сааларыны меним-семелерине, хусусан тюркий халкълар тиллерининъ къардашлыгъыны ве олар арасындаки фаркъны бильмелерине эмиет бере эди.

Саде, алчакъгонъюлли ве муляйим табиятлы бир адам олып, талелелернен акърандашлары киби къонуша, шахмат ярышларында иштирак эте эди. 1936 сенеси мен эвлендим. О тойгъа келип, мени келиннен берабер хайырлады, пек зйи сёзлернен чыкъышта булунды.

1936 сенеси академик Александр Николаевич Самойлович Бакугъа кельгенде, биз, Бекир оджанен Азербайджан драма театринде Александр Корнейчукнынъ «Платон Кречет» спектаклини сейир этмеге бардыкъ. Спектакль девамында Александр Николаевичке базы сёзлерни терджиме этип анълатаджакъ олдым.

Бекир оджа мангъа кулюмсиреп бакъты. Академик исе мангъа тараф чевирилип, сёз къатты:

— Анълайым, гардаш, анълайым. Сизинъ дили де билем...

— Мамед, Александр Николаевич бутюн тюркий тиллерде къонуша. Хусусан сизинъ ве бизим диллерде пек зйи лакъырды эте, — деп ташлады Бекир оджа, академикнинъ огюнде эдепсизлик япкъанымдан сыкъылгъанымны сезген сонъ.

1937 сенесининъ октябрь айы эди. Оджамны демирёл вокзалындан Кисловодскке озгъардым. О, Венгрияда булунгъанда энъсесинден ярангъаны ичюн де эр йыл кузь айларында Кисловодскте тедавийлене эди. Перронда эпшейи субетлештик.

— Мамед, сендең мемнюним. Яхшы тильджи олурсынъ. Шивелер акъкъында джиддий тедкъикъатлар узеринде чалышмагъа икътидарынъ бар, — деди.

— Оджам, огъурлы ёллар. Раатланмагъа кеткенде иш хусусында ойланмагъа аджет бармы?

— Алим бир дакъикъа биле хаялланувдан марум олса, миллете хызмет этювден кери къалыр...

Сагълыкълашкъанда, элимни сыкъып, козьлериме тикильди:

— Къыйынлыкъларны енъмеге алыш. Татарда яхшы аталар сёзю бар: «Ат олер налы, йигит олер намы къалыр». Сен буны унутма. Сагъ ол.

Мен перрондан узакълашкъан поезднинъ пешинден бакъып къалдым. Не къадар тургъанымны бильмейим. Оджам озюни сербест тутса да, гъамлы козьлери буны гизлеп оламай эдилер. Онынъ кедерли чересини аля бугунъ унутып оламайым.

Бугунъ де оджамызнынъ ишанчыны акълагъанымизнен гъурурланамыз. Исмаил Эфендиев илим кандидаты, алим олды, лякин алемден яшлайын кетти. Мухтар Гусейн-заде филология илимлери докторы, профессор, университетте бир вакъытлары Бекир Чобан-заде мудир чалышкъан азербайджан тили кафедрасынынъ ёлбашчысыдыр. Азал Демирчи-заде буюк алим эди, Азербайджан ССР Илимлер академиясына академик сайланды. Энди о да козьлерини эбедиен юмды.

Мен Азербайджан ССР Илимлер академиясынынъ Тильшнаслыкъ институтына ёлбашчым. Институтымызда Чобан-заденинъ бир чокъ эсерлери сакълана. Бу саада мутехассыс олмагъа ниетленген эр бир яшны буюк алимнинъ ильмий мирасынен таныштырмагъа имкян яратамыз. Институ-

тымызынның алимлери «Советская тюркология» журналыны тешкиль этювге чокъ гъайрет эттилер.

Мангъа джиандаки бир чокъ буюк тюркшнас алимлернен корюшмек насип олды. Хусусан, дюньяджа белли алим, венгр тюркшнасы Дьюла Неметнен чокъ керелер къонуштым. Биз Бекир Чобан-заде киби устазымызнен гъурурланаскъ, Дьюла Немет де Бекир Чобан-заде киби шегирти барлыгъына ифтихар эте, алемден пек яш кеткенине кедерлене эди. Онынъ ильмий мирасына буюк къыймет кесювнен бирликте Бекир оджанынъ бедендже сагълам, рухан зенгин бир инсан экенини де къайд эте эди. Чобан-заде атта Будапешт университетининъ футбол командасында уста оюнджы экенини де айткъан эди. Биринджи джиан дженки йылларында окъумакъ къолай олмагъаны себебинден, Бекир оджа о йыллары пек факъыр яшагъанындан, пара хатирине шеэр футбол командасында биле базы вакъытлары ойнагъан.

Мен онынъ метинли бир адам экенини, гъает уста шахмат ойнагъаныны билем. О йыллары Бакуда алимлер арасында Чобан-заде киби уста шахматчы барлыгъыны хатырлап оламайым.

Биз шимди СССРде яшагъан тюркий халкълар тиллерининъ атласыны тертип этювнен мешгъульмиз. Бу гъает муим ве месуль иш. Бойле атласнынъ тертип этильмесини та отузынджы сенелери Бекир Чобан-заде арзу эткен ве 1926 сенеси тюркшнасларнынъ 1 Бутюнсоюз къурултайында теклиф эткен эди.

Эркъанында бутюн союз, автоном республикалар ве автоном областлар векиллери олгъан ильмий коллектив шимди бу месуль вазифенинъ эдасына киришти.

Оджамыз шивелер ве шахс адларына айрыджа эмиет бере, эр бир миллетнинъ озюне хас хусусиетини косътерген васталардан бири миллий исимлер экенини къайд эте эди. Бойле атлас тертип этювнинъ гъает муимлигини теджрибе косътере. Чюнки территориясы олмагъан миллетте чешит шивелер олмай, шахсий адларгъа кереги киби эмиет берильмей. Адамлар миллийликнинъ чизгилеринден бири олгъан шахсий адларнынъ ерине дигер халкъларнынъ адларындан зияде файдаланмагъа алышалар.

Мен яш алимлерден шивелерни язып алув ве тедкъикъ этювни, фольклор материалларыны топлавны, хадимлеримизнинъ бу меселенен джиддий огърашмаларыны талап эткенде, устазым Бекир Ваап огълу Чобан-заденинъ ильмий усулынен иш корем. Чюнки о бизни бунгъа алыштыргъан эди.

Йыллар ве адамлар... Олар насыл тез кечелер ве денъишелер. Чобан-заде 1937 сенеси «ат олер налы, йигит олер намы къалыр» деген эди. О гуя бу сёзлернен озюнинъ омюрине екюн чекти...

Йигирминджи сенелери медений асабалыкъкъа мунасебет меселеси этрафында чешит тюрлю концепциялар укюм сюрген бир девирде, бу меселени марксизм-ленинизм назариеси эсасында чезмек буюк джесарет талап эте эди. Бунгъа 1925 сенеси Азербайджан эдебияты джемиетининъ нешрияты тарафындан дердж олунгъан «Фузулий» джыйынтыгъынынъ 76—109-нджы саифелеринде басылгъан «Фузулий ве онынъ ери» серлевалы макъале мисаль ола билир.

Бекир Чобан-заденинъ бильгисини, истидадыны ве дюньябакъышыны бу макъаладе зияде бильмек мумкюн. Макъале шойле башлана: «Дёрт юз йыл... Аз заман дегильдир, дёрт юз йылда ирмакълар ятакъларыны денъиштирир, дагълар ашыныр, инсанлыкъ тарихында бир дегиль бир къач девирлер келир кечер, юзлердже укюметлер, девлетлер ве бинълердже девлет адамлары догъар, олер. Бунынъле берабер дёрт юз йыл чокъ узун заман да дегильдир. Илимнинъ буюк-буюк кешфлери, иджатлары саасында дегильдир дёрт юз йыл, дёрт бинъ атта, къыркъ бинъ сенелик бир замандан аз-чокъ малюматымыз бардыр.

Фузулийден чокъ эвель кельмиш, кечмиш тюрк шаирлери, алим ве акимлери, философлар бардыр. Фузулийге кельгенге къадар тюрклер бинъ йылдан зияде бир омюрге малик эдебият ве олдукъча буюк, шуретли, къудретли къалемлер догъурмышлардыр. Булардан орхан, турфан китапларына, «Къутадгъу-билик», «Дивани-лугъатит-тюрк» умумий оларакъ

чагъатай, уйгъур намларынен анъылгъан девирлерге ишаре этерек не демек истегенимиз анълашылмыш олур.

Бутюн буларгъа къаршы Фузулийнинъ айны бир хусусиети бардыр, Фузулий дёрт юз йыл эвель эдебиятымызнынъ думанлы, булутлы уфукъларында догъмуш, ольмемиштир. Ве бельки даа чокъ асырлар ольмейджектир. О бизим бу кунъде гонгълумизге, афызамызгъа мектеп ве санамыздыр. Онъа бу муасырымыз, яшдашымыз десек янъылып олмаймыз. О, дёрт юз йыл яшагъан бир инсандыр. Юкъарыда сайдыгъымыз девирнинъ къараманлары артыкъ энъ тарихий сымалар олдугъы алда, Фузулий бу кунъге къадар джанлы бир сымадыр. Дигер тарафтан азачыкъ элине къалем туткъан, бир язылы нумюне корьген тюрк генчлери, ихтиярлары арасында билерек-бильмейерек Фузулийни окъумагъан, эшитмеген, динълемеген адам ёкъ кибиدير.

Фузулий муневер табакъа иле халкъны, энъ буюк ве энъ белли шаирлеримизни юзлердже йыллардан берли, бельки де ич бир заман элине къалем, китап алмамыш илери койлюлеримизни «Лейли ве Меджнун» иле агълаткъан, «Шикъетнамеси» иле кульдюрген ве дигер гъазеллериле джоштургъан екяне шаиримиздир.

Мешур немсе шаркъшнасы Мартин Гартман «Туркстанда китап санъаты» намлы эсеринде: «Фузулий Ташкентте, Къазанда ве алхасиль Асиянынъ эр тарафында такъдир иле окъуныр» дей; демек ки, о Фузулий бизим тюрк, атта шаркъ улькесининъ эр тарафында къаршымыза чыкъарды, эр еринде ватандашымыз, койдешимиздир.

Фузулий бутюн шаркъ эдебиятларында, бутюн шаркъ иллеринде белли олдугъы, такъдир этилдиги киби, Авропада да буюк рагъбет ве мухаббетле мешур олмуштыр». (с. 363).

Бекир Чобан-заде 1934—1937 сенелеринде азербайджан эдебиятынынъ инкишаф ёлларыны талиль этювде чокъ фааллик косьтерди ки, чокъ асырлыкъ тарихкъа малик олгъан бу эдебиятнынъ енъишлери республика черчивесинден чыкъып, Советлер Бирлигининъ, джиан эдебиятынынъ хазинесине барып къошулдылар. «Мырза фатали Ахундов, Азери лехджесининъ бир нидже хусусиети», «Октябрь девриндеки тюрк-татар эдебияты». «Азери эдебиятынынъ янъы деври, миллетчиликтен интернационализмге», «Шахнаме» ве дюнья эпик эдебияты», «Тюрк тили ве эдебияты» эсерлеринде бу эдебиятнынъ принципиаль меселелерини ишлеп чыкъты ве яш азербайджан эдебиятшнасларынынъ бу саада япаджакъ ишлерине ёл косьтерди.

Бу ерде биз азербайджан алими Адиль Мамед огълу Бабаевнинъ «Профессор Чобан-заденинъ эдебий бакъышлары акъкъында» макъалесини къайд этмек истеймиз. «Профессор Б. Чобан-заде тюркшнаслыкъ алеминде корюмли тильджи алим, эдебият ве тиль илимлерининъ тешвикъатчысы оларакъ темеллешмекнен бирликте, айны заманда терен ильмий бильгиге малик эдебиятшнас алим эди. Онынъ ады совет филологиясынынъ марксистик усулы эсасында инкишафынен сыкъы суретте багълыдыр», — дей тедкъикъатчы.

Бекир Чобан-заде эдебиятны, бедий сёзни инсан зиясынынъ ильки махсулларындан бири деп сая эди. Чюнки даа ичтимаий джемиет алына бирлешмеген инсанлар биле коллектив эмек шараитинде бу эмекнинъ, бедий сёзнинъ семереси ичюн тесир кучюнден файдаландылар.

Эдебият омюрден догъа, озюнинъ хаммалы олгъан сюжетлерни омюрден ала, омюр инкишаф этерек, онынъ адиселери даа чокъ джеэтли мундериджерге малик олгъандже янъы-янъы мевзулар арай, деп тасдикълай эди о. Чобан-заде бу акъта шойле яза: «Иптидай халкъларнынъ шиир ве санъатларынен табият ве иш арасында вастасыз бир багълылыкъ булундыгъыны корьмек мумкюн дегиль... Халкъ йырларынынъ чокъ бир къысы арман басмакъ, богъдай чекмек, сыгъыр сагъмакъ, басма токъумакъ, янъы эвлер къурмакъ киби джемаатнен япылгъан ишлер заманында сёйленген шиирлердир. Табиий, тюрк-татар шиирлери бу кунъ артыкъ иптидай шиирлерден мундериджеси итибарынен узакъланмыш булундыгъындан... энди сёйлеген шиирлернинъ мевзусы ишининъ озюне дегиль, бельки башкъа омюрнинъ нокъталарына аит ола билер».

Бекир Чобан-заде, Азербайджан, ве умумен тюркий халкълар эдебиатларынынъ ильки нумюнелери киби, орхон-Енисей язы абиделеринде акс эттирильмиш къадимий тюрклернинъ эширет девир яратыджылыгыны къабул эте. Догърудан да, бу абиделерге къадар тюрк халкъларынынъ эдебий нумюнелерине расткельмеймиз. Бунынънен бойле орхон китапларынынъ чокъ мукеммель бир тильге малик олмасына эсаслангъан Бекир Чобан-заде, атта даа къадимий вакъытларда шекилленген эдебияты олдугына тахмин эте. О, шойле яза: «Орхон китапларынынъ тили, базы алимлернинъ тасдыкъладыгы киби, иптидай бир тиль дегильдир. Бу тильде расткельдигимиз джумле къуруджылыгы, базы тасвир ве ташбихлер бу тильнинъ узун замандан берли ишленмиш, олдукъча эдебий ве ресмий бир тиль олдугыны косътере».

Бекир Чобан-заде шаир ве эдип токъундыгы, къалеме алдыгы мевзуны дуймалы, яшамалы ве омюрнинъ умумий къанунына уйгъунлыкълары эсасында да окъуйыджыгъа чалыштырмалыдыр. Янгъы бедий эдебиятынъ вазифеси омюр адиселерининъ мундериджесини ич бир ренклиликке, сахтеликке ёл бермеден образлаштыраракъ акс эттирмелидир, деп косътерди. Шаир ве языджи ишлейджек мевзусыны койлерден дегиль, омюрден алдыгына коре, онынъ яратыджылыкъ меярларындан бир де аятийлик олмалыдыр. Бу мунасебетнен Б. Чобан-заде яза: «Шииринъ руху, левхаларынынъ догърулыгы, кескинлиги, теренлиги къуветиндендир, бир сёзле левха ве тасвирдедир. Тасвир янгълыш демек, шиир эсас итибариле олжумге махкум демектир. Тасвирлери зайыф, бунарлы олгъан шиирлери ич бир мерифат, санъаткярлыкъ, къафие, везин ве сонъ унутылып кетмектен къуртара бильмез».

Б. Чобан-заде эдебиятынъ инкишафына ичтимаий къуруджылыкъларынъ эмиетли тесири олдугыны къач керелер къайд эткен эди. О, сарай эдебиятында реаль инсан сурети яратмыш олгъан М. Ф. Ахундовгъа юксек къыймет кесерек, «бутюн тюрк халкълары ичерисинде онынънен бой ольчеше бильген бир драматург олмадыгыны» да къусусий дуйгъусы иле къайд этер эди. М. Ф. Ахундовгъа ойле юксек къыймет кести ки, о халкънынъ дертлерини ичерисинде нуфуз эте, онынъ эсас джеэтлерини косътере билирди,— дей. Алим бу джеэттен М. А. Сабирге ве Мырза Джаилигге де юксек къыймет кести. Чюнки олар озь дертлерини умумий дертлернен бирлештире биле эдилер. Азербайджан, умумий дюнья эдебияты тарихы акъкъында терен ильмий бильгиге малик олдугыны Б. Чобан-заде «Шахнаме» ве дюнья эпик эдебияты» адлы макъалесинде даа парлакъ суретте айдынлатты. 1934 сенеси бутюн дюнья буюк иран шаири А. Фирдевийнинъ 1000 йыллыгы юбилейини отъкерди. Азербайджанда да кениш къайд олунгъан бу аджайип вакъиагъа аит бир чокъ эсерлер нешир этильди. «Инкъиляп ве медениет» журналынынъ 1934 сенеси 9-10 саны бутюнлей Фирдевийге багъышланды. Онда Чобан-заденинъ де буюк бир макъалеси нешир этильген эди. Бу макъаледе о, «Шахнаме»ни рус, Авропа ве Азербайджан халкъ эдебиятынынъ абиделеринен тенъештире. Рустам-Сухраб образлары эквивалентининъ бир чокъ халкъларда къаршылыгы олдугыны косътере. Рустамны Галдебрант (немсе эдебияты), Газанхан (азербайджан эдебияты), Илья Муромец (рус эдебияты)нен къияс эте. Бу эсернинъ энъ къыйметли джеэтлеринден бири азербайджан халкъ дестаны олгъан «Деде Гёргюд» акъкъында оригиналь фикирлер бильдирмесиدير. Догъру, А. Султанлы, Г. Араслы ве М. Тахмасиб киби алимлер «Деде Гёргюд»деки адиселернинъ Азербайджаннен багълы олдугыны ве дестанларнынъ бутюнлей азербайджан халкъына махсус олдугыны косътердилер. Амма бу дестаннынъ азербайджан халкъына менсюп олдугыны илькиде Бекир Чобан-заде тасдыкълагъан эди.

Бекир Чобан-заденинъ эдебиятшнаслыкъ мирасы (эдебий бакъышлары) алты китаптан, онларнен буюк колемли макъалелерден ибареттир. Бутюн бу эсерлернинъ эписинде о, эдебияткъа юксек къыймет кесерек, халкънынъ ичтимаий инкишафында онынъ тешкиль этиджи ролюни тасдыкълай. О, окъуйыджыларны эдебиятынъ инсан антыны шекиллендириджи тесиринен таныш этерек шойле яза: «Эдебият балалыкъ заманындан мезара

къадар инсаннынъ эбедий ёлдашыдыр. Чюнки эдебиятта къуру зейин фаа-лиетининъ серт мантыгы маделер дегиль, самимий инсаний аят, эеджан бериджи левхалар, шекиллер бардыр. Албуки, эдебият буларнынъ ара-сында меркезий мевкъу ишгъаль этмектедир ве бутюн къалгъанлары: театр, кино ильхамларыны эдебияттан алырлар» Бекир Чобан-заденинъ бедий эдебиятка бакъышлары иште бойле бир юксек къыйметлернен багълыдыр.

Бекир Чобан-задени эдебиятшнаслыкъ саасында зияде меракълан-дыргъан шахс — Алишер Навоийдир. Затен шаркънынъ бу улу шаирининъ иджадынен кърымтатар окъуйджысы та 1880 сенелеринден танышып башлагъан эди. Буюк шаирнинъ эсерлери «Совет эдебияты» журналынынъ 1941 сенеси февраль номеринде басылгъан «Мир-Али-Шир Неваи» серлевалы макъалесинде о вакъыттаки Ленинград университетинде чалышкъан Зедла Аксаков: «Мухакемет уль-лугъатайн» («Эки тиль давасы») эсери бир чокъ тиллерге терджиме олунгъаны киби: кърымтатарджасына да Исмаил Гаспринский тарафындан терджиме олунуп, 1882 сенеси Багъчасарайда басылды», — деп яза.

Исмаил Гаспринский Навоийден бир сыра терджимелер япмакънен бир сырада онынъ иджады ве эсерлери акъкъында макъалелер де язып бастырды. Белли навоийшнас, филология илимлери докторы, профессор Натан Маллаев де озюнинъ «Асырлар итирафы ве урьмети» серлевалы рисалесинде «Мухакемет уль-лугъатайн» эсерининъ 1882 сенеси кърымтатар тилине терджиме олунгъаныны къайд эте. Алишер Навоий иджадыны тедкъикъ этюв исе алимнинъ Озбекстангъа чокъ келюви онынъ тили ве эдебиятынен, медениетинен якъындан таныш олувинен багълыдыр. Тюркий халкъларнынъ арасында буюк мевкъу олгъан, зенгин медениет саби озбек халкъынынъ омюри затен алимнинъ дикъкъатыны та Стамбулда окъугъан йыллары джелъп этти ки, о фаалиетининъ баягы бир къысмыны бу халкънынъ медений асабалыгъыны огренювге багъышлады.

Улу шаир ве мутефеккир Алишер Навоий эсерлерининъ базыларыны эски тюркий эдебиятта «чыгъатай» яхут «орта асия тили» денильген эски озбек тилинде язды.

Навоийнинъ иджадий асабалыгъыны огренюв ишине тюркшнас алимлерден А. Н. Самойлович, В. В. Бартольд, Е. Э. Бертельс, А. А. Радкевич, А. А. Семёнов, И. Икметнен берабер Б. Чобан-заде де буюк иссе къошты.

1925—1929 сенелери Навоийнинъ догъгъанына иджрий эсапнен 500 йыл толмасы мунасебетинен юбилей отъкерильмеси козьде тутулгъан эди. Лякин Озбекстанда юбилей отъкерильмеди. Азербайджанда исе бу юбилей отъкерильди. Бу юбилейнинъ тешкилятчыларындан бири Бекир Чобан-заде олды.

1926 сенеси СССР Илимлер академиясы Алишер Навоийге багъышлангъан джыйынтыкъ чыкъармакъ къарарыны къабул этти. Онынъ тешеббюсчилеринден бири де Бекир Чобан-заде эди. О махсус бу джыйынтыкъ ичюн «Навоий тильджи» деген макъалесини язды.

1926 сенеси Бакуда Навоий акъкъында, онынъ янъы тапылгъан ресиминен берабер махсус макъалелер джыйынтыгы нешир этильди. Джыйынтыкъ тюркшнасларнынъ биринджи къурултайына багъышланды. Джыйынтыкъта дигер муэллифлернен бирликте иштирак эткен Бекир Чобан-заде Навоийден эвельки Махмуд Къашгъарий киби сымаларнынъ фаалиетлерине юксек къыймет кести ве тюрк къабилелерине эдебий тильнинъ инкишаф этювине мани олгъан себеплерни ачыкъ-айдын косътерди. Онынъ фикириндже, себеп шунда ки, тюркий халкъларнынъ аристократ векиллери эджебий девлетлернинъ тиллерини менимсемеге авес этелер. Ондан да гъайры, дей Чобан-заде, тюркий тиль сонъки вакъытларгъадже шеэрлерде кениш суретте таркъамагъан эди.

Кене шу макъаледе Чобан-заде Навоийнинъ тюркий тиль акъкъында

назарий ве амелий фикирлерини айдынлатты, онынъ чыгъатай тилини мукеммеллештирювде буюк иссесини къайд этти. Муэллифнинъ фикриндже Навоий озюнинъ фаалиетинен, хусусан «Мухаккемет-уль-лугъатайн» адлы эсеринен аджем тилине коре, тюркий тильнинъ устюн экенини, онынъ чокъ джеэттен гъает зенгин ве мукеммель олгъаныны исбат эте ве бунынънен эдебиятнынъ аджем тилинде дегиль де, тюркий тильде инкишаф этмесине ярдым эте.

Бойледже, Алишер Навоийнинъ эдебий асабалыгъыны огренюв ишинен омюр бою огърашты. «Навоий тильджи», «Навоийнинъ тили ве тильджилиги акъкъында», «Хусайн Байкъара ве онынъ диваны» киби макъалелеринде буюк озыбек шаирлерининъ яратыджылыгъыны терен тедкъикъ этти.

Бекир Чобан-заде Озыбекстаннынъ медений омюри иле якъындан таныш эди. 1926 сенеси янъы элифбе мунасебетинен озыбек тилини меракънен огренди. Янъы элифбе боюнджа республика комитетининъ ёлбашчысы Озыбекстан ССР Меркезий Иджра Комитетининъ Реиси Елдаш Ахунбабаев янъы элифбе боюнджа Бутюнсоюз комитетининъ ёлбашчысы Бекир Чобан-задени мемнюнликнен къабул этти ве онынъле къонушты. Озыбек халкъынынъ урметли акъсакъалынынъ риджасына бинаэн Самаркъанд университетининъ профессорлары, оджалары ве студентлери ичюн янъы элифбе акъкъында лекция окъуды.

Алим 1930—1934 сенелери Фергъана педагогика институтынынъ озыбек тили ве эдебияты кафедрасынынъ мудири олды, 1935 сенеси Озыбекстан Девлет университети ве Бухара педагогика институтында тильшнаслыкъ эсаслары акъкъында лекциялар окъуды. Отузынджы сенелерининъ мешур озыбек эдиплери, биринджи озыбек тильшнас профессору Гъазы Юнусов, биринджи озыбек эдебиятшнас профессору Фитратнен ве Чолпаннен къонушты, оларнен берабер тюркий тиллернинъ инкишафы акъкъында мунакъашаларда булунды.

Ресимде: Бекир Чобан-заде (сагъдан учюнджи) Озыбекстан президенти Елдаш Ахунбабаев (сагъ янында) ве бир группа корюмли адамлар иле.

Елдаш Ахунбабаев 1937 сенеси январь айында Кисловодскте истраат эткен вакъытта, Бекир Чобан-заде оны шу санаторияда раатлангъан академик А. Н. Самойловичнен таныш этти. Ахунбабаев бу алимнинъ элифбе,

тиль ве эдебият саасындаки ильмий фаалиетлери иле пек меракъланды. Ахунбабаев санаторияда Чобан-заде ве Самойловичнинъ шерефине укюмет зияфети берди.

Бекир Чобан-заде 1928 сенеси де Ташкентке тюрк элифбеси боюнджа Бутюнсоюз комитетининъ пленумында иштирак этмек ичюн кельди. Орта Асия университети ве Фергана педагогика институтынынъ профессорлары ве оджаларына янъы элифбенинъ майети ве онынъ хусусиетлери акъкъында лекциялар окъуды. 1928 сенеси Самаркъандда нешир олунган «Аланга» журналында «Янъы элифбенинъ янъы мувафакъиетлери ве неветтеки вазифелеримиз», 1930 сенеси «Бирлешкен элифбени яхшылаштырув меселелери» серлевалы макъалелери басылды.

Бекир Чобан-заде озыбек тили ве эдебиятнынъ инкишафыны дикъкъатнен козетип турды ве бу саада ильмий-тенкъидий эсерлер нешир эттирди. «Сонъ девир къримтатар эдебияты» (1928) эсеринде революциядан сонъ иджат этип башлагъан озыбек эдиплерининъ эсерлерине юксек къыймет кесети. «Хусайн Байкъара ве онынъ диваны» (1926), «Навоий тильджи» (1926), «Навоийнинъ тили ве тильджилиги акъкъында» (1926), «Озыбек тили хусусында» киби ильмий-тенкъидий эсерлеринде озыбек тили ве эдебиятынынъ миллий хусусиети, онынъ классик мирасыны огренювнинъ эмиети меселелерини тафсилатлы суретте косьтерди. Чобан-заде хусусан Алишер Навоийнинъ иджадынен зияде меракъланды, онынъ эсерлерини огренювни биринджи олып кунъ тертибине къойды. Озыбек шаирининъ яратыджылыгъы дюньяджа эмиетке малик экенини къайд этмекнен берабер, оларнынъ эсерлерини нешир этюв ишини джанландырмакъ кереклигини ортагъа сурди.

Чобан-заде истидатлы озыбек алимлери, Озбекстан ССР Илимлер академиясынынъ академиклери Вахид Захидов, Вахид Абдуллаев, шу академиянынъ мухбир азалары Алим Шарафутдинов, Хади Зарифовнынъ къабилиетлерини сечти ве оларгъа буюк ильмий ярдымда булунды.

Мерхум академик Вахид Захидов В. И. Ленин адына Алий педагогика институтында окъугъан йыллары Бекир Чобан-заденинъ корюшювлерини шойле хатырлагъан эди:

— Биз институтта Озбекстандан кельген Алим Шарафутдиновнен экимиз окъуй эдик. Баку инкъиляптан сонъки йылларда тюркшнаслык илимининъ инкишафында муим ер туткан бир меркез эди. Тюркий тиллернинъ грамматикасындан дерс берген Бекир муаллим аудиторияда пейда олмасынен биз студентлернинъ дикъкъатыны джелъп эте, онынъ сёзлерини нефес алмай динълей эдик.

Талапкъар, лякин пек инсаниетли муаллим хусусан дигер республикалардан кельген яшларнынъ джиддий окъумаларыны истей ве оларгъа эр сой ярдымыны аямай эди. Тюркий тиллерни ве классик шаркъ эдебиятыны пек севе ве бу акъта яшларнен о чокъ субетлеше эди. Бойле вакъытларда бизим янымызгъа келип ал-эвал сорай, «Навоий несиллери, ишлер насыл?» — деп шакъа эте эди.

Алишер Навоий яратыджылыгъынынъ эмиетини айтып битирмей, онынъ эсерлерини мытлакъа дердж этмек кереклигини, бу ишнен хусусан биз яшлар огърашмакъ кереклигимизни айрыджа къайд эте эди.

Сонъундан Шарафутдинов ве меним Навоий иджадынен огърашмамызгъа ынтылув догъмасына, эбет, Чобан-заде себепчи олган эди. Навоийнинъ шимди дердж олунмакъта олган эсерлерини элиме алгъанда, Бекир муаллим киби буюк алимнинъ бу шерефли ишке семерели иссе къошкъанына гъурурланам. Миннетдар несиллер буны ич бир вакъыт унутмазлар...

Академик, Самаркъанд Девлет университетининъ профессору, мерхум Вахид Абдуллаев мешур тюркшнас алимнен корюшювлерини шойле беян эткен эди:

— Устаз. Бу бир сёзде гъает терен мана бар. Халкъымызда «Устаз коръмеген шегирт адам олмай» деген аталар сёзю бар. Бу ич бир вакъыт ольмейджек акъикъят, чюнки эр бир адам озю сечип алган зенааты боюнджа эльде эткен мувафакъиетини устазысыз тасавур этип оламай. Акъикъий устаз ич бир вакъыт шегиртининъ къальбинден силинмез, унутылмаз.

Мен бугунъде эльде эткен мувафакъиетлеримни, мертебемни, бильгим-

ни ойдагында, бир чокъ муаллимлеримнен бир сырада къримтатар халкъынынъ гъуруры, ифтихары олмыш Бекир Чобан-задени де итирамнен хатырлайым.

Самаркъанд университети пек агъыр йылларда, яни 1927 сенеси тешкиль олунды. Юксек бильгили оджалар да етишмей эди. Ильки студентлернинъ арасында мен де бар эдим. Мутехассыслар етишмегени себебинден, отузынджы сенелери Москва, Ленинград, Баку ве Къазан университетлеринден ве дигер шеърлернинъ алий окъув юртларындан корюмли алимлер чагъырттырыла, олар бизге лекция окъуй эдилер.

Бугуньки киби хатырлайым. Бир кунъ аудиториямызгъа тюркий халкъларнынъ бет сымасыны анъдыргъан, къара гуръ сачлы, беяз, тома-лакъ бетли, ири, ойчан козьлю бир йигит кирип кельди. Онъа аякъдаш олып кельген университет реберлеринден бири мусафирни бизнен таныштырды. Ады Бекир Чобан-заде, Баку университетининъ профессору экен. Пек яш корюнген бу адамнынъ профессор экенине эпимиз айретлендик.

Бир къач лекция девамында Бекир Чобан-заденинъ бутюн тюркий тиллерни темелинден бильгени киби, арап, аджем, франсыз, немсе, инглиз тиллерини ве энъ муими рус тилини де пек яхшы бильгени бизлерни, энди илим чешмесине адымлагъан яш озбек зиялыларыны даа зияде тааджиплендирди.

Бекир Чобан-заде тюркий халкълар тиллерининъ тарихы боюнджа, тюрк филологиясы акъкъында терен мундериджели лекциялар окъуды. Лекциялардан сонъ тенефюс вакъытында оны сарып ала ва чешит суаллер бере эдик. О, бизим ичюн энъ якъын олгъан Алишер Навоийнинъ иджадыны пек яхшы биле экен. Шундан сонъ биз оны даа зияде севдик.

Озю акъкъында ич бир агъыз сёйлемеген гъает истидатлы, алчакъгонъюлли, терен бильгили бу адам о вакъыт озю де шаир олгъаныны бильдим.

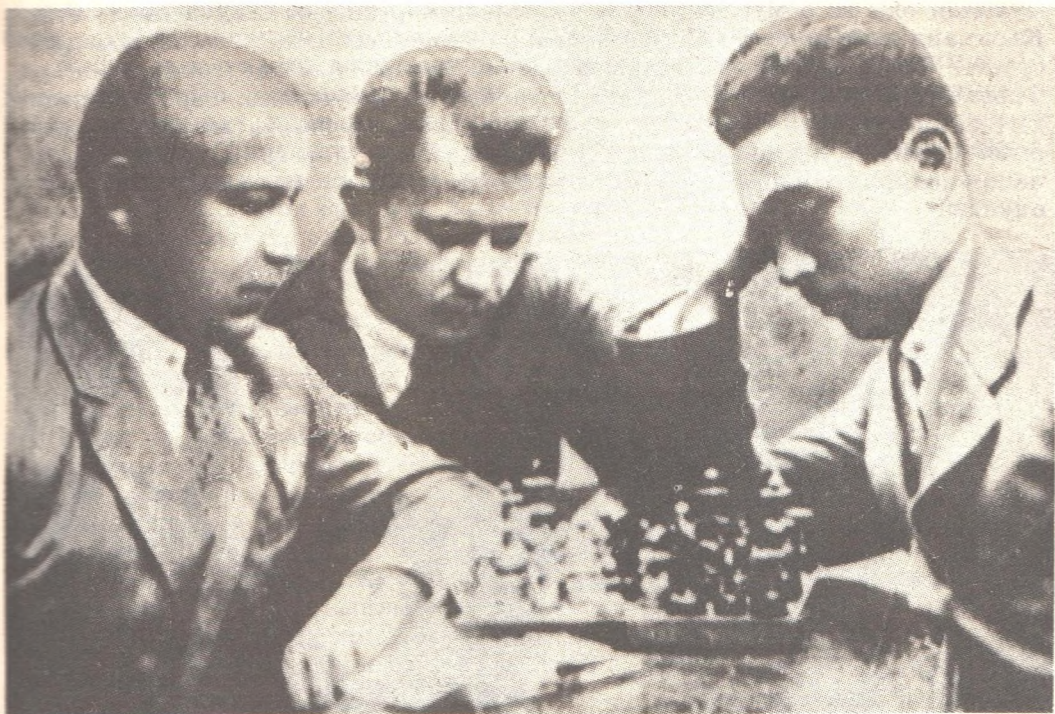
Мен сонъунда онынъ шахмат севдасы экенини, студентлернен меракънен тахта башына кечкенини де расткетирдим. Буны мен 1977 сенеси университетимизнинъ 50 йыллыгъы мунасебетинен «Ленин байрагъы» газета-сына язгъан макъалемде де къайд эттим...

Ташкент девлет университетинде, студентлик вакътымда, белли фольклорджы алим, академиянынъ мухбир азасы Хади Зарифовнынъ лекцияларыны динълемек насип олгъан эди ки, оларны аля бугунъ хатырлайым. Корюмли алим лекцияларындан биринде шойле деген эди:

— Совет тюркшнаслыкъ илимининъ тешкилятчыларындан бири Бекир Чобан-заде бизге илим саасында хызмет нумюнесини косьтерди. Мен онынънен ильк кере, 1926 сенеси дайым, биринджи озбек лингвисти профессор Гъазы Алим Юнусовнынъ эвинде, Ташкентте таныш олгъан эдим. Дайым юксек бильгили, Мысырда ве Тюркиеде тасиль корьген, тюрк ве арап тиллерининъ мутехассысы эди. 1927 сенеси Чобан-задени Бакуда корюшкенде, огюмде буюк алим ве шаир тургъаныны, онынъ тюркшнаслыкъта буюк итибаргъа малик экенини анъладым. О, озбек тили ве эдебиятыны яхшы биле, хусусан, Алишер Навоийнинъ гъазеллерини эзберден окъуй эди. Устазымнынъ бир сёзю ич хатырымдан чыкъмай. О, «шимди янгы социалистик илимнинъ инкишафына иссе къошмагъа ынтылгъан эр бир адам озюни медений инкыляп аскери деп бильмеси керек» деген эди. Озю исе биз яш алимлер ичюн омюр бою инкыляпнынъ гъает идракли ве гъайретли аскери олып хызмет этти. О да, дайым киби шахскъа табынув йылларынынъ къурбаны олды...

Отузынджы сенелери «Аланга» журналынынъ месуль кятиби олып чалышкъан Бахрам Ибрахимов (сонъки йылларда Абу Райхан Беруний адына Шаркъшнаслыкъ институтынынъ уйкен ильмий хадими эди) Бекир Чобан-задени корюшювлери акъкъында шойле икяе эткен эди:

— 1928 сенеси латин элифбесинде биринджи озбек «Аланга» журналы чыкъып башлады. Журналгъа белли шаир ве джемаат эрбабы Бату (Махмуд Хадиев) муаррирлик япты ве журналнынъ этрафына истидатлы лингвист алимлер ве языджыларны топлады. Иште бу вакъыт бизге, яш ильмий хадимлерге тюркшнаслар арасында мешур профессорлар Евгений

Самарканд шеэринде булунгъан вакътында Бекир Чобан-заде, тильшнаслыкъ боюнджа лекциялар окъувынен бирге, шеэрнинъ медений аятынен меракъланыр, вакъыт тапса, къадимий шеэрнинъ мешур абиделерини сейир этер эди.

Ресимде: Чобан-заде Самарканд университетининъ оджалары иле шахмат оюны вакътында.

Эдуардович Бертельс, Александр Николаевич Самойлович, Бекир Чобан-заде, Исмаил Икмет, Азиз Губайдуллиннен корюшмек насип олды.

1926 сенеси ильки кере Озбекстангъа кельген Бекир Чобан-заде Самарканддаки республика ильмий-тедкъикъат институты ерлешкен бинада Бертельснен берабер неветнен учер лекция окъудылар. Олар эсасен тюркий тиллерни огренюв назариеине багъышландылар. Бу къонушувларда, иште о вакъыт, Баку университети шаркъшнаслыкъ факультетининъ муdiri профессор Азиз Губайдуллин, биринджи озбек тильшнаслыкъ профессору Гъазы Алим Юнусов, биринджи озбек эдебиятшнаслыкъ профессору, эдип Фитрат, мешур озбек ве таджик эдиби Садриддин Айний ве дигерлери иштирак эткен эдилер.

1928 сенеси Бекир муаллим экинджи кере Самаркандгъа кельди. Оны редакциягъа давет эттик. О вакъыт «Маариф ве укутивчи» ве «Аланга» журналлары бир бинада ерлешкен эдилер. Буюк алимни эки редакциянынъ хадимлери сарып алдылар. Бу корюшюв озьлюгинден тюркий тиллернинъ инкишафы акъкъында джиддий субетке чевирильди. Сонъ муарирнинъ одасында учюмиз къонушкъанда, О Батуны шиирлер меджмуасы дердж олунганынен хайырлады ве чантасындан эки табакъ кягъыт чыкъарып, бизге автограф язып къалдырды. Бу онынъ мешур «Дунай таша» шиири эди. Венгрияда булунгъанда язгъан бу шиирини о пек бегене ве якъындан бильген адамларгъа оны истекнен такъдим эте эди. Бу шиир алимнинъ автографынен берабер Батунынъ къызы, Узсовпрофнынъ сабыкъ реиси, медицина илимлери докторы, профессор Наима Махмудованынъ элинде булуна.

Бу келювинде Бекир муаллим Орта Асиянынъ алтын вадийси Фергъананы корьмек истеди. Бу бизни гъает севиндирди. Сонъундан «Къокъанд сеяаты» деп адландырылгъан бу кезинтиге профессорлар Александр Николаевич Самойлович ве Исмаил Икмет де къошулдылар. Бату о вакъыт янъы элифбе боюнджа Бутюнсоюз Меркезий Комитети реисининъ

муавини эди ве о мусафирлерни озгъарып бармакъны манъа авале этти. Къокъанд шеэриндеки «Янъы Фергъана» газетасынынъ редакциясындаки субетте Чобан-заде Къокъанднынъ эдебий муитинен меракъланды. Сонъра Фергъана, Андижан ве Наманган шеэрлеринде булундыкъ. Фергъана педагогика институтында Бекир муаллим оджаларнынъ риджасынен тиль назариеси боюнджа лекция окъуды. Бу лекция сонъра, яни 1932 сенеси «Уздавнашр» нешриятында «Тиль ве имля методикасы меселелери» адынен дердж олунды.

Ресимде: Бекир Чобан-заде (огде, биринджи планда) Фергъана пединституты оджаларынен.

Ташкентке къайткъан сонъ Гъазы Алим Юнусовнен Бекир муаллимнинъ корюшюви ич акъылымдан чыкъмай. Олар эски достлар киби корюштилер. Озьбек тильшнасынынъ эвинде, софра башында, субетте белли тильджи алим Къаюм Рамазанов, шаирлер Чолпан ве Эльбек иштирак эттилер. Мусафирлер Чобан-заденинъ шаркъ медениетининъ инкишафына багъышлангъан субетинден гъает мемнюн къалдылар.

Бекир агъа журналымызнынъ риджасыны гъает незакетнен ерине кетире ве о акъта файдалы фикирлерини язып ёллай эди. Бату 1928 сенеси Чобан-задеге журнал ичюн бир макъале сымарлады. Бойле сымарышлар чокъ ола, лякин бир чокълары оларгъа къулакъ асмай эдилер. Бекир эфенди исе бу сымарышкъа пек мукъайтлыкънен янашты ве тез арада «Янъы элифбенинъ янъы мувафакъиетлери ве небеттеки вазифелеримиз» серлевалы макъале ёллады. Бу макъале шу сене, яни, декабрь номеринде алимнинъ ресиминен берабер басылды.

Менимдже, Бекир муаллим ве Гъазы Алим 1914 сенеси Стамбулда танышсалар керек. Чюнки Юнусов шу йылы озъ бильгисини арттырмакъ ниетинен анда булунгъан эди. Сонъундан манъа иш боюнджа Тюркиеде белли бир вакъыт яшамакъ сырасы кельгенде, тюрк лингвистлерининъ бу эки алим акъкъында чокъ эйи сёзлерини эшиттим.

1930 сенеси биз оны учюнджи кере Самаркъандда мемнюнликнен къаршыладыкъ. О бу вакъыт энди Фергъана ве Бухара педагогика институтларынынъ озъбек тили кафедраларынынъ ишини ёлуна къоймакъ ниетинен кельген олып, вакъыты пек аз эди. Лякин кене де бизим сымарышы-

мызнен «Бирлешкен элифбени яхшылаштырув меселелери» деген макъалесини язды ве журналнынъ шу сене 3-нджи номеринде басылды.

Чобан-заде о вакъыт энди аджайип шаир оларакъ да озыбек алимлери ве эдиплерининъ итибарыны къазанды. О шаркъ шириетини темелинден биле, лакъырды девамында шиирлерни эзберден окъуй эди. Онынънен Самаркъандда, Ташкентте ве Бакуда корюшкенimde, онынъ миллий кадрларнынъ тербиесинен джиддий огърашкъанынынъ шааты олдым. Алим Шарафутдинов, Рахид Захидов, Хади Зарифов онынъ ярдымынен корюмли эдебиятшнас алимлер олып етишкенлерини омюр бою афызаларында сакълап къалдылар. Озыбек лингвистлери бунынъ ичюн бир омюр ондан миннетдарлар.

Бекир Чобан-заде деерлик бутюн тиллернен, тюркшнаслыкънынъ эсас меселелеринен амелий огърашты. Алим озюнинъ ильки эсерлеринде тюркий тиллернинъ классификациясы ве оларнынъ структура хусусиетлери, тюркий тиллернинъ монгъол, тунгъус-манъчжур ве урал тиллерине мунасебети киби умумий меселелерни огте сюрди ве оларны догъру чезмеге наиль олды. Онынъ «Тюрк-татар тильшнаслыгъына кириш» эсеринде тюркий тиллер аилесини айры-айры «тиллерге» болювни файдасыз деп бильди. Тюркий тиллерни тек урал-алтай аилесининъ бир пытагъы деген гипотезаны огте сюрген Чобан-заде, тюркий-монгъол ве тунгъус-манъчжур тиллерининъ озвара къардашлыкъ алякъалары ола билир ве олар финн-угор ве самодий тиллерине якъынлыгъы да бардыр, деген фикирнен чыкъышта булунды. Профессор бу гипотезаны джиддий тешкермек ве эсасландырмакъ ичюн бутюн тюркий шивелернинъ тарихий-къияслама грамматикасы ве лугъатыны ильмий суретте тертип этюв зарурлыгъыны къайд этти. 1926 сенеси Тюркшнасларнынъ биринджи къурултайында, иште, бойле фикирни бильдирген Чобан-заде гъает муим проблемагъа нисбетен джиддий джевап бермекнен берабер онъа дюньяджа мешур тюркшнас алим деген адны гъурурнен ташымакъ укъукъыны берди. Чюнки отузундчы сенелердеки агъыр шараитте бойле гипотезанен чыкъувнынъ озю алимнинъ буюк ильмий джесарети олып, бу сонъунда онынъ вакъытсыз эляк олмасына да себеп олгъандыр.

Алим Советлер Бирлигинде ильки оларакъ тильшнаслыкъта табиий илимлерни огренюв усулларындан файдаланув тарафдары олып чыкъты ве бу усулнынъ тильджи оджалар ичюн эмиетини косътерди. Бу онынъ «Тюрк тили ве эдебиятынынъ тедрис усулы» эсеринде ифаделенди. Алимнинъ бу фикирлери онынъ тиль ичтимаий вакъиа деген хулясасынен багълы олып, оны «Фельсефеджилер тиль акъкъында» деген макъалесинде айдынлатты.

Алим бир чокъ эсерлеринде, ильмий тедкъикъатларында материалгъа, тиль тарихчысы оларакъ янашты. Меселя, онынъ «Кърымтатар ильмий грамматикасы» эсеринде бу зияде билине. 1925 сенеси язылгъан бу эсер тилимизнинъ шимдики вазияти, тиль тарихы ве дигер тюркий тиллерге мунасебети деген учъ къысымдан ибарет олып, онынъ ильмий бакъышларына толун джевап бере: «Кърымтатар тилини яхшы бильмек ичюн, онынъ кечмиши насыл олгъаныны, дигер тюрк-татар тиллерининъ арасында насыл бир ер туткъаныны яхшы бильмек керек», — дей алим. Конкрет тиль мевджут ядикярлыкълар я да шивелерде шекильнинъ эволюциясы, абиделер ве шивелерде чешит шекиллерининъ инкишаф джерьяны Чобан-задени пек меракъландырды ве бу тюркий тиллерде озвара мунасебетлерни бельгилевде, илериде тюркшнасларнынъ коллектив гъайретлерининъ семереси ола биледжек тюркий тиллернинъ тарихий-къиясий грамматикасы ичюн керек оладжакъ муим васталар эди.

Бекир Чобан-заденинъ дикъкъатыны зияде джелъп эткен ве тедкъикъ черчивисине чевирилген шаркъ классиклери ве оларнынъ замандашлары Фирдевсий, Навоий ве Байкъара, Фузулий, Ибн-Муханна ве Хатаий, Махмуд Къашгъарий олды. Бекир Чобан-заденинъ ады тюркшнаслыкънынъ тарихчысы оларакъ да тарих саифелерине язылды: о озъ девирининъ мешур алимлери — Вильгельм Томсен, А. Н. Самойлович, М. В. Ахундов киби алимлерге багъышлангъан аджайип макъалелернен чыкъышта булунды.

Бекир Чобан-заде озъ тедкъикъатларында куннинъ джиддий, кескин

муим меселелерини айдынлатувдан къачынмады. Буны биз юкъарыда къайд олунгъан «Тюрк-татар тильшнаслыгъына кириш», 1927—1929 сенелери кърымтатар эдебиятына багъышлап язгъан эсерлеринде, янъы девир азербайджан эдебияты, тиль къуруджылыгъы меселелери, хусусан тюркий халкълар ичюн эдебий тиллерни ве миллий терминологияларыны мейдангъа кетирюв принциплери акъкъында бир чокъ китаплары ве чыкышларында ачыкъ-айдын коремиз.

Ильмий бахслар мемурий усулларнен чезильген отузунджы сенелерде Бекир Чобан-заденинъ ильмий фааллиги баягъы зайыфлады. О, янъы тюрк элифбеси боюнджа Бутюнсоюз Меркезий Комитети ильмий советининъ эркъанындан чыкъарылды. Янъы элифбени ишлевде ашыкъчанлыккъа ёл бермек хусусында чыкышлары алимнинъ фаджиясына себеп олды. Онынъ ильмий эсерлери неширятларнынъ планларындан алынып ташланды. Языкъ ки, алим чокъ йыллыкъ эмегининъ екюни олгъан «Кърымтатар тилининъ тафсилатлы грамматикасы»нынъ эльязмасы джойылды. Иште, бу вакъыт алим буржуазия идеологиясына къолтутувда къабаатланды.

Бекир Чобан-заде нейтраль тематикагъа авушмагъа, муаррирлик ишинен огърашмагъа, озъ ильмий позицияларына «тенкъидий козънен» бакъмагъа меджбур олды. Алим муитнинъ тесиринен, атта эвельки ильмий концепцияларындан «вазгечкен» олып «Лисаниятта антимаарксистик джерьянлар» деген макъале биле язды. Лякин бу макъале биле онынъ фаджиясынынъ огюни алмагъа ярдым этмедди. Бекир Чобан-заде 1919 сенеси Будапештте Венгрия коммунасы девиринде энъсесинден яралангъан эди. Онынъ ичюн о эр йыл Кисловодскке тедавийленмеге келе эди. 1937 сенеси январь айында академик Александр Николаевич Самойловичнен берабер кене де бу шеэрге кельгенде, ялан материалларнен оларнынъ экиси де якъалана. Оларнынъ талийлерни екюнлене. Бундан сонъки онынъ талийи бизге белли дегиль. Бир сыра неширлерде онынъ эляк олув девири 1938 сенеси, апрель 4, деп косьтериле. Лякин о 1937 сенеси, октябрь 12-де укум этильсе, 1939 сенеси, июль 13-кедже бастырыкъларда булуна, сонъра Азербайджан ССР-нинъ Хачмас шеэринде кетириле ве анда укум иджра этиле. Буны СССР Алий суды арбий коллегиясынынъ КПСС XX съездинден сонъ чыкъаргъан къарарлары тасдикълайлар. Бу коллегиянынъ 1957 сенеси июнь 25-те берген справкасында шойле дениле: «СССР Илимлер академиясы Азербайджан филиалынынъ акъикъий азасы Бекир Вагабович Чобан-задени 1937 сенеси январь 27-гедже яни къапалувынадже къабаатлав акъкъындаки иш СССР Алий судынынъ Арбий коллегиясы тарафындан, 1957 сенеси, июнь 6-да гъайрыдан бакъылды.

Б. В. Чобан-задеге нисбетен, 1937 сенеси, октябрь 12-де, Арбий коллегия тарафындан чыкъарылгъан укум, янъы ачылгъан шараитлер муджиби, ред этильди ве бу иш джинает эркъанына саип олмагъаны ичюн о бир тамам токътатылды.

Б. В. Чобан-заде вефатындан сонъ реабилитирленильди».

Шу коллегия тарафындан берильген олюм акъкъындаки шеадетнамеде Бекир Вагабович Чобан-заде 1939 сенеси, июль 18-де, Азербайджан ССР-нинъ Хачмас шеэринде вефат эткени тасдикълана. Эльбет, бу ерде «вефат этти» сёзю ерине «атылды» сёзю къуулланылмакъ керек эди. Лякин 1957 сенеси эр шейни озъ адынен адландырмакъ зарурлыгъы къанун ёлунен даа чезильмеген эди. Бойледже, акъсыз ерде эляк олгъан буюк алим ве аджайип шаир толусынен ве бир тамам акъланды, академик Бекир Вагабович Чобан-заде олуминден сонъ биле озъ эсерлеринен халкъкъа хызмет этмекте. Совет ве джиан тюркшнаслары онынъ адыны буюк урьметнен анъалар.

Шерьян Алиев

КЪАРЫЛГЪАЧЛАР ЭП КЪАЙТАЛАР

Къарылгъачлар къайтып келе
Юваларын сагъынып.
Озьлерине межян биле
Софалар къучагъыны.

Ачыкъ турсын эр бир къапы,
Кирсинлер эвлерине.
Къайтып кельген олар тапып,
Догъулгъан ерлерини!

Ачыкъ турсын къапы ачыкъ,
Тышта къалса тонъарлар.
Къарылгъач ве къарылгъаччыкъ
Ювасында онъарлар!

Чивильдешип не айталар,
Ай-ай, бильсенъ тилини...
Къарылгъачлар эп къайталар,
Сагъынып озь илини!

АСЫРДАШЫМ, СЫРДАШЫМ!

Кель яныма, бир тыныш отур.
Асырдашым, меним сырдашым.
Къальплеримиз туташкъан оттыр,
Бираз суву, ял ал, къардашым!

Асрымызнынъ сонъки чериги
Эпимизден имтиан ала.
Тюшюн, энди бизге керегин,
Артымызда бакъ, нелер къала.

Чабыкликте нурдан да тезмиз,
Кель, юрейик бугунъ пияде.
Мераметни унуттыкъ темиз,
Къабалаштыкъ адден зияде.

Озюмиздже яшаймыз янып,
Тюшюнджеге далмайып, бир анъ.
Озюмизни озюмиз танып
Алмагъа да тапмаймыз имкян.

Асыл озю къайдан келемиз,
Бизни беклей насыл мензиллер?
Къайсы дертке олдыкъ мельэм биз.
Яраландымы бизден диллер!

Кучъ аламыз эки чокъракътан:
Бири досттыр, бири — ер, Ватан.
Энди файда ёкътыр чокъ лафтан,
Инсан олмакъ керекмиз, инсан!

Мен беллесем, келеджек несиль
Асрымыздан тапар хаталар.
Бизлер олдыкъ хатагъа эсир.
Аля къанат яа хаталар...

Кокреклерни окъ киби делип,
Ханджер олып сапланды олар.
Тюзетмесек вакътында билип,
Бизден мирас къалыр хаталар...

Кокте ачтыкъ азон делигин,
Ерде исе денъиз сувалттыкъ.
Бильдик экология нелигин,
Етер, хата япмайыкъ артыкъ.

Халкъ юреги — ана тилимиз
Сейлешмесек урувдан токътар.
Таянгычтыр тувган илимиз,
О, биз ичюн аят ве такъдир!

Дертдеш олсанъ, кель яныма, чёк.
Юреклерни бошатайыкъ бир.
Асырдашым, санъа лафым чокъ,
Сен де, эльбет, гизлемезсинъ сыр.

КЪАЛЬБИМДЕКИ ЗЕЛЬЗЕЛЕ

Зельзеле, зельзеле, дешет, виранлыкъ.
Табиат хышымы, кини зельзеле.
Олсун бир дакъкъалыкъ, олсун бир анылик,
Озюнинъ тамгасын баса о илле.
Огюни алмагъа аджиздир адам.
Тосаттан ер юткъан нидже джанларны.
Шеэрлер ве койлер чёккен бир тамам.
Билемиз зельзеле тёккен къанларны.
Юрегинъ даянса, тикиль Спитакъа.
Къулакъта чынълайлар ахлар, налелер.
Шарора тирилей кирди топракъкъа...
Фаджиа, фаджиа, таш олсанъ делер!..
Эшиткен эр инсан къалкъты аякъкъа,
Болюшти отъмегин, берди озъ къанын.
Сагъ къалган ким олса, басты къучакъкъа,
Бермеге азырдыр атта о джанын.
Ееджан ичиндем бу дерт, элемден,
Сейирджи дегилим, турмайым четте.
Ярдымгъа ашыкътым хабер кельген дем,
Достларым къалмасын эвсиз, гъурбетте.
Мени де титрете фаджиа ани.
Зельзеле атеши къальбим, козюмде.
Огюмде аджиздир Рихтер къадраны,
Зельзеле баллыны бильмем озюм де.
Мендеки зельзеле корюнемей козъге.
Эмиет бергенлер арамызда ёкъ.
Харабе излери кирмекте сёзге.
Оларны юректен ис эткенлер чокъ.
Мен бала экеним о башлангъанда,
Юртумдан чыкъкъан кунъ тепренди къальбим.
Эвимни сагъынып, козъ яшлангъанда,
Умютке таянып, бакъ, тири къалдым.
Догъулган Ватандан айырылса инсан,
Къальбинден тамырлар узюле экен.
Оны къурамаса адалет, заман.
Бу агъры сонъу ёкъ зельзеле экен!..
Табиат зельзеле котерген дакъкъа,
Ярдымгъа абдырай бутюн ер юзю.
Къальпке зельзелени инсан быракъа,
Сонъ гонъюль алмагъа ашыкъмай озю.
Шимди де зельзеле оджагъы — къальбим,
Аякътан чала о, къуветим ала.
Бир чокъ виранелер тюрбюнде къалдым,

Гонълюм сарсылмакътан токътамай аля.
Ким гонълюм аладжакъ, ярдым этер ким,
Харабелер чокътыр, чокътыр языкълар,
Ютулып кетем, ич чыкъмай сесим.
Унутылмакъ узьре бизим язылар!..
Ким ярдым этеджек, ярдым эткен ким,
Тарих боялана, излер силине.
Я коктен энмеди меним де халкъым,
Омюрлик садыкътыр тувгъан Илине.
Зельзеле дарбеси бар эр сатрымда.
Не вакъыт токътайджакъ озюме беян.
Бу зельзеле тынар ана-Кърымда,
Семетдешлер юрткъа къавушкъан заман!..

МЕРДЖАН ДАНЕЛЕРИ

Мерджан данелери ойле къырмызы.
Дерсинъ, къатып къалгъан къан тамчылары.
Я олар чабакънынъ бир сой топузы.
Я да шаирлернинъ ильхамджылары.

Мефтион олгъан эдим бу тылсымларны
Корьгенде къартанам къолларында мен.
Энди хатырлайым кечкен йыларны
Чыкъып, отьмюшимиз ёлларына мен.

Тавукъкъа ем сепе эди къартанам,
Йиплери узюлип сачылды мерджан.
Джыйып алалмадым, аля утанам,
Оларны чёпледи тавукълар аман...

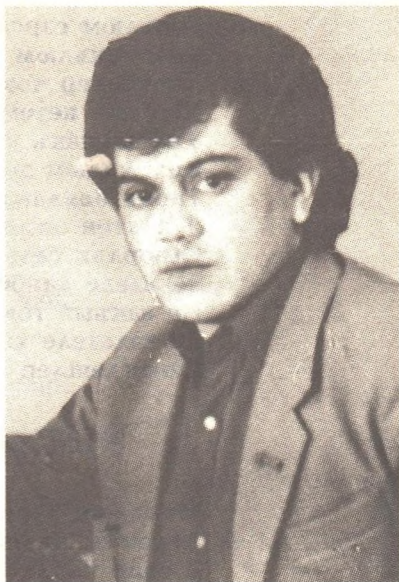
Къартанам окюнди мерджанларына,
Онъа анасындан бир бахшыш экен.
Мирас оладжакъ энди ярынгъа...
Кечмишининъ хатрасы онда бар экен!..

Мерджан тизимлери — умют ташлары.
Артымызда къалгъан йылар багъыдыр.
Эдждатлар козюнде къаткъан яшларны,
Несиллер насыл да сачар, дагъытыр.

Чёпленген мерджанны тизмей сырагъа,
Джаным раатлыкъ тапмай, бир топ олмаса.
Геджеси тюшюмде мерджанлар ягъа.
Лякин чареси ёкъ джыйып алмагъа...

Мерджан ашыгъым мен, мерджан ашыгъым.
Онынъ сыраларын текмиллерим мен.
Мерджанларны севген эр джан ашыгъым.
Энди мерджан къадрин пек билерим мен!..

Юнус Кандымов

Юнус Кандымов 1959 сенеси догъды. Ташкенттеки Низамий адына педагогика институтынынъ кърымтатар тили ве эдебияты болюгини битирди. «Окъув залында» серлевалы биринджи шири 1979 сенеси «Ленин байрагы» газетасында басылды. 1989 сенеси нешир этильген «Сен денъизге бенъзейсинъ» шиирлер китабы окъуйджыларнынъ дикъкъатыны джелъп эти. «Йылдыз» журналы, «Ленин байрагы», «Достлукъ» газеталарында озюнинъ назм эсерлери ве публицистик макъалелеринен сыкъ-сыкъ чыкъышта булуна.

Бу сене Юнус Кандымов СССР Языджылары Бирлигине аза оларакъ къабул этильди. Яш шаир ве публицистни бу муим вакъианен хайырлап, онъа эдебиятымызнынъ келеджеги ашкъына даа юксек иджадий мувафакъиетлер истеймиз.

Ашагъыда онынъ «Азер ялыларында» адлы янғы эсерини окъуйджыларымызгъа такъдим этемиз.

АЗЕР ЯЛЫЛАРЫНДА

Мектюп-поэма

Мераба, Решад гостум!

Мына муджизели Апшероннынъ ялыларында азиз ватаным — мукъаддес Кърымыма къайтып кельдим. Бир аванен нефес алып, бир кунешнинъ нурларынен ювунуп, Азернинъ бир тамчы сувуны экиге болип, бир булутнынъ къарасында кедерленип, бир рузгъарнынъ шиддетинден къувет алып, кечирген кунълеримизни текрар-текрар хатырлайым, текрар-текрар тюшюнджелер сарымында къалам, текрар-текрар сени коръмек, сеннен къонушмакъ истейим.

Мен сенинъ, Апшероннынъ, азерийнинъ юреги олмыш — ойчан Баку ве Азерининъ козьлерине бакъмакъ, олардаки языларны окъутмакъ истейим. Лякин Араз ве Салгъыр, Азер ве Къара денъиз мерекеп олып акъсалар да, бу козьлердеки языларны язмагъа азлыкъ этер...

Сен манъа Апшеронда бир терекнинъ пытакълары олмыш гостларымызнен бирликте чыкъарткъан ресимлеримизни ёллагъансынъ. Олардан, Решад-бей, тарих къокъусы келе. Я меним юрегим чыкъартгъан ресимлерни не япмалы? Эбет, эбет, юрегим чыкъартгъан ресимлерни. Сенинъ бундан даа хаберинъ ёкъ.

Акълынъдамы, мен санъа шаир ве суретчи арасында олгъан багъ акъкъында айткъан эдим. Иште, суретчи — инсан омюрининъ тышкы къыяфесининъ бир аини суретте эбедийлештирсе, шаир — юрегининъ бир аини шиирде эбедийлештире. Бу дюньянынъ ёлларыны, сувларыны, дертлерини, къуванчыны, козьашыны, эял ве арамыны, гунях ве савапларыны озюнден кечире билъген шаирнинъ юреги айны шу суретчидир. Мен санъа юрегим чыкъартгъан ресимлерни ёллайым.

1-НДЖИ РЕСИМ

Ойчан Азер далгъалары ялыны
Келип тапа къаранлыкъта, сааръде.
Азер коре Къара денъиз огълуны.
Огълан тура, эйкель киби, къааръде.

Огълан агълай, огълан ойлай.

Далгъалар

Эзик къальбни корип, мермер кесиле.
— Не яптынъыз онъа сизлер, агъалар, —
Дие тамчы охшай оны ель иле.

Азер чокъны корьген, чокъкъа даянгъан
Ана киби, бакъа къашы-козюне.
Ве дей:

— Огълум, къанатлары кырылгъан
Топрагынънынъ, бакъ сен, яшлы козюне.

Не язылгъан олса къара козьлерде,
Сен оларны окъу къая, дагъларгъа.
Сафларынъыз эксильгенде куреште,
Дагъ, къаялар къошулырлар сафларгъа...»

2-НДЖИ РЕСИМ

Нур корюнмей бурулышнынъ артында,
Кунеш исе уянмагъа унуткъан.
— Къайда нур? — деп, суаль бере терекке,
Терек суса, гуя тилини юткъан.

Эр кес айта,

лякин, атта ишмарнен

Косьтералмай кыл киби нур ышыгъын.
Нур инедай гъайып олгъан кебенде,
Дерсинъ, нурдан тильге кирген мышыгъым.

Нур корюнмей бурулышнынъ артында...
Сорайым токътамай яшы-къартындан.
Къартанайлар сата-сата кунъайлан,
Нур корюнмей.

Терге бата кунъайлан.

3-НДЖИ РЕСИМ

Къарт Азернинъ далгъалары ялыгъа
Урулар, кокюс ярып, чокъ дефа.
Къальбим дёне куреги ёкъ къайыккъа,
Ве долана, копюклерни уфата.

Азер мени бир денъизджи белледи.
Лякин Азер мен денъизджи дегилим.
Такъдир мени чельтегинде эледи,
Юрем, дерсинъ, копчектеки кегийим.

Къара денъиз мени энди огрете,
Сувгъа далып, ялдамагъа балыкъдай.
Далгъалары мени яваш тебрете,
Къанат такъам,
учалмайым явлукъдай.

Азер!

Манъа суаль берме, ялварам,
Эшитирсенъ джевап, къопар фуртуна.
Юрегимден чыкъып, сувгъа батмаз гъам,
Къайыкъ олып, мен къайтайым юртума...

4-НДЖИ РЕСИМ

Дертлеримден ясадылар узун хач,
Мыхладылар мени керип, шу хачкъа.
Нефесимни хырсызлады рузгярлар,
Къалем дѣнди мевтасы ёкъ башташкъа.

Пелиттен де къавий экен синъирлер,
Тартылдылар Кѣр огълунынъ яйыдай.
Ягъмур олып, ягъгъан кърымтатарлар
Ерге эне, къара топракъ байылмай.

Мыхлар ирий, хач да ирий,
аытым
Чекип ала нефесимни рузгярдан.
Озь ёлуны девам эте талийим,
Афу сорай ферасетли Азерден.

Разылыкъны ала Къара денъизден,
Дерсинъ, ана, дерсинъ, баба бу денъиз.
«Мен ольсем, — дей, — къалыр Салгъыр
ве Араз¹
Хаялларым, саиллерден кетменъиз...»

5-НДЖИ РЕСИМ

Олюлер — олелер,
Тирилер — тирилелер.
Йылдызлар сюрюне
Демир къазыкъкъа.²
Орьнеклер ташлардан
Юрекке кочелер,
Баладай агълайлар
Сонъу ёкъ чызыккъа.

Джам киби къырыла
Намуслар, кочерлер.
Хаяллар, къабирлер
Тобандай чѣкелер,
Мантардай арталар,
Чамлардай сѣнелер,
Учмакъчюн коклерге
Топракъкъа энелер.

6-НДЖЫ РЕСИМ

— Недайсынъ? — деп, сордынъ, достум,
алымны...
Къара денъиз киби къара козьлеримни
Салгъырымда аткъан танъдай котердим,
Ве, унуттым санъа дейджек сѣзлеримни.

Алым яхшы, десем — ялан оладжакъ,
Юртум ярасыны юва чокъракъта,
Козьяшлары — гъурбет ильни багъ этти,

Эвлятлары кьорай киби иракъта.

— Недайсынъ? — деп, сордынъ, достум,
алымны...

Эдждатларнынъ ойма къабир ташлары

Иле ёллар тёшеген лал езитлер

«Къырым меним» — дей, ве сытмай

къашларны.

— Недайсынъ? — деп, сордынъ, достум,

алымны,

— Недайсынъ? — деп, сорды Азер еллери.

Алым яхшы десем — ялан оладжакъ.

Мени кене сара фелек теллери...

7-НДЖИ РЕСИМ

Яна.

Яна.

Анджакъ яна,

Озь башына янгъан дагъ.

Къальбим иче нурларыны,

Ве ола бир ЯНАРДАГЪ.

Йырла, ашыкъ, йырла, атеш,

Сес чыкъарма, юрегим.

Йырлай манъа, йырлай атеш,

Эм Янардагъ юрегим.

Бугунъ ойнай улачыкълар

Киби зумрют атешлер.

Этрафына топланалар

Атеши ёкъ дост-эшлер.

Олар ярын къайтаджакълар,
Къальблеринде — ЯНАРДАГЪ.

Корьдим шу анъ эр бирининъ

Козьлеринде — ЯНАРДАГЪ.

Сен яна бер.

Сен яна бер.

Сёнген киби олсанъ сен,

Янып тургъан юрегимни

Кетиририм санъа мен.

Сёнмек ичюн догъмадынъ сен,

Мен сёнейим, сен сёнме.

Лякъайдларнынъ, къар,

ягъмурнынъ

Этмишинден окюнме.

Эвлядларынъ сеферлерден

Къайткъан сонъ, тапар сени.

Сенден атеш алып,

кене

Къыздырыр ушюгенни.

8-НДЖИ РЕСИМ

Бульбуль арай, гуль арай,

Арай будакъ,

Атеш арай, ашкъ арай,

Арай дудакъ.

Севги арай, ёл арай,

Арай дуракъ,

Фелек арай, къан арай,

Арай оракъ...

9-НДЖЫ РЕСИМ

Апшероннынъ чая ели

Эсмектен эсе.

Сачларым дегиль де,

тюшюнджем

Дей:

— Ель тиймесе! —

Селям берсем, сен аласынъ,

Бересинъ селям.

«Сагъ ол!» — десем, «Кетме!» —

дейсинъ,

Шашам да къалам.

Эгер Деде Кьоркъуд манъа

Берсейди изин,

Эгерлердим сени, рузгяр,

Чыкъмазды сесинъ.

Ушкютмездинъ ильхамымны,

Кулерди Азер.

Атеш олып яналмазды,

Гуллерди Азер.

10-НДЖЫ РЕСИМ

Биз бильмеймиз, бельки, бир чёп бу Дюнъа,
Кезе-кезе, дюнъялардан къопкъан Чёп.

Бельки, копек — Чёптир, Чёптир видждан да,

Бизлер «ёл», деп ад берген шей — чапкъан

Чёп.

Йырлар — Чёплер, къарылгъанда эшитилген
Инъильтилер, тамыры ёкъ асретлер.
Яткъан сайын учмакъ истеп эзилген,
Къуш къанаты киби сыйгъа токъ дертлер.

Опюльмеген дудакълар да бир Чёптир.
Шу леблерден эналмагъан адым — Чёп.
Алла адын алып кокке учкъан сонъ
Ерге энип оламагъан — бир Чёптир.

Дженкте янып кеткенлер де — бир Чёптир,
Бизлер исе шу Чёплернинъ кулюмиз.
Биз бильмеймиз, бельки, бир Чёп бу Дюнъя,
Ягъмурлары, атешлери, ашкъы — Чёп.
Къабир ташта къалгъан сувукъ язысы,
Ар-намусы, суву, Чатырдагъы — Чёп...

11-НДЖИ РЕСИМ

Чапа копек къумлы, сувукъ ялыда,
Ве афыра, ве къоркъуза денъизни.
Денъиз исе эп чалкъана, чалкъана,
Джарты иттен сыкъмай Азер озюни.

(Фуртунагъа «Сен!» дегенлер нефестен
Къоркъармыкен, пысармыкен, аджеба?
Асырларны тесписинден кечирген
Денъиз иттен сусармыкен, аджеба?)

Мен копекке бакътым,
олдым мен айран,
Дерсинъ, менден къорчалай о денъизни.
Адым атсам, гъырылдай о устюме,
Айыраджакъ ола.
Азер сечти мени.

Ашыкътылар манъа тараф далгълар,
Ит афыра, ит окътала оларгъа.
Далгъларны тутса, чулдай йыртаджакъ
Ола копек ве гъырылдай Азерге.

Мени онъа, оны манъа къоймай ит.
Буны афу эталмады Апшерон.
Рузгярыны айдап кельди,
копекни,
Бильмем, къайда алып кетти Апшерон.

Тоя-тоя бакътым Азер козюне,
Итсиз сабанъ хайыр олсун, дедим мен.
Озю кеткен иси къалгъан копекнинъ
Сеси келе,
дерсинъ, андан, ахреттен.

12-НДЖИ РЕСИМ

Мен агъласам, кешкийди, агълар, токътарым,
Гуныхларгъа баткъан Дюнъя агълай да!
Къара, мавы дертлер Къара денъиз киби
Далгъланып, юрегимни келип багълай да!

Мен агъласам, кешкийди, агълар, токътарым,

Саарь дагъы козьяш голю ичинде де!
Кирпигиме къонып, агълай ана Юртум,
Козьяшларым тамам гунях бичиминде...

...ВЕ БИЗИМ РЕСИМИМИЗ...

Бизни урып йыкъмакъ мумкюн
Дегиль.

Бизлер — къавиймиз.
Къайышланып къалгъан талий
Дарбесинден къальбимиз.

Къаяларда тамыр атып,
Оськен юдже чамдырмыз.
Таш, борандан къырылмагъан
Назик буллор джамдырмыз...

...Иште, Решад достум, бу язылар меним юрегим чыкъаргъан ресимлер-
е. Оларны мен санъа эдие этем.

Самимий селямнен Юнус.

БАКУ — АКЪМЕСДЖИТ,
декабрь, 1989 — майыс, 1990 сс.

Зербаджандаки энъ буюк озен
мелечный путь.

ДЕНЪИЗ

Ялыларгъа баш урма, денъиз!
Насыл азап, дерт сени кыйнай?
Юрек-багърынъ якъты насыл ис,
Тюркюлеген дестанынъ уймай?

Улу, кенъ кок кучагъында сен
Къозу киби ятасынъ яйрап.
Ничюн кенълик санъа тар экен,
Далгъаларны атасынъ кайрап.

Сукюнетли юдже дагъларнынъ
Магърурлыгъы акълынъ алдымы?

Саильдеки улькюн чыракълар
Сени бойле алгъа салдымы?

Я кылдайын бир джылгъа олып,
Узакъларгъа акъмакъ яхшымы?
Денъиз! Сендай бир омюр толып,
Ташып яшав — омюр бахшышы!

Албуки, бу сынъры ёкъ кенълик
Далгъаларгъа энди олды тар?
Котерсе юрек исыян — енъмек,
Токътатмагъа мензиль кайда бар?

* * *

Далгъаланыр Къара денъиз
Ер-Кок арасында денъиз.

Чагъалалар къанатындан
Тёкюльген нагъмели денъиз.

Гемилернинъ ямачындан
Юрек-багъры яра денъиз.

Шеффакъ нурына козь салдым,
Эй, сен матем чеккен денъиз.

Тыныкъ сукюнет танъларда
Шувулдагъан сахра-денъиз.

Тюбюнде кескин далгъалар,
Далгъаларсыз — биткен денъиз.

* * *

Тизме дагълар алкъасында
Булутлар чадыр къура.
Сюйрю ташлар аркъасында
Рузгярлар давул ура.

Тёкип нешэли инелер
Кунеш эп кулип бакъа.
Булут къургъан мердивенлер
Сель, ягъмур олып акъа.

Булутларны акъ памукъдай
Уюрип сача рузгяр.
Булутларнынъ багъырындан
Къапычыкъ ача рузгяр.

Дагъ белинде асыл сёнмей
Къурткъачыкънынъ атласы.
Шадырванлар насыл, конъмей,
Нурлы ислер къатмасын.

* * *

Юксек къаялар коксюнден
Шувулдап акъа дере.
Шу деренинъ тюркюсинден
Атеш къанатлар кере.
Бельки де, шу къаяларнынъ
Тениндеки арарет
Тынмайып сёйлей кунешке
Бар омюрден икяет...

Ялта.
ноябрь, 1981 с.

* * *

Къолунъ еткен месянларда
Екяне гуль олып, онъдым.
Севгиге къангъан танъларда
Сенинъ къальбинъе талпындым.

Къышын-язын санъа факъат...
Джылгъагъа чеврилип акътым.
Бакъышынъ торсайгъан вакъыт
Атылгъан яй киби балкътым.

Сенсиз кечкен демлер эр анъ
Къуругъан сай киби тындым.
Не бахт коръдим, не де фера,
Тамчы олдым да, пекиндим.

* * *

Безз чечеклерге тола копюрген денъиз,
Орайлар акъ томалакъдай булутлар дагъны.
Чагъалаларнынъ сесинде бар аэнкли ис...
Гемилер де ленгер ташлай оксюз ялыгъа.

Къаяташта рузгяр сувгъа урмакъта чокъмар,
Гогерджинлер отъмек чёплеп, къача дагъылып.
Къарт чинарнынъ багъырында адджы агъры! бар,
Фуртуналар догъулмакъта ельни чагъырып.

Балыкъ тутмакъ зевкъын сюрген балыкъчылар да
Къармакъларын джыйыштырып, къалалар шашкъын.
Сююр ташларгъа атылып, тырнай базада,
Скеленинъ бурнунадже толкъунлар ташкъын.

Дегирмендай дувлай денъиз.
Я, саяль, бом-бош!
Акъ тёпедай тепренмекте гемилер, дикъкъат,
Далгъаларнынъ эгеринде джесюране къуш,
Сакин гольде сюзген киби, рыскъ излей факъат!

Дегирмендай дувлай денъиз...
Алемде боран...

А. КОКИЕВанынъ терджимелери.

ЯНЪЫ ХАЯЛ ВЕ ЭСКИ ЗАМАН

1920 сенелерининъ сонъунда репрессиягъа огърагъан эски зиялыларымыз арасында къримтатар сёзюнинъ аджайип устасы Абляким Ильмий (эдебий лагъабы Алтайлы) де бар эди. Онынъ омюри ве фаалиетине даир гъает аз малюматлар сакъланып къалды. Шунунъ ичюн бугунъде эдибимиз акъкъында язылгъан эр бир уфакъ парчачыкъ биле эдебият ве медениетимизнинъ тарихы ичюн айрыджа къыйметке ляйыкътыр.

Абляким Ильмий къарарнен 1910 сенелери Истанбулда медресе битирип, Кърымгъа къайтты. 1913 сенеси «Терджиман» газетасында диний ве медений тасильнен багълы учъ макъалеси басылды. 1914 сенеси кене «Терджиман»да онынъ Биринджи империалист дженкине багъышлангъан «Чубарым, балам» адлы икяе чиги дюнья юзюни коръди. 1917 с. Акъмесджитте А. Ильмийнинъ муаррирлиги алтында «Кърим оджагъы» адлы афталыкъ газета нешир олунды.

Октябрь инклябына. якъын девирлерде А. Ильмий сиясий арекетлерде де энди белли бир шахс эди. 1918 сенесининъ язында о, къримтатар укюметининъ идаресине аза оларакъ сайланды. Ватандашлар дженки девирининъ къримтатар кунъделик матбуатында акс этирильген арекет ве вакъиаларгъа коре, Алтайлы миллий укюметимизнинъ дигер азаларынен берабер ватанымызнынъ сербестлиги, миллетимизнинъ бирдемлиги ве чарлыкъ акимieti девринде меджбурий иджретке огърагъан халкъымызны озъ юртуна къайтмасы ичюн куреше эди.

1920 сенелерининъ башында эдип къримтатар лисаниетине багъышлангъан бир сыра макъалелер бастыра. 1928 сенеси онынъ «Къуртчы Бекирчик» адлы икяеси айры китап шекилинде нешир олуна.

Бу ерде А. Ильмийнинъ ашагъыда басылгъан «Ачлыкъ хатирелери» повести акъкъында айрыджа сёз айтмагъа лязимдир. Ишбу эсернинъ 1926 сенеси «Илери» журналында басылгъан бир къач бабыны окъуп, пек хошлангъан ве меракълангъан эдик. Лякин девамыны окъумакъ ичюн даа бир къач йыллар керек олды. Меселе шунда ки, А. Ильмийнинъ мезкур эсери парча-парчачыкъ учъ йыл (!) «Илери»нинъ он эки (!) номери девамында нешир олунгъан. Шу журналларнынъ эписини тапып, повестнинъ бутюн бабларыны окъумакъ чокъ хорлу кельди. Шимди озъ-озюнде:н бойле суаль догъа — бу эсерни (чыкъкъан девирде) окъуйдыжы насыл аңлая бильди, биринджи бабыны бугунъ, ахырысыны учъ йылдан сонъ (!) окъуп, не аңламакъ мумкюн?

Эсернинъ озю олдукъча меракълы олгъаны киби, олдукъча да муреккептир. Мында муэллифининъ сёз усталыгъы, фикир кескинлиги, зенгин образлы хаялы — эписи хачланып кеткендир. Эм ялынъыз булар дегиль, эсерде кърим халкъынынъ бинъ-бир тюрюк шивеси, айры койлер лексиконлары да бири-бирисинен хачлангъан ве къарышкъандыр.

Бугунъки девир юксеклигинден бакъып, эсердеки къулакъкъа ят кельген сёз ве сёз шекилерини догъуртмакъ, «эдебийлештирмек» де мумкюн эди. Лякин бу шей япылмады. Занымызджа, эр бир эсернинъ «леззети» де тамам шундадыр. Буюк эдибимиз И. Гаспринский бойле вазияте къалгъанда: «Эсерин муэллифине ве эскилитине урмет идерек, имлясыны сакъламышдырыкъ» — деп яза тургъан. Биз де шу адетке риает этемиз.

Эбет, эр бир окъуйдыжынынъ повесть акъкъында озъ фикри догъар. Лякин биз бу ерчикте профессор Бекир Чобан-заденинъ эсер хусусында бир къач сатыр языларыны аңмакъ мунасиб коръдик. Чобан-заде бойле язды: «Икяенинъ сонъу нерее ве насыл вараджагъы даа белли дегиль. Лякин татар балаларынынъ рухуны, зейниетини, онларын медениет, шеэр, техника ве санаат къаршысында нелер дуйдукъларыны, не киби умютлер, арзулар беследиклерини косьтермее чалышмасы итибарыле аркъадаш (Алтайлы — И. К.) файдалы ве меракълы бир икяе башламыша бенъзеюр. Табий, мевзу къолайт дегиль. Бала психологиясыны бильмек, Сюндюси, Къуддусы бутюн аят ве фаалиетлеринде таъкъип итмек лязим геледжекдир. Бурада энъ буюк телюке мухарририн озъ адыны Сюндюс къойып, о фикир ве дуйгъуларыны балалары иснад эйлее билъмесидир. Даа битмиш эсер дегиль, бунунъ ичюн экинджи бир мунасебетге бу хусуста даа узун горюше билириз». ...Чокъ языкъ ки, эсерни язгъан ве эсер акъкъында фикир бильдирген муэллифлернинъ экиси де ана-баба къыямети кунълеринде гъайып олдылар...

Бугунъ, 65 йылдан сонъ, «Йылдыз» окъуйдыжыларына мезкур эсернинъ толу нухасыны тевсие этемиз.

ИСМАИЛ КЕРИМОВ.

А Ч Л Ы К Ъ Х А Т И Р Е Л Е Р И

(Сюндюсин хатире дефтеринден)

Ачыкъкъанда, не ачыкъкъаным! Ачкозь эджель маддеси тырмалай, суvara, козьлерим кяде къарара, сёне ки, кяде акъыя, алыкълаша. Ах, бильсенъиз де, не яман ашайджагъым келе!.. Энди къайда барайым?.. Къомшу-къулум чокътан безди, догърулдыгъымы корьселер, къапу-баджаны япып, ичке сакъланалар. Къысым-акъраба десек, олар да чокътан юзь чевирди. Дайым, енгепчем эвде ёкъ да. Эвель ара-сыра чагъырып, бир тилим отьмек ашата тургъан эдилер. Шимди — «энди, тувгъаным, биз де биттик» — деп эль чектилер. Анамын къызыкълан кълалма досту Сание дудум мени кяде чагъырып тойдура тургъан. Мангъа бола, къоджасындан котек ашагъанындан берли о да вазгечти.

Сен дюньянынъ худжурлыгъыны бакъ. Инсан базыда джеми-джемаат арасында, къысым-акъраба ортасында, тувгъан еринде де япа-ялынъыз къала экен! Санки мевлям ёлунда адашып къалгъансынъ... О опыкелер энди бир якъта турсын, нелер тапып ашайым экен?.. Истейим, бермейлер. Тутып алмагъа кучюм етмей. Хырсызлап тапманы тюшюнем — къоркъам. Затен орталыкъта къыйырыладжакъдай шей де ёкъ! Фукъарелер барын-ёкъун ашап битирди, байлар да ашаладжакъдай неси бар, неси ёкъ — сакълалар. Орталыкъта кене де улакъ-токъул юре амма, бар алчы, бакъайым. Къалтырап тургъан бир джанынъ бар, тип-тирилей сувурып чыкъарырлар... Гъарип Къуртий агъама нелер яптылар: къутургъан копейкадай къувалап, тутып булгъалап ольдюрдилер. Аман, яраббим, бу инсан джанаварлыгъы бир шейге ошамай экен!.. Не ашайым экен?.. Тюшюнем, тюшюнем уйде-азбарда чалмагъа джаргы чарыкъ, ыслав эскиси биле къалмады. От ашар экенсинъ, орталыкъ там-такъыр. Тобан, пичен, чалы-чырпы чайнар экенсинъ, авуз къарышты, такъат етмей!..

Мен бу ачлыкъ саргъошлыгъынен азбаргъа чыкътым. Читлер арасында цивилидешкен торгъайчыкъларгъа сукъланам, тиш къайрайым амма, насыл тутасынъ?.. Сонъ, бирден-бирге, козюм джаптаки мезарлыккъа илише, титрейим. Олюм къоркъусынен къарышыкъ дженнет ашлары козюмин огюне келе. Ай, дейим, шу къушчыкълар дженнетте огюме къавурылып келеджегине шимдичик келе къойса да, гъаджыр-гъуджур бир ашасам. Лякин къайдан аласынъ... учып юрген бир айван озъ башына къызарырма. Иште, учты къачтылар, тапсанъ ал. Бойле къызартмалар олса-олса, мендай ачларын хаялындан келип кечкендир. Не исе чаре ёкъ, насыл да олса, тапып ашамакъ керек. Истеп ал, тутып ал, хырсызлап ал... догърусы, ба-бамлардай олип кетеджегим кельмей. Гъарип бабам ольди. Мезарыны биле тапамадыкъ. Анам десенъ, кефинсиз комюльди.

Мангъа кельгенде, иште алым-чулум: орталыкъта къалгъан чулуу, джиренчи, оксюз бир къыз... Эбет, кене яшайджагъым келе. Бу азаплы омюрим бир кунъ даа узатмакъ хатири ичюн, масаларда айтувлы падиша балаларынынъ балдырыны кесип, минек къушуна къаптыргъандай, мен де балдырымдан бир парча кесип чип-чий ашайджагъым келе. Келе амма! Онъа да юрек чыдаймы я... Ах, яраббим, бу инсан ачыкъмаса, не ола экен?!

Къаш къараргъан. Мен шай чекишип тургъанда, буруныма кескин бир къатлама къоркъусы ура. Насыл анълатайым, джанчыгъым, бир шей олса «миснинъ гъанбер къокъусы» — дей тургъанлар, амма бу къокъугъа не мисин айри келе, не гъанбер. Мен бир баш ёлгъа фырлап чыкъам. Къокъу кельген якъкъа таба делидай чапам. Ёлда бириси къаршыма чыкъып —

«Сюндюс, къайда барасынъ?» — деп мени токътата, къойнундан чыкъарып манъя бир чий къртоп туттыра. Бир де бакъсам, о чапкъын-Къуддус экен. Мен оны корьгенимнен — «къайдан келесинъ я, улан, бу къртопларны къайдан алдынъ?» — деп сорагъандже, о — «кычырма, джурь къачайыкъ, Сюндюс» — деп башкъа бир лаф къошмайып, мени озь эвлерине сойреп алып кете. Къуддусларын эви де бизим эвдай чыр-чыплакъ, копек ювасына ошап къалгъан. Ах, Сале дудум, гъарип савлыгъында оны къртучыкъдай тутар эди. Эр шейчиги темиз, эр шейчиги ерли-еринде булуныр эди. Бакъ, шимди не алгъа кирген! Ах, бу ачлыкъ кимлерни ольдюрмеди де, кимлерни ольдюрмеди... Къуддусын мал дегенде, бир бакъыр чайниги къалгъан. Сале дудумын савлыгъында йылым-йылым йылтырагъан бу чайнигин ичи-тышы кюе бийлеп къалгъан. Не исе биз шу арада къртопларнынъ бир азыны шунъя толдырып, атешке астыкъ. Бир азыны да кульге комъдик. Бир якътан чийли-пишкенли чыкъарып-чыкъарып ашап тургъанда, зырп этип ичери Асие енгем кирди де козьлерини яшландырып — «балалар, мен янчыкъ къаве огюнден кечип келем, Мурадша бай къыямет кърпарып бара ята. Сен, балам, онынъ килерине далгъансынъ, «оны да агъасыдай ольдюрмек керек» — дейлер. Джаным, балам, сакъланынъыз, сизлерни тапсалар, парча-кесек этерлер». Къуддус бу хаберни англап абдыракълады. «Мен бу къртопларны онынъ килеринден алгъанда, апайы сезгендай олгъан эди. Айса дуйгъанлар. Энди магъа бу кой арам. Мен артыкъ Акъяргъа кетем. Кетейик, Сюндюс. Бу къртоплар мени де, сени де бар-ёкъ Акъяргъа алып кетер. Истесенъ, айды сен де!»

Биз бу хабер къркъусынен, къаш къраргъанда, апансыздан ёлгъа чыкътыкъ. Мен даа бу яшыма къадар озь башыма койден тышкъа чыккъан бала дегиль эдим. Озюм Акъярын адынен чокътан таныш эдим. Озюни не корьген, не де корьмек акъылыма кельмеген эди. Мен шу кыызгынлыкънен ёлгъа чыкъсам да, бирден-бирге койден айырылмакъ, озю де койден айырылып бир къазакъ шеэринде кетмеге манъя яман худжур кельди. Артыма айланып бакъкъан сайын койнинъ, кылыый козьдай чалтылдагъан идаречиклери узакътан узакъкъа козь кърпып, мени чагъыргъандай ола башлады. Бир тарафтан акъшам къраранлыгъы, тумандай бурум-бурум джылгъалары толдура, байырларны къаплай эди. Кузьнинъ серт еллери узакълардан кятмерли къара булутларны къамчылай-къамчылай бизге догъру айдай, дагъларын шувлата эди. Ава серт, гедже къраранлыкъ, ёл узун эди. Къуддусын айтышына коре, бутюн гедже юрсек, кене сабагъа къадар Акъяргъа бармайджакъ эдик. Я бир де ягъмур ягъса, къайда сыгъынаджакъ эдик?..

Кене де озь коюнъ башкъа — хорлагъан олса, аджыгъан да тапыла. Темирша байлар бизни дегеджек олгъан олса, Асие енгем келип бизни аджыр, къртурмагъа тырышыр эди. Я ёлда-изде къалсакъ, бизни ким таныр да, кърчалар? Бир-эки айдан берли олю-тири яшадыкъ, такъан-тукъан кене де яшар кетер эдик. Тезден «паёк» да келеджек дей эдилер... Мен бу шейлерни тюшюнип Къуддускъа: «Айды, къайтайыкъ» — дейим. Лякин о янына джувукъ алмай. Манъя яхшы бир копек тазири ура. «Кой баба-аналарымызын башыны ашады, барымызны-ёкъумызны кой байлары талап алды. Еди яшымдан берли эль къапусында чалыштым да, бугунъ мени ёл ортасына котерип аттылар. Бабам балалыгъындан берли Мурадша байларын къапусында ыргъатлыкъ этти де, къара куньерде оны бир кыыш асрап чыкъарамадылар. Агъам коюн орталыджа бир ыргъаты эди. Абкъадыр акъайын бир бузавы ичюн тепелеп ольдюрдилер. Мурадша бай озюмин сачкъан, бабамын суварып чапалагъан къртопларындан беш-он къртоп алгъаным ичюн, бакъ, мени де ольдюреджек ола экен. Бизге, Сюндюс, бу арам койден хайыр ёкъ. Биз кыысметимизни башкъа ерден кыдырайыкъ. Мен догърулгъан еримден къайтмам. Сен истесенъ, иште кой, мына ёл!» — дей.

Сонъ о манъя Акъярда биздай ач балалар ичюн махсус ерлер ачылгъаныны, юкълары маллелерден Айшечиги де эмджеси анда ерлештирип кельгенини, андаки отьмек боллугъыны, балаларгъа пиляв, паста ашаткъанларыны эшиткенини анлатып, мени янъя баштан чоштырды.

Биз лаф кыызгынлыгынен баягы ёл алганмыз. Кой энди корюнмей. Бахтымызга булутлар да чезильген, ель де мавукъкан эди. Къуддусын гурьлери, ниетининъ къаттылыгы юрегимде онъа къаршы ишанч, сайгы уяндырды. Акъаргъа сыджакълана башладым. Болдургъан аякъларыма тамла-тамла къувет акътыгыны сезгендей олдым. Къуддус: «Айды, анавы атеш башында бир ял алайыкъ...» — деген олса, даа юреджек эдим.

Бу атеш бес-белли, биздай джаяв ёлджуларын туташтырып ташлагъан атеши эди. Къуддус чалы-чырпынен буны шу арада туташтырды. Балабан, зевкълы бир оджакъ башы олды. Биз къалган къартопларны кене кульге комъдик. Сыджакъ-сыджакъ ашадыкъ. Гедже дагы ичинде, атеш башында о сыджакъ къартопларны ашамакъ манъа не яман леззетли кельген эди.

Мен ёрулганым. Оны отургъан сонъ дуйдым. Бир якътан да атеш ёргъун вуджудымы балавуздай йымшатты. Бу ёргъунлыкънен мен Къуддусын тизине янтайып, юклагъан да къалганым...

Балабан бир сарай ичинде экеним. Этрафы мейдан багъчалыкъ. Шу арада анда анам да тапылды, къолумдан тутып мени бир талай балалар ичине ташлап кетти. Мен анамын кеткенини корип абдырадым, чалымсырамагъа башладым. Анавы кызлар мени къушатып алдылар. Менден келип-келип бир шейлер сорамагъа башладылар. Къолларында бирер тилим беяз отъмек манъа узаталар. Мен де алып ашайым дегенде, Къуддус мени уята, мен онынъ уяткъанына ачувлана да — «Аман, Къуддус, мени не уята къойдынъ, тюшюмде олса да, барем отъмегими ашагъайдым да, сонъ уяткъайдынъ! Отъмек пек сагъындым...»

Мен турганда, атеш башы гъумралыкъ эди. Акъаргъа кеткен-къайткан джаявлар атеш корип токъталганлар. Ичлеринде яш татар апайлары да бар экенлер, гъариплер Акъаргъа комюр алып кете экенлер. Босагъасындан атлап тышкъа чыкъмагъан татар апайлары шимди чалпан-чарыкъ комюр алыш-веришине япышкъанлар. Отуз-къыркъ вёрстлик ерге джаяв-чалпы комюр ташыйлар. Араларында отуз яшларында бир марушке, биз къарарларында эки къазакъ баласы, къыркълыкъ бир деде татар акъайы бар. Марушке иш къыдырып, ялы боюна кете экен. Акъярда иш тапмагъан. Къазакъ балаларынынъ айтышларына коре, сырт беттен кельгенлер. Къарылгъачлардай, ава сувган сайын тайпына-тайпына Акъаргъа кельгенлер, анда да баш сокъаджакъ ер тапамагъанлар да, Ялтаны сыджакъ деп эшиткенлер, анда авуша экенлер. Усть-башлары чуллы олса да, озьлери тири, айдамакъ баллар. Онлар дюньяны долашаджакъ, ачтан оледжекке бенъземейлер. Татар акъайы гъарип пек фарыган, бети шишик, козьлерининъ нуру сёнюк, тили куръмекленген лакъырдысы да арув анълашылмай. Гъарипнинъ о къадар чокъ дерди бар, китапларгъа сыгъмайджакъ. Тек анълатмагъа меджалы ёкъ. О озь озюни бильгенден берли эки къолунен чалышкъан. Беш джанлыкъ чийильдеме хорантаны эки къолнен асраган. Хорантанынъ дегирмени онынъ аркъасында чекилип келир, якъары онынъ аркъасында ташылып, отъмеги онынъ омузында ташылып чекилир экен. Чалышкъан-чапалагъан сонъ, тамла къуветине къадар тырышкъан, хорантасыны шимдиге къадар кечирген, амма кесатлыкъ, ишсизлик оны бусбутюн шашыргъан. Хорантасы, бозулган бир къуш ювасыдай, дагъылган. Озю де сонъ, башыны алган чыкъкъан экен. Гъарип о къадаргъа кельген, бильмем Акъаргъа етип олурмы? Етсе де, о Акъярда не япар? Ах, шимди ёллар ичинде ким бильсин не къадар бойле хоранта башлары сюрюнип юрелер.

Не исе биз чалпан-чарыкъ Акъярны таптыкъ. Не худжур шей: мен дюньяда бизим койден балабан ер олгъаныны бильмей эдим. Акъяр — о не балабан бир ер экен! Насыл анълатайым. О эки пара Байдарава койлерини бир ерге къошсанъ, бир Акъяр я олур, я олмаз. Эм анда не яман чокъ да къазакъ бар экен. Бу къадар халкъ къайдан джыйылышкъан?.. Я о балабан, ярашыкълы сарайлар десенъ, насыл ясалып баш олган. Бу къадар ташны къайдан кетирип тёшегенлер. Анавы киббар кильсе, кок къалдырымлар, чарылып, эшилип ясалган басамакълар... Акъылларгъа айрет... Бизим коюн халкъы чешмеге кеткен ёлгъа бир аякъ къалдырымчыгы тёшемек ичюн эр йыл бутюн къыш бою топлашып-топлашып гъарылдаша да башы-

на чыкьмай. Бунлар исе бутюн ёл, озю ёкьушларыны, джылгьаларыны кьайракъ ташларнен кьалдырымлагъан чыкькьанлар! Эм не раатлыкъ я! Не кьадар ягьмур ягьса, не чамур оладжакъ, не кьар тыйылып тураджакъ... Бир де тёпеге бакъсам, не корейим — кок юзю теллернен юванкьашланып чыкькьан. Бунларын не марефетлери бар экен? Бу теллер кьушчыкьларгъа кьонакъ экеним десем, орталыкьта кьуш-муш да корюнмей. Я о халкьын яшайышына не дерсинъ? Анавы марушкелерге бакъ. Фистанлары, пальтолары балкъ-чалкъ эте. Я о кьызчыкьлар десенъ, чичекдай кийинген, башларын тиклеген, сачларыны джайдыргъан донк-донк юрелер, чырайлары гульдай!..

Яраббим, бу халкъ кьзакъ олгъаны ичюнми, ёкьса шеэрли олгъаны ичюнми бойле арув яшай экенлер? Не исе, амма да кьысметли кьуллар экен. Дюньянынъ дженнетинде яшайлар. Халкъ ачтан кьырылып бите ята, бунларын бир шейден хаберлери ёкь... Мен Акъяргъа келеджекте, анда Кьуддуснен менден башкьа бирев олмаз деп беллеген эдим. Кельдим, бакъсам не корейим... Акъярын кошеси-буджасы ач татар толып кьалгъан. О сюсю халкьлар ичинде чул-чубур аралашкьан ачлар не худжур корюне!.. Бетлерини айдан-куньден сакьлагъан татар кьызлары, яш апайлар, бала-чагъа чёптен козкони сакьынмай. Къайда олса сокьула, арам-элял демей не тапса, оны ашай, не берселер, оны ала. Орталыкьта не айып-уят кьалгъан, не гунях-сават!.. Асыл бу халкъ нечюн бир-бирини аджымай экен? Базарлар да, тьукянар да рыкьма-рыкъ азыкъ толу. Бир талай халкъ обурдай ашай-иче, тьозене-безене зевкъ-сефада, мынавы якьта бир талай халкъ кир-кифос ичинде, чул-чубур, сьорюне, джан чекише, о шейлерге тамшана-тамшана сокьакьларда йыкьтылып-йыкьылып олелер. Бар да, бакъайым, дюньянынъ кетишине акьылынъ етсин... Халкьын агьзында теспи олып юрген о мераметлер, хайырлар, садакьалар. Орталыкьтан джоулгъан кеткен...

Мен кьалабалыкъ бир аралыкъ кошесинде эм Кьуддусны беклей, эм де акьылымдан шу арада шойле бинъ-бир тьорлю тьушонджелер келип тарсыкьып тургъанда, кьалабалыкьлары ярып Кьуддусын чапа-чапа келеяткьаныны корьдим. Кьолунда бир тилим безз отьмек! Там меним атеш башында тьушомде корьдигим отьмек! «Кьуддус, сен шу арада бу отьмекни къайдан тапа кьойдынъ?». Мегер, о шу бир саат арасында о якькьа чапкьан, бу якькьа баш ургъан экимизни де «приюткьа» яздырып кельген. Кьуддус, сен Хыдыр Ильясмысынъ, несинъ? Отьмек де алып кельдинъ!

Биз приюткьа баргъанда, балалар безз орътюли узун софралар башына тизильген, зий-чув аш ашап отура эдилер. Мен софрада эр баланынъ огюнде бирер кесек отьмек, бирер чанакъ шорба корьгенимнен, башымын тёпесинде кьыргьыйдай айланып юрген ач олюмин тарпына-тарпына менден кьачкьаныны сезгендай олдым. Я не, бу отьмеклер, бу ашлар мында олгъанда, барсын да, бакъайым, ач олюм меним яныма янашсын. Анам ольген сонъ, кьомшумыз Сафие татам бир-эки кере даа аркьамы ювып, башымы тарай тургъан. Сонъ вазгечкен эди. Бир айдан берли усть-башым кирленип, битлей башлагъан эдим.

Приюткьа баргъанынен, бизлерни ювундырдылар, темиз чамашырлар бердилер, темиз урбалар кийсеттилер, сонъ бирер чанакъ да пирничли шорба ашаттылар. Кишининъ аркьасы ювулса, устю-башы темизленип кьарыны да тойса, не яхшы ола экен... Санки янъыдан дюньягъа кельгенсинъ! Гоньлюнъ гузель ачыла. Мийинъ ишлей башлай. Ойнап куледжегинъ, айтып агълайджагьынъ келе. Вай, аначыгьым-м-м... о бизим кечиргенлеримиз не балабан мусибет экен. Шу эки ай арасында, ким бильсин, бизлердай не кьадар хоранталар чиль яврусыдай дагьылып сёнди. Ким бильсин, даа не кьадар бала-чагъа, апай, кьыз ёллар ичинде шашып, сачмалап юредирлер. Кьуддус олмагъан олса, шимди мен де, ким бильсин, къайдаларда юрер эдим... Кьуддус, бильмем, сени не деп алгьышлайым экен?..

* * *

Бизим татар приюты денъиз кенарында къурулгъан. Къаледай бир сарайда. Кип-килеги таштан ясалгъан бу сарай учъ къатлы. Бина пек балабан, 40—50 больмеси бар. Биз: балалар, оджалар, хызметчилер — эшимиз 120 къадар джан бармыз. Ичинде джоюла кетемиз. Беш-он кунъ-сиз мен онынъ коше-буджасыны огренамадым. Адашкъан заманларым да чокъ олды.

Бина о къадар къавий ясалгъан ки, дюнья афан-туфан олса, кене де муранмайджакъ. Тышта о къадар фуртналар ола, денъиз къутура, къайыкълар бармагъа ер тапмай. Сен ичериде бир шейчик дуймайсынъ. О къадар къынтав бизим орман чельтегидай эвимиз о ерде олса, чокътан кулю кокке савурылыр эди.

Приютта омюримиз шай кече. Саба эрте турамыз, кроватларымызы эдине берип джыйыштырамыз. Биз ювунып, таранып битиргендже озъ небетчилеримиз хызметчилеримизнен ярдымлашып, орталыгъы силе-сипире, джыйыштыра. Эр ер йылым-йылым йылтырай. Сонъ оджапчелеримиз бизлерни болюк-болюк айырып, бирлей-бирлей козьден кечирелер. Бетимизни, аякъ-къолларымызны ювдыкъмы, ёкъмы? Башларымыз темизми, тырнакъларымыз оськенми?

Бу сыкынтылы ёкъламадан сонъ, биз чай софрасына тизилемиз. Скютлю къаве я да какао иле беяз отъмек ашаймыз. Къушлукътан уйлеге къадар бизлерни окъуталар. Мен койде де азчыкъ окъугъан эдим. Шимди эм татарджа, эм къазакъча окъуймыз. Энди мен о юванкъаш теллерин ничюн къоюлгъаныны оджадан сорап огрендим. Одар къушларгъа къонакъ дегиль, айса кими телефон, кими телеграмм теллери экен де, халкъ оларнен лакъырды этише, хаберлеше экенлер. О теллер Акъярны бутюн Кърым шеэрлеринен, бутюн дюньянен багълай экен. Даасы бар. Геджелери бизим юртумызы, бутюн Акъяры ярыкъландыргъан электрик де о теллернен кочюриле экен. Оджамыз, бу тель ёлларнен яйрагъан электрик ышыгъы акъкъында даа чокъ шейлер анълатты амма, догърусыны айтсам, чокъуны анъламадым. Оджамызын айткъанына коре, озюне керек шейлерни яхшыджа огренмек ичюн омюримин сонъуна къадар окъумакъ керек эдим, олуролмаз окъумакъларнен дегиль, геджени кунъдюзге къатып чалышмакъ керек. Лякин, языкъ, кеч башладыкъ, кеч анъладыкъ. Кене де бир шейлер огренмек мумкюн амма, ачлыкътан олдымы, ёкъса окъуп алышмагъанымызданмы, окъувгъа арув эйсинип оламаймыз. Бес-белли мийлер уюшкъан, юрек сёнген...

Уйлелик ашагъан сонъ, биз топлаша берип ойнаймыз, йырлаймыз, гимнастика япамыз. Базы акъшамлары шеэрден де мусафирлер келе, театролар ойнаймыз. Мен койде олгъанда, оюнгъа пек чебер эдим. Приютта бир къач тюрлю «Хайтарма» даа огрендим. Сесим де гузель, яхшы да йырлайым. Балалар хор йырлагъанда, мен энъ огде булунам. Къуддус «Чобан оюнлары»на пек уста. О ойнаса, меним къулакъларыма баарьде къоюнларын мантрашкъанлары, къозуларын ойнашкъанлары, дагъларын тереклери арасында чивилдешкен къушлар, дагъларын шувултысы, коюн чайырлары, къырлары — эписи, эписи козюмин огюне келе, юрегим таша, козьлерим сылана. Даа бизде «Одаманым, балам»ны чалмагъа бильмейлер, чалсалар да, Къуддусын «Одаманым, балам»гъа ойнагъаныны корьсенъиз. Онынъ оюнларыны оджалар да пек бегенелер, бизден де бир Хайри етишеджек, — деп севинишелер. О макътавлы Хайрининъ оюнларыны корьмеге шай этем-м... О, Акъмесджитте экен. Бир къушчыкъ олсанъ да, пр-п-р этип Акъмесджитке учып, онынъ ойнагъаныны корип кельсенъ... Асыл бизим приютта татар аваларыны яхшы чалмагъа бильген ёкъ. Не япып-япып озюм огренмесем, олмайджакъ. Къазакъ авалары да беким гузельдир, амма догърусы, меним юрегими чошдырмай. Къуддус ойнагъан сайын — «мен шимди бильсем де, онъа бир «Одаманым, балам»ны чалсам, о да ойнаса» — деп тюшюнем. Клуб тена экенде, пианино башында къурулып чалып да бакъам, амма чыкъмай, пармакъларым сёз тутмай. Чалгъыджы оджапченинъ айткъанына коре, чалгъы огренмек ичюн чокъ огъраш-

макъ, сабырлы олмакъ керек. О да меним арджым иши дегиль. Манъа шу арада огрениле кьоймадымы, нафиле...

* * *

Биз: юз къадар бала, он беш-йигирми къадар оджалар бакъыджылар-нен бирликте темиз-пак ойнай, куле, ашай, иче, окъуймыз. Бойлеликнен, кыш кечирдик, язгъа чыкътыкъ. Яз отти, кене кышкъа кирди, бааръге де чыктып бара ятамыз... Мен энди бу бир тjos омюрден безе башладым. Бир талай вакъытлар ашап-ашап тоймагъан о «борч»лар, джаным-джаным о кашалар, какаолардан быкътым, зар-зорунен ашайым. Джаным омач шорбалары арзылай. О, сарайдай эвимизни таш диварлары мени сыкъа башлады. Илле о оджаларын, хызметчилерин яткъанынъа, тургъанынъа, эткенинъе, юргенинъе къарышмалары ачувыма кете башлады. Озюмизин джарты, пусюр эвчигимизи сагъынам. Бир вакъытлар оксюзлигими уюштыргъан, дуйгъуларымы охшагъан денъиз, онынъ базы ойнакъ, джилъвели базы да къайнакъ, ачувлы далгъалары энди дертлерими кьоздыра, манъа балалыкъ чагъымы, бабамы, анамы, догъмушларымы, аякъдашларымы сагъындыра. Эр кесин анасы кызыны севедир, амма раметли анамдай дюньясыны баласы устуне къургъан аналар пек сийректир.

Биз беш огълан, учъ къыз — секиз бала эдик. Бир татамнен бир агъам етишкен къыз, етишкен йигит ола яткъанда азып-тозды, сарарып-солды, ольди-ольди кеттилер. Мен онлары азчыкъ билем. Бир агъам даа бала кечинде сувгъа богъулып ольген. Учъ баламызны да чичек хасталыгъы алды. Алтын топдай бир къардашым да устуне бир чёюн къайнакъ сют тёкюлип ольди. Мен не исе кызымакъ чыкъарып, къутулгъаным. Анам, бойлеликнен, эписи баласынынъ севгисини менде топлагъан эди. Секиз-он яшында балабан бир къыз экен, о мени тёшеги янындан айырмаш, гедженинъ анги саатында шыншыкълап козюми ачсам, анамы башым уджунда тапар, гуръ сачларымы сыйпап, кокюс кечиргенини сезер эдим. Бойлеликле, мен пек назлы оськен эдим. Мен назлы олгъаным къадар да эриш эдим. Бир аз бабамдан сакъыныр, лякин анамын сёзюни ич тутмаз эдим. Кене де олса, анам мени бабамдан да къорчалар эди.

Балалыгъымда мен, анама ошап, пек перишан эдим. Бугунъ кийген антерими ярынгъа ювгъучдай кирлетир эдим. Бабам, устюме-башыма бакъып: «Ай, сени пыласмет!» — деп сёге эди. Базы балабан къабаатларым олур, бабам коръмесе, анам онлары орьтер, корип де сёгюнеджек олса, чипчесини къорчалагъан тавукъдай, мени къорчалар, бабама урдурмаз эди. Меним ярамазлыгъыма да къарар олмаз эди. Эвде уфакъ-тюфек, козюме илишкен анавы-мынавыны алыр, джояр, кырар я да балаларгъа дагъытыр эдим.

Анам пек хастаджан эди. Онъа башталары, онынъ мусубияны бар — деп афиён ашаткъанлар, келинлигинде къоркъкъан — деп къоркъулыкъ тёккенлер, азизлерге котюргенлер, алтынлыкъ дувалары яздыргъанлар, бир шейчик хайыр этмеген. Анам хастаджан олгъанынданмы, бильмем неден эди, эльге чокъ къулакъ асмаз эди. Аш-сувлары да вакъытында азырлагъан. Ахылдар, ятакълар юрер эди. Къоджалары кунъдюз эвинде олмагъан къомшу-къулум чокъу бизим эвде топлашырларды. Койнинъ тул апайлары да онларгъа аралашыр, оджакъ башы кейфи чатарларды. Лакъырды эр кесин озъ дердинден, озъ хасталыгъындан башлар, сонъ бутюн кой ошекленирди. Мен о заман бу лакъырдылардан бир шей анъламасам да, динълер отуырдым.

Бабамнен анам чокъ къавгъа этерлерди. Бабам онъа ачувлангъан сайын: «Сакъат токъул! Денбель копек! Чолпа...» — деп сёгерди. Ара-сырада чартландырыр эди. Пек ачувланса, айырылыкъкъа биле чыкъаргъан заманлары олурды. Анам да, ольген ат борюден къоркъмагъандай, ондан къоркъмай, лафына лаф къайтара тургъан. Пек ачувланса: «Раббим, тез кунъде, тез саатъде меним джанымы ал да, бунынъ къааринден мени къуртар» — деп озъ-озюни къаргъай тургъан. Вай, анам, олар къавгъа этсе, оладжакъ шей манъа ола эди. Анама дарыладжакъ олам, бабама ялвараджакъ олам —

бирисининъ чаресини тапмай, сонъ окюрип агълай тургъан эдим. Мен агълап мавукъкъандже, я онлар мавукъып акълаша, я да бабам вазгечип, эвден чыкъып кете тургъан эди.

Бабам аксине сагълам, джыйнакълы, чалышкъыр ве гонъюльджек бир адам эди. О бизим арман колеми олур-олмаз азбарымызы сарай азбарларындай къулланырды. Азбар исарынынъ бир ташчыгъы еринден ойнамаз, онынъ азбар къапусыдай ярашыкълы орюльген къапу, бир эвде булунмаз эди.

Къалув белядан къалма бир эвчигимиз бар эди. Онынъ сачагъында, киришинде, къапу, къапу-баджасында бир перишанлыкъ козе чарпмаз эди. Балтасыны, хотуны, лескер-чапасыны бир уста алетлери киби, кескин, низамлы къулланыр эди.

Азбарымызда юзюм асмасындан тут да кираз, вишне, эрик, шефтали, алма, армут, фрэнк юзюмине къадар — эр шей тапылыр эди. Кельген киши бизим азбарымызгъа сукъланып кетер эди. Азбарымыз ичинден чыкъылмайджакъдай олса, ярашыкълы эвимиз отурылмайджакъдай перишан эди. Мен де неден бильмем эв джыйыштырып, анама ярдым этеджек ерде, азбар тюземинен чекишип, бабама ярдым этер эдим.

Бабамын бир хусуры олса, о да онынъ инамчакълыгъы, бошкъоллыгъы эди. Гъарип чалышыр, чапкъалар къышлыгъымызы топлар эди. Лякин къолуна акъча тюштиме, халкъ онынъ пешине тюшер «атанъ яхшы, ананъ яхшы, сен де ондан яхшы» — деп къолунда, авучындакини талар алырларды. Эв-эльге кирген анавы-мынавы да анамын тутумсызлыгъы юзюнден бетсиз берекетсиз ашалып битер. Бу сюретле биз мал арттырамаздыкътан башкъа, пек зорлы кечинир эдик. Эм къышта кечинмемиз пек тарлашыр эди. Бойле тарлыкъ заманларында анам бабама: «Къазангъанынынъ халкъгъа дагъыта джибересинъ», — деп дарылыр. Бабам да анамы: «Къазангъанымы къомшу-къолумгъа ашата битиресинъ!» — деп сёгер эди.

Бабамын баш зенааты кунъделикджилик эди. Аз-бучукъ усталыгъы да бар эди. Эр шейге къолу ярашырды. Исар къалар, эв чатар эди. Кунъделик ёкъта бош отурмаз, азбарда огърашыр. Тютюн, фиде асрар, терек ашлар, хасылы чапалар турырды. О къышта биле бош отурмаз, джан сыкъысындан сенек, тырнавуч, лескер, сап ясап сатар эди.

Къытлыкъ бизи, пакъылдай, бабам хаста олгъан йылы якъалады. Бутюн яз бабам чалышмагъа ярамады. Сыркъавлыкътан башкъа, бабамын къолуна ярчыкъ кирген эди. Оны чыкъараджакъ олып иненен чукъучлагъан, сув къачыргъан эди. Къолу шишти. Ярасы ашкъынлады. О къадар къавий джанлы киши агърылардан ерин-сувын тапамады. Онынъ къолуна якъылмагъан мельэм, япылмагъан ырым къалмады. Кене чаре булмады. Не исе, бир чобан акъай, сагъ олсун гъарип, оны бакъып яхшы этти. Тек бир пармагъы хайыр этмедди. Чюрип тюшти. Бабамны къолу савулды амма, о замангъа къадар орталыкътан иш-кучъ де котерильди. Бабам гъарип о якъкъа баш урды, бу якъкъа чапты бир шейчик къазанып буламады. Кечен йылдан къалма бир парча тютюнмиз, бир къач сенек, тырнавучымыз бар эди. Бабам онлары бир къомшумызын арабасына къойып чель якъкъа йиберген эди. Лякин къомшумыз да онлардан бизге навалы бир шей косътермедди.

Бойлеликле, биз кузъ башындан абдырап башладыкъ. Отъмек алмакъ ичюн мытлакъ бир шейлер сатмакъ керек олды. Анамын келинликлигинден къалма йигирми чечеклиси, бир ипишли къушагъы, бир къадифе антери, бир къач да кольмек, марама, пошу, юзьбез киби сандыкъ шейлери бар эди. Вакъытында сатылгъан олса, онлар бизге бир къышлыкъ ашлыкъ кетиреджек эди амма, анам: (бабам — «сатайыкъ, Сайде!» — деген сайын) «Мен онлары къызыма сакълайым. Неге акъай олгъансынъ! Кыдыр, тап!» — деп разы олмай эди.

Бабамын бир джарты эвинен азбарындан башкъа, бир шейи ёкъ эди. Эви сатылса, орталыкъта къаладжакъ эдик. Азбарыны сатаджакъ олып да чапкъалады, алгъан олмады. Не исе, ялварыш-якъарыш о джаным-джаным азбарымызы бир къоюн, эки пуд мысырбогъдай уны, бир пуд бакъла, эки пуд да къартопкъа Мурадша байгъа саттыкъ. Бу къадар шей къыш дева-

мында тутулган олса, бизи баягы вакыткы алып бараджакъ эди. Лякин раметли анамын тутумсызлыгынен биз бунлары да бир айда эсип-савурдыкъ...

Энди ачлар койде чокълашкан эди. Отымек кунь-куньден паалылаша. Халкъ неси бар, неси ёкъ сатлыккы чыкыра. Алыджылар не берсе, онъа сата эдилер. Алыджы бир олса, сатыджылар онларнен эди. Бизим отмеги-миз кене битти. Мен ялварыш-якырыш анамы алтынларыны сатмагъа разы эттим. Бабам онлары джыйыштырып кетип бизге ярым чувал къадар курпеч уны алып кельди. Озюмиз ашадыкъ. Анавыгъа бир тепсичик, мынавыгъа бир джумчумчыкъ, онынъ да ардыны алдакъ...

Бабам гъарип, аркъасына бир чувал комюр урып Акъяргъа сатмагъа кетти. Оны да Акъярда къачакъ — деп тутып алганлар. Бом-бош къайтты. Бабам бир чувал комюрнен бир даа Акъяргъа кетти, не исе, гъарип, бу дефа бизге бир торба мысырбогъдай уны юкленип кельди. Ах... о ун кельгендже къадар биз нелер чектик, бильсенъиз! Я о бабам десек, гъарип, шу бир-эки афта ичинде нелер чекти де, нелер чекти... Анам оны зокъумлай-зокъумлай бир чувал комюрнен кене Акъяргъа йиберди. Лякин, гъарип, бир даа эвге къайтып келямады. Анълашылганына коре, оны «дагъ къаравуллеры» Акъяр тюбюнде якъалап, комюрини алганлар. Гъарип бус-бутюн шапыргъан. Акъярда тиленип юргенини корьгенлер олган. Сонъ ёкъ олган. Ёкъларгъа къошулган да кеткен...

Анам олды-олалы хастаджан эди. Бабамын гъайып олмасы онъа пек отти. Юкъусы къачты. Агъзына бир локъмачыкъ, бир шей къоймады. Оксюре-оксюре о да ольди де кетти... Анамын ольгендже къадар эси башындан джюлмады. Гъарип, сёйлене-сёйлене кетти.

Бир кунь, билесинъизми, — «Сюндюс, — деди о, — сенинъ балалыкъта балаларгъа дагъыткан боюнджакъларынъ инджи эди. Раметли къартанам оны анамын келинлигинде онъа багъышлаган; о да манъа берген эди. Эгер оны джоймагъан олсанъ, мен оны ич сатмай, санъа ташлап кетеджек эдим. О да шай олып кетти. Раббим, сенден гъайры ишанырым ёкъ. Баламы сен къорчала...» Бу лакъырдылары айткъанда, о бир меним козюме бакъа, бир тёпеге бакъа-бакъа ольди де кетти... Ах, анам, бабам хатириме кельсе, дюнья козюме къаранлыкъ корюне...

о о о

Мен, Къуддус, Найле бир де Шакир деген огълан пионер язылдыкъ. Къызыл галстуклар такъа берип афтада бир отрядкъа къатнаймыз. Ёлдаизде раст кельген пионерлернен балабан кишилердай селямлашамыз. Барган сайын бизге пионер адетлерини огретелер. Сагъ къолнынъ баш пармагыны къошып, къол юкъары селямлашмакъ шу демек экен: пионерлер дюньянынъ беш парчасында бизлердай хорлукъ чеккен ёкъсул халкълары къуртараджакъ. Ёкъсулларын азатлыгына чалышмакъ иши эр пионерин озь нефисинден юксектир. Пионерлер къазакъ, татар, чуфут, къарайим, рум, эрмени айырмай, бутюн пионер балаларнен къардаш сайыла экен. Пионер ич бир баланы сёгмейджек. Бир-биринен къавгъа этмейджек. Ёлдаизде халкъы чиркиндирген бир къолайсызлыкъта булунмайджакъ. Къайда яшаса, о ерин балаларына орынек оладжакъ экен. Пионер коммунист олгандже окъуйджакъ. Дюньянынъ къач буджакъ олганыны огренеджек. Сонъра керекте, челик бир орудай олып, орталыкъта атеш сачаджакъ, керекте бир чыракъ олып дюньянынъ къаранлыкъ кошелерини ышыкъландыраджакъ, орталыгъа нур сачаджакъ экен...

Бойле балабан лакъырдылар атышкан сайын, догърусы, юрегим осе, гонълюм джоша. Озь озюми танымайым. Шу арачыкъта тузлу, чамурлы ёлларда чуллу-чубур бургъаланып юргенлерим хатириме тюше. Коюмизин балалары, къызлары козюмин огюне келе. Янам, аджыйым. Тез-тез койге къайтып мындакидай бир отряд тизеджегим келе. Ашыкъам, къуванам.

Отрядда кырккъ баламыз. Чокъу бизлердай оксюз балалар. «Оксюз ольмез, хорланыр. Куню келир алтын тастан шербет ичер» — дей тургъанлар. Бизим кунюмиз де кельген. Яшаймыз!..

Отрядда атик, беджерикли, керчектен кишиге ошагъан балалар да бар. Галстугына бакъып-бакъып къопайгъан дандюрлик, оппа балалар да бар. Къуддус арамызда яхшы пионерлерден сайыла. О галстук такъкъан сонъ, даа зияде агъырлашты. Чокъ динълей, чокъ тюшюне, чокъ окъуй, аз айта, аз ойнай. О олды-олаы чалымлы, зийрек, ишлек бир бала эди. Онынъ агъасы, эмджелери, хоранталары — эписи бирлей-бирлей ачлыкътан оль-аюлер. Шу къыргъынлыкъ ичинде о кене озюни къуртарды. О керекте, ялварды, алдатты. Керекте дарылды, сёгонди. Даа олмаса чалды-чарпты, озюни олюмге енъдирмеди. О пек ишкир эди. Коюн байлары оны савмал-джы яки къаралты ыргъаты тутмакъ ичюн бир биринден къызгъаныша тургъан эдилер. Орталыкъ къаврап къалса, онынъ бакъкъан савмаллары азмаз эди. Яры геджелере къадар чёллерде къалыр, танъ юкъусы юкъламаз, савмалларыны тоюрмагъандже, о азбаргъа къайтмаз эди. Озю де о къадар сакъыт эди ки, бир керечик озюни чёлъ къоруджысы къолуна тюшюрмез эди. Онынъ ыргъат юрген азбарында чёллюк олмаз. Сенек, тырнавуч, къаз-ма, курек о якъта бу якъта дагъылып къалмаз эди. О азбар ишлерини бир акъайдай беджерсе, эв хызметлерине де бир къыздай чебер эди. Енгепчеси тургъандже, атеш якъар, аятны джыйыштырыр, джезвени откъа сюрер, савут-сабаны биле ювар-темизлер эди. Иште, бунынъчюн о къаралты ыргъатларынынъ энъ мутебери олып кельген эди.

Приютта Къуддус озюни баргъан кунюнден башлап бегендирген эди. Дерсте беримли, оджанынъ айткъан шейини озюдай къайтарып айтыр, небетчи олгъан куню приютта низам-тертип башкъа олур эди. О бир искемле туягъынынъ къыйышкъаныны коръсе, тюзетир, къайда бир мых керексе, къакъар эди. Приюткъа кельген мусафирлерге балалар адындан бир шей айтылмакъ керексе, о айтыр. Косътерильмек керексе, онынъ язы-лары, эль ишлери косътерилди. Онынъ бир къусуры олса, о да онынъ хастаджанлыгъы эди. Гъарип анама ошап чырайсыз, азгъын эди. Я о къадар къыргъынлыкълар астындан чыкъкъан бир бала хастаджан олмаз да, не олур? «Завдом» да оны пек север. Къуддус хасталанса, онынъ башы уджун-дан ич айырылмаз. О хасталанса, балаларгъа да приютта бир эксиклик олгъандай келе. Дюнъяда акъыллы кишилер аз яшай тургъанлар. Мен де, о хасталангъан сайын, олип кетмесин — деп къоркъам.

Къуддусын анасы, Сафие дудум, о, гъарип, керчектен де бир ана эди. Чебер эди. Бурьмели, къатмерли антерлерден эр чешитини тикмеге къолу ярашыр эди. Кой къызларынынъ байрамлыкъ антерлерини о бичер, о тикерди. Анам, гъарип, де меним антерими онъа берип тиктире тургъан эди. О чебер олгъаныдай джыйнакълы да эди. Эвине не вакыт барсанъ, тер-темиз, тильнен ялангъандай, олур эди. Онынъ балалары кой балалары ичинде бам-башкъа юрер эдилер. Эр кунъ дегендай онларын усть-башлары-ны ювар, урбачыкъларыны ямар, башчыкъларыны тарар, къокълачыкълар-дай юрсетир эди. Бизим эвге джыйылышкъан апайлар эки лакъырдынынъ биринде оны макътай тургъан эдилер. Яз кельсе, о къышкъа къарынджалардай азырланырды. Зенгинлерге небетнен къой сагъып къышлыкъ майны, къатыгъыны джыяр, онларгъа бекмез къайнатып, бек-мезни тедариклер эди. Бундан да башкъа, балаларыны артына такъып, дагъгъа чыкъар къызылчыкъ, ахлап джыйып къурутыр, къышлыкъ фын-дыгъыны азырлар эди.

Сафие дудум джыйнакълы олгъаны къадар да тутумлы эди. Баарге чыкъкъанда, эр кесин рафы-долафы там-такъыр олур, онынъ исе бир шей-чиги битмез эди. О къышта да бош отурмаз. Тикиш тикер, юнь ишлер, чорап орип сатар эди. О, о къадар тикиш тикер, чалышыр кене де эв-баркъыны къутучыкъдай тутар. Къарчыгъаларыны акъбардакъдай къулла-ныр эди. Мен озь эвимизден чыкъып, Къуддусларгъа барсам, къабадан чыкъып сарайгъа баргъандай олур эдим. Апайлар онынъ темизлигини айтып-айтып битирмез эдилер.

Сафие дудум мени де чокъ север эди. Мен эр кунъ дегендай онынъ эвине барып Къуддуснен ойнар эдим. Къуддускъа не берсе, манъа да берир эди. Къуддусын анасы не къадар шайлы, беджерикли олса, бабасы да о къадар онъмаз, перишан, ярамай бир акъай эди. Анамларын айткъанла-

рына коре, о бекарлыкъта пек корюмли бир яш экен. Бабасы яшлай ольген, онъа бир талай да мал ташлап кеткен. Йигирми бирден къуртулгъанынен, о, Сафие дудума нишанлангъан. Озю де пьянсалыкъкъа ургъан, нишаныны къайтараджакъ олгъанлар. Оны дуйгъанынен, бир гедже койде той олгъанда, келип алгъан къачкъан. Сафие дудум, гъарип, шу арада дюньянынъ къач буджакъ экенини анълагъан, амма иш иштен кечкен...

Сале агъам эвленген сонъ да ичкиден вазгечмеген. Шеэрге баргъан ичкен, тойгъа баргъан ичкен. Ракъыгъа берген, чалгъыджыларгъа берген... бабасындан къалгъан малны тыр-мыр эткен, дагъыткъан йиберген.

Сафие дудум, гъарип, онъа кельгенде, яп-яшчыкъ экен. Озю де къачып кельгенине сесини чыкъармагъан. Бир къач йыллар оны пек хорлагъан, сёгген, дёгген, айырылыкъкъа чыкъаргъан. Этмеген масхаралыгъы къалмагъан. Лякин аналаша башлагъан сонъ, Сафие дудум ондан къоркъмагъан. Сале агъам да, хоранта баскъан сонъ дурулгъан амма, онъа къадар эм эльде-авучта бир шейлери къалмагъан. Эм де озюни сакъатлап къутулгъан.

Бизим койде ичмеген ёкъ — десем янъылмам. Энъ сийрек ичкен меним бабам эди. О биле тойларда озюни тутамыз, тойдан къайткъанда да, эвге козю къызарып келир эди. Сале агъам исе пьянсаларын къартбабасы эди. О ичсе, сархошланмагъандже токътамаз, барын-ёкъун кеманеджилерге дагъытыр. Эм котеклешмегендже къонушмадан къайтмаз эди. Сафие дудумдан къоркъа башлагъан сонъ ичсе, эвге къайтмагъа джесарет этамаз да, аран-ахыр не ер раст кельсе, анда йыкъылып къалыр экен. Бу адетчигини о, гъарип, ольгендже къадар ташламагъан эди.

Сале агъамын бабасы да пек пьянса экен. Тек о чалышып къазанмагъа да биле экен. Сале агъам исе чалышып къазанманынъ да къолайыны бильмей эди. Сале агъамын сагълыгъында биле хорантанынъ кечиниши гъарип Сафие дудума ятып къалгъан эди. Чюнки ички, котек оны пек эрте къартайткъан эди. Бунынъ ичюн Къуддус да еди яшындан башлап, хорантанынъ ярдымджысы олгъан, сайылгъан эди. Керчек, Къуддусын агъасы да бар эди, амма о, гъарип, эм матюв сумалакъ, эм де бабасыдай ичкини севе эди...

Ачлыкъ Сафие дудумларын да онъайтсыз бир вакъытта якъалады. Сафие дудум бу бааръни сыркъав кечирди. Темирша бай язда ачлыкъ къокъусы дуюла башлагъанынен Къуддусны ыргъатлыкътан чыкъарды. Къуддусын агъасы Къуртий акъам бир тойда курешеджек олып къолуны чыкъаргъан эди. О да бош ашап ятмакътан башкъа бир шейге ярамай эди. Сафие дудум кузь алды Къуддусны янына алып, чайырлардан бираз башакъ, дагълардан кийик емиш джыйды амма, ондан да навалы бир шей топлаямады.

Сафие дудум иш тапса, чалышаджакъ, гъарип. Иш-кучъ де орталыкътан котерильди. Халкъ урба алып тиктирмек къайда?! Озюнкилерини биле сата башладылар. Сафие дудумын алтын, кумюш, къушакъ киби шейлерини раметли Сале агъам яшлыкъта сатып ичкен эди. Иште, бу киби аллар Сафие дудумы да пек шашыргъан эди. Шу арада Къуртий акъамын бузав хырсызлап ольдюрильмеси оны бус-бутюн шашырып, башына еткен эди.

Иште, бутюн къыш бою отургъанда-тургъанда, козюмин огюнде эп шу кечмиш омюримиз долаша. Мийимде эп шу омюрге аит фикирлер къайнаша. О, гъарип, ошекчилерин башы Назлыхан къартанай айтыр-айтыр электе-челекте бир шей къалдырмаз эди. Онъа къошма Фатьме енгемин гъамсыз кулькюлери орталыгъы чынълата тургъан эди. Аля о, Назифе къартанайнынъ, сёнмек бильмеген джарты люле чубугъы — эписи, эписи бирлей-бирлей козюмин огюнде джанлана. Бу инсан омюри не худжур ола экен! Ачлыкъ олур, хоранталар, чиль яврусы киби, дагъылыр — деп кимин хатирине келирди? Ярын, ким бильсин, омюр бизим къаршымызгъа нелер-нелер къояджакъ.

БЖД

* * *

Мен энди пармакъ исабыле он дёрт яшына кирем. Койде экенде, уп-узун фидандай осе эдим. Бир-эки йыл арасында этлендим. Мучелерим къабарды... Къыз чагъына кирдим десем оладжакъ. Агъызым, буруным

яшлыкъта тюзгюн эди. Этленген сонъ даа ярашты. Къумрал сачлар къоюрд-ды, о къадар осьти, башыма сыгъмай. Кузгюге бакъып-бакъып озюми бегенем. Приютта шай да балабан яхшы кузгюлер бар, янындан айырыладжагъым кельмей. Найленен мен уютнынъ энъ балабан къызларындан сайыламыз. О да мен яшта. Тек бираз нечар, озю де сарышын тарта. Бетинде сепкиллиси де бар. Лякин аялама къою дегиль, сийрек-серпек. Сачлары да сарышын, менимкидай гуръ дегиль. Мавы козьлери бетине пек яраша. Агъызы, дудакълары оймакъ киби. Озю шеэрли олгъанынамы, бильмем, юрюши, ойланышы, лакъырдысы биримизге ошамай. Илле сеси пек хош. Лакъырды эткенде, сеси къулакъкъа пек назлы уруна. Оджапчелеримиз оны да Къуддусдай айыра, севелер. Севильмейджекдай да бир къыз дегиль. Пек табиятлы, пек акъыллы, пек де варымлы.

Бизим уютта бу къыш театро омюри пек джанланды. Къуддуснен Найле пек яхшы ойнай башладылар. Татарджа пьесалар тапылмадыгъындан чокъу русча пьесалар ойналды. Бири «Ачлыкъ къызы» намында татарджа, дигери «Иванов Павлик» намында русча ойналгъан эки пьесаны пек бегендим, ич унуталмайджагъым. Экиси де пек тесирли, пек сейирли эди. Татарджа пьесада ана ролюни мен ойнадым. Балаларын бир талай агълады биле. Мен татарджа ойналса, роль алам. Эм де ролюми беджерип де япам. Лякин русча ойналса, манъа иш къалмай. Русчагъа аля тилим келишмей, куръмеклене къала. Найле русча пьесаларгъа къарыша. «Иванов Павлик» пьесасында о Шпаргалка ролюни пек арув ойнады. Къуддус да Павлик ролюни пек яхшы ойнады. Догърусыны айтсам, керчектен кунъледим. Пианино чалып йырнен ойналгъан бу пьесада, анджа озю де гузель язылгъан эди. Павлик деген бир къазакъ баласы мумеизлер къаршысында имтиана чекиле. Бала тенбель, дерслер кучъ. Вакъытында дерслерини азырлап оламагъан. Къоркъа, абдырай, шашмалай. Бала мумеизлерден сыкъынты ашап тургъанда, усулчыкънен ичери Шпаргалка кирип, искемле артына сакълана да, фысылтынен Павликке ярдым эте. Сонъра мумеизлерден бири буны эслей. Шпаргалка искемле артындан чыкып къацаджакъ ола. Мумеизлер оны къувалай. Санада бир къыяметлер къопа... Оюннынъ бу ери пек зевкълы. Куле-куле талагъынъ къата!

Къуддуснен Найле арасында эвельден де достлукъ сезиле башлагъан эди. Бу пьеса онлары бираз даа бир-бирине якъынлаштырды. Аксине, Къуддус манъа кунъ-кунъден узакълашкъандай келе. Биз кене корюшемиз, ара-сыра кене дертлешемиз, лякин эвелькидай дегиль. О энди кой лакъырдысыны ич хаз этмей. Мен де энъ чокъ кой лакъырдысыны этеджегим келе. О шимди чокъусы Найленен лакъырды эте. Онынъ янына барып отура. Шакир башталары тек Найленен софагъа чыкъа эди. Шимди о да мендай ялынъыз къалды. Найленинъ Къуддуснен отургъаныны коръсе, о да келип меним яныма отура. Манъа сёз къата, Найлени яманлап башлай. Къуддусны севмегени де анълашыла, тек мени джандан досту олгъаныны бильдигинден, оны яманламагъа сакъына. Ялынъыз ара-сыра мыскыллай. Шакир оны мыскылласа, мен озъ-озюме ачувланам, сёз къошмайым. Амма Найлени яманлагъанда, мен де къошулам.

Къуддус нечюн менден узакълаша экен?.. Биз бир койден олсакъ, бирликте мында келип сыгъынсакъ, мен онъа джаны агъыртаджакъдай бир шейчик айтмасам, о нечюн менден сувуна экен? Эбет, о манъа кунъден кунъге ябанджылаша. Буны меним юрегим дуя башлады ки, Къуддус олса, мен иркильмей онъа барыр — «сен, огълан, нечюн салыкъсынъ я?» — дер, сорар эдим. Шимди сорамагъа биле джаным чекмей.

* * *

Артыкъ бааръ кельди. Кунеш ялдызлы ышыкъларыле коше-буджагъы кунъ кунъден орьнекле, сырлай, яраштыра. Не гузель, не шырныкълы бааръ! Балалар ара тапты, къырларгъа тырмаша, «Голландия» багъчасына яйраша, ойнаша, къычкъыршалар. Илле о бизим генчлеримиз — Эсмачыкъ иле Джиджик, босалакъдай отлар ичинде юварланып-юмарланып тоймайлар. Къышын куськюн увултыларыле оксюз юреклеримизи къайгырткъан

о Джошкъун денъиз шимди эр вакъыттан зияде севимли, джильвели, назлы. О денъизми?! О денъиз... чиркинлигине де къарар булмай, дюльберлигине де. Биз бир къач йылдан берли денъизле о къадар къардашлаштыкъ. О дарылса, биз де мугъайыкъ, о шенъленсе, биз де шенъ. Мен, десек, денъизге о къадар алыштым... айырылсам, денъиз асретлигине насыл даяныр экеним — дейим.

«АРА» бизге селяметлик, бирер къат да урбалыкъ багъышлап кетти. Бутюн кунъ гъыр-гъыр, гъыр-гъыр бизге урба тикиле. Тезден биз де кийинеджекмиз. Айван-айванат, от-оленилер киби, биз де «къылыфларымыз» денъиштиреджекмиз. Бизге мавы юбкалар, гульгулю кофтадар тикелер. Огъланларгъа къара штанлар, беяз «матроска» кольмеклер. Бу урбаларле биз баарин шырынлыгъына шырынлыкъ къатаджакъмыз. Биз кийинип-къушанып сенинъ янынъда ойнашкъанда, сен де, сен де севинирсинъ, дегильми, денъиз?! Шай да ашыкъам, шу урбалар энди тикилип битсе де, бир кийинсек. Сонъу хайыр олсун, бу баарь бизим ишлеримиз эр якътан сырасында. Бизни ялы боюна кездирмеге алып кетелер!

Биз эр йыл Акъяр этрафындаки къомшу койлери кезе эдик. Бу дефа узакълайджакъмыз. Та Ялтагъа къадар долашаджакъмыз. Не яман бахтиярлыкъ! «Бахтиярыз, бахтиярыз, бахтияр!»ызы шимди не къадар багъыргып йырласанъ еринде. Урбаларымыз-къылыфларымыз яраштыраджакъ бу кезинти гонълюмизи, козюмизи ачаджакъ. Оджаларын айткъанына коре, Кърымын энъ дюльбер ери — ялы бою экен. Онынъ авасы, кунеш, денъизи, яйлалары, дачалары бири-биринден яхшы, бири-биринден аджайип экен. Иште, биз кийинип-къушанып бу баарь Ялта кезинтисине чыкъаджакъмыз. Биз къуванмай ким къувансын, биз йырламай ким йырласын?! Бахтиярыз, бахтиярыз, бахтияр!

Ашыкъа-ашыкъа да къырлы олмаймыз. Амма шишип къалсын, азырлыгъым да битеми я?! Бизим ашыкъкъанымыз завдомын первасында дегиль. Яман да сувукъ къанлы, сабырлы бир киши. Кейфине кельмезсе, дёрт огюзнен скойретсенъ аягъыны тирер, бир адым атмаз! Бир кунъ эвель ишлеримизи битирмек ичюн эпимиз ишке сарылдыкъ. Гедже-кундюз огърашамыз. Ногъайын «коп кишини иште, аз кишини ашта» — дегенидай ишлер ёней. Бу китишле бир афтадан эр шей азырланаджакъкъа ошай. «Наробраз» да адагъан ёл масрафлыгъыны бу кунълерде береджек олгъан. Эбет, бир афтадан ёлгъа чыкъаджакъкъа ошаймыз, лякин бу афтаны кечирмек де исап амма, не исе сабыр тюбю — сары алтын!

Энди эр шей азыр, урбалар тикилип битти, «наробраз»дан ёл масрафы алынды. Оджалар бизим Акъяр искелесинден башлап, адым-адым Ялтагъа къадар ялы боюнынъ коше-буджагъыле таныштырдылар. Кезинти планымыз да азыр. «Хозком», «санком» айырылды. Хозкомын башында Къуддус, санкомын башында Найле. Мен де санкомгъа сайландым. Шакир хозкомда. Ярын кетеджекмиз. Кетеджекмиз амма, меселенинъ энъ кучъ ери — кимлери кетип, кимлерин къаладжакълары. Биз Ялтагъа къадар пароходле кетсек де, анда баргъан сонъ, ялы боюны джаяв долашаджакъмыз. Къайткъанда да Байдарташ ёлуле джаяв къайтаджакъ оламыз. Шу исапкъа коре, бизге 80—100 вёрст къадар джаяв юрмек керек. Эсмачыкъ, Джиджик киби уфакъларымыз бу ёлгъа даянамайджакълар. Ичимизде хасталар, хастаджанлар да ёкъ дегиль. Бойлелеринден 25—30 бала айырылып къалмакъ керек. Лякин бириси къалмакъ истемей. Эсмачыкъ иле Джиджик къаладжакъларыны анълап, ерге юварланып-юварланып агълашалар. Хасталар, хастаджанлар десек, къалыр къоркъусыле эписи савудды, тирильдилер. Оджапчелеримиз биримизи ташламагъа къыймайлар. Алып кетменинъ де чареси ёкъ. Бу кетюв-къалув меселеси бизим сонъ меселемиз. Бутюн кунъ «мен де кетем, мен де кетем» гурюльтисиле кечти. Балалар, оджалар озъ арасы-турюльдешти, опькелешти, агълаштылар. Олдырамадылар. Меселеге завдом къарышмайынджа, баш олмайджагъы анълашылды. О не айтса, ойле оладжакъ. Ойле де олды. Завдом акъшам эпимизи топады. Къаладжакъларгъа адларыны окъуп: «Сиз экинджи небетке къаласынъыз» — кетеджеклерге: «сиз кетеджексинъыз» — деди. Меселе чезильди. Балалар онынъ табиятыны пек яхшы биле эдилер. Мыркъ демедилер. Эр кеске

бахтына разы олмакътан башкъа чаре къалмады. Онлар экинджи небетке къалдылар. «Ольме, эшегим, арпа, келеджекте курьпе ерсин!»

Биз эр кунъ дегендай катерчиклерле шеэрге къатнай тургъан эдик. «Чичерин» пароходыны корьген сонъ, о катерчиклер кучюльди. Кучюльди де козюмизе джевиз къабугъыдай олып корюнди. Эм «Чичерин» бизим заваллы катерчиклеримиз киби булашыкъ-ялашыкъ дегиль. Темиз, яхшы бир пароход. О ягъы, бу ягъы силинген, ышылгъан йылым-йылым йылтырай. Пароход балабан, лякин ёлджулар да чокъ. Бир талай халкъ да искеледе фыкъырдаша. Ёлджулары оздурмагъа кельгенлер. Козьге акъайлардан зияде апайлар чарпа, бизим арамызда да къызлар огъланлардан чокъ. Бу кетишле биз акъайлары озаджакъкъа ошаймыз. Токътангъыз сиз, акъайлар, чокъкъа бармадан биз сизге турнанынъ къонгъан ерини косътерирмиз!

Биз эр заманки киби, искелеге де сыра юрюшиле кельдик. Завдом сырада баштан берли бизи пек сыкъы къуллана эди. О бугунъ эр замандан зияде сыкъы, онынъ бугунъки командасы эр замандан зияде серт ве отъкюн. Бизим бойле тешкиятлы, ярашыкълы бир ордучыкъ алында келип пароходкъа минмемиз эм искеледеки, эм пароходдаки халкъын диякъбатындан къачмады. Бизим къыяфетлеримиз татар балаларына ошамаса да бет-сымамыз, бир де завдомын джумпи къалпагъы татар олгъанымызы анълатса керек, биз кечеркен этрафтан шу лакъырдылар эшитиле эди: «Татарский детдом идёт», «Хорошие ребята!», «Куда они идут?», «Экскурсия», «Экскурсия». Бу лакъырдылар да анълата: энди биз донкихот, сулпы, кирли-паслы татар балалары дегиль — суслю, медений ёлджуларын биле арасына ярашан тешкиятлы, кийимли, шырныкълы детдом балалары, пионерлер... Яны урбаларымызгъа, балабан бир пароходкъа минип ялы боюна кетеджегимизгеми, ёкъса ёлджуларын бизи макътагъанларынамы ангисине бирисине къуванаджагъымызы бильмеймез. Ах, шимди бу ерчикте Абкъадыр акъайлар, Мурадша байлар олса да, бизи бир корьселер, ким бильсин, не къадар отюнир, не къадар тызыкълар эдилер. Этрафыма козь кездирдим, амма корюнмейлер. Мен де худжурым, онларын бойле ерлерде не иши оладжакъ! Зарары ёкъ. Яз бар, кузь бар, ашыкъмагъа не бар? Бугунъ олмаса, ярын биз онларгъа да озюмизи танытырмыз.

Биз мингенден ярым саат сонъ, пароход учюнджи гудогы берип кочти. Балабан гемининъ тек балабан далгъасы дегиль, балабан да сеси ола экен! Онынъ сесинден пароходдаки эр шей, эпимиз, эр ер зарылдады. Не кучлю, не худжур давуш! Инсаннынъ этини, джаныны чимирдете. Биз искеледеки халкъын аллы-гуллу, беязлы-чубарлы кийимлери, сукъланчлы бакъышлары, асабий давушлары арасында искеледен айырылдыкъ. Пароход куньбатыгъа айлангъан киби, куньдогъуш бетте бизим отургъан эвлеримиз къаршы-къаршыгъа корюнди.

Искеледе бизим балалардан бир къысымы мотор ишлемесинден пароходны кучленгенини бакъып отуралар, гъалиба. Бир талайы да чалыша, ойнайлар. Балалыкъ худжурлыкъ даа. Бир къач саат эвель удюр-къыямет агълашып, дарылып къалгъан эдилер. Шу арада унуткъанлар, гъалиба, ойнайлар сабийлер. Биз онларгъа явлукъ саладыкъ, сечмедилер. Энди узакълашкъанмыз.

Ёлджулардан чокъусы аякъта пароходын кенарларына тизилип шеэрни сейир этелер. Къызыкълы-къызыкълы къонушалар, сорашалар, кулюшелер. Бизим Шакир балалардан айырылгъан. Кескин къашлы, эсмери, тикназ бир эрмени къызынынъ бетине бакъып шашып тура, Къыз о якъ, бу якъ бакъабакъа да янындаки сагълам юзлю, кесментик бир яштан бир шейлер сорай, сонърада къолундаки мавы къадифе джылтлы, алтын сувлы дефтерчигине бир шейлер яза. Яшле къызын бет сымасы бир бирине ошай. Олар къардаш олсалар керек. Кийимлери яхшы — зенгин балалары олсалар керек.

Яныкъ юзлю, солпы кийимли учъ киши халатлар устюнде багъдаш къурунып отургъанлар. Хыяр туршусыле отъмек ашайлар. Башларындаки къалпакълары, яныкъ чырайлары, агъарыкъ урбалары ялы бою койлю татарларындан олгъанларыны анълата.

Халкъ шар-р-гъур-р айтыша, сораша, иддалаша, кулюшелер. Бу учъ койлю бир кенарда отургъанлар, даргъын кишилердай ымпыс-тымпыс

ашайлар. Заваллылар, сиз де тур да шу шенъ ёдджулар арасына къатылынгъыз, сиз де бираз шенъленингъиз даа. Янларына барып чагъырайыммы экен? Я кельмеселер, «оздыр башымыздан, акъыз» — деселер? Не лязим, беким ашагъан сонъ озлери де турарлар.

Бизим балалар да учъ болюнгенлер. Бир топу Керим оджанынъ янында. Къуддуснен Найле де онларын арасында. Мен де анда барып къошуддым. Керим оджа кыбла тёпени косътерип — «анавы къуббели бинаны таныйсынгъызмы?» — дей. Балалар — «Панорама, Панорама!» — деп чивильдешелер. Биз оны таныймыз. Керим оджа иле баргъан эдик. 1834 сенеси олгъан Акъяр дженкини о бизге анълаткъан эди. Тыштан бакъкъанда баягъы бир бина. Ичине кирсенъ — буюк бир дженк мейданы, бинълердже аскер къальаларыле, батареяларыле, чёлю, кыры, денгъизи, гемилериле, пароходларыле — бутюн Акъяр корюне. Инглиз, француз, тюрк аскерлери этрафындан Акъярны саргъан уджюм япалар. Рус аскерлери де Акъярны къорчалай, атышалар, чалышалар, къачышалар. О буюк дженк мейданынынъ оте-берисинде йыкъылгъан, йыкъыла яткъан биналар, батареялар. Девирилип яткъан топ, обоз арабалары. Къанлара богъулып яткъан юзлердже яралы, олю аскер... Пароходдан шеэрге топ ягъдырыла. Топ атешиле туташып янгъан, яна яткъан биналар, бильмем нелер, бильмем нелер корюне. Бунларын эписи, эписи о корюнип тургъан къуббели биначыгъын ичинде сыгъдырылгъан. Не буюк марифет, не яман усталыкъ! Етмиш йыл эвелиси япылгъан бир дженк, санки бугунъ ола да, сен оксек-оксек бир ерден бакъып турасынъ. Насыл тюшюнип тапкъанлар, насыл беджерип япкъанлар? Язда он бинълердже халкъын, юзлердже экскурсиянынъ, бир къач юз, бир къач бинъ вёрстлик ёддан Панораманы, Акъярны коръмек ичюн кельгенлери бедава дегиль экен. Язда эр кунъ дегендай къапыста, помидор, къышта одун, комюр ташыгъан бизим бабайлар, агъайлар бу къуббели бинанынъ ичинде сакълы о буюк картинаны келип коре экенлерми? Амма коръмейдирлер... Коръмейдирлер. Коръген олсалар, койдешлерине де анълатыр, биз де бала олсакъ да къулагъымызгъа чалыныр, авесленирдик. Мен койге барсам, эписини-эписини айтаджагъым. «Халкълар — диеджегим — не отурасынгъыз? Чыкынгъыз, кезинингъиз, корюнгъиз! Акъяр Панорамасыны коръмек ичюн бир къач юз, бир къач бинъ вёрстлик ерлерден махсус келелер. Сиз аягъынгъызын тюбюнде олгъан о буюк марифети шимдие къадар корамагъансынгъыз. Одун, комюр ташыгъанларынгъыз да — диеджегим — эр анги бир ишле Акъяргъа кельгенлерингъиз де, эпингъиз-эпингъиз Панораманы коръмеден къайтмангъыз, сакъын-сакъын къайтмангъыз!..»

БД Е

Панорама пек чокъ шейлер косътерсе де, кене пек чокъ шейлер косътерильмейип къалгъан. Керим оджанынъ дедигине коре, бу дженк бир йылдан зияде сюрген. Кезлевде, Бурлюкте, Алмада урушмалар олгъан. Бундан башкъа, Панорамада салте аскер, дженк коресинъ. Халкъ корюнемей. Албуки, Акъяр халкъы докъуз-он ай шеэрде къапалып къалгъанлар. Татарлар десек, о гъариплер де бу дженкте чокъ хорлангъанлар. Заваллылар бу дженкле мытлакъ рус чиновниклерин, помещиклерин къолундан къуртуладжакъларыны умют эткенлер. Кърымда бир бучукъ йыл къадар тюрклер къалгъанлар. Онларын кечкен, токътагъан ерлериндеки халкълар гизли мунасебет пейда эткенлер, тюрклере гизлиден-гизлие ярдым да косътергенлер. Рус приставлары, исправниклери оны дуйгъан. Къабаатлы-къабаатсыз айырмай халкъны кыйнагъанлар. Ерлеринден кочюрип малларыны талагъанлар. Заваллылары сюрю-сюрю айдап къамчылагъанлар. Айтам да, япмагъан масхаралыкълары къалмагъан. Акълашта Кърым кене рус падишасы къолунда къалгъан. Халкълар бу хорлукълардан усанып кой-кой, малле-малле къаршыгъа кочъкенлер. Бир-эки юз бинъ джан бала-чагъасыле мал-мелялдан, юрт-оджакътан айырылып удюр-къыямет Кърымдан кочъкенлер. Бир чокълары ёлда — изде перишан олгъанлар. Гъариплерин башына нелер кельген де, нелер кельмеген! Ай, мен де ресим чыкъармагъа бильсем де, онларын сюрю-сюрю къамчылангъанларыны, приставларын, исправниклерин бутюн масхаралыкъларыны, бала-чагъанынъ бутюн хор-

лукъларыны бирлей-бирлей косътерсем де, бугуныкы халкълар да оны келип-келип бакъсалар...

Акъялгъа чокъ шейлер келе амма, япмакъ эльден кельмей. Япыладжакъ олса, орталыкъта аз иш бармы?! Инсан омюри шойле меракълы картиналарле толугъа бир-биринден меракълы, бир биринден дешетли! Я о дюнъки ачлыкъ не эди? Акъяргъа келиркен, ёлда гедже дагъ ичинде атеш башында бир такым ачлар — татар, къазакъ, апаи, акъай, огълан, къыз къарышып бизим агълагъанымыз, серсемлеп отургъанымыз меракълы бир картина дегильми? Мен Акъярын бир аралыгъы кенарында япа-ялынъыз Къуддусын къайткъаныны беклеп тургъанда, бир автомобиль толугъа олу татар балаларынынъ татар клубындан юклеп алып кеткенлери, о гъарипчиклерин къуракъшып къалгъан кевдечиклери, кемиклерине сарылып къалгъан кокюльтим кирли баджакълары, къоллары, инджерип къалгъан боюнчыкълары устюнде асылып тургъан сарышын, къумрал, сия сачлы башчыкъларынынъ автомобиль сарсынтысыле секириклеп-секириклеп токъушкъанлары меракълы, джанлы, дешетли бир картина дегильми эди?!

* * *

Керим оджа оджалыкъ эте-эте олмалы, лакъырдыгъа шай чеберлешкен, машинадай ишлей. Айткъанда ашыкъмай, тили куръмекленмей, сёзлер агъызындан инджи данелери киби юварлана. Юварланыркенде бир-бирине токъушмай, бир-бирине къысмай, сытмай. О бана пароходда даа айдын, даа ярашыкълы лакъырды эткендай келе. Панораманы, Акъяр дженкини акътар-тентер этти. Сонъра бульвар янындан кечеркен, 1905 ноябринде «Очаков» адлы инкъиляпчы крейсера башына келенлерин анълатыркен, о инкъиляпнынъ узакъ-якъын себеплерини косътерип кечти. Дюнъяда не худжур шейлер олгъан, не худжурлыкълар да ола экен... Бу вакъиадан бир къач асыр эвель Кърымда ханлар, мырзалар Русиеде князлар, баярлар укюм сюре экенлер. Заман олгъан — ханлар князлары аюв ойнатырдай къамчылап ойнаткъанлар. Бир талай вакъытлар шай кечкен. Сонъ-сонъуна князлар ханлардан къамчы ашай-ашай кийизленген, пишкинлешкенлер. «Къоркъагъы чокъ къувсанъ, батыр ола» — дейлер. Онлар да къувула-къувула батырлангъан. Сыкъынты корьген сою бир-бирине янтая-янтая, йылыша-йылыша якъынлашкъан, дерт ортагъы олгъанлар. Къайда бирлик, анда тирилик! Бирлешкен сонъ энди онлар ханлары ойната башлагъанлар! Къа неббетке, къа сырагъа!..

О заманлар татар ачыкъса, окъ-яйны къушана, атына мине, чалманыны, торбасыны аса, ат патлатып бара да къомшуларыны тонай экен. Арасыра руслар да къызыша, четтен-буджакътан къангъып келе. Татарлары тонап къача экенлер. Ара ерде рус туджджарлары пейда олгъан. Кунъдогъуштан алып кунъбатыгъа сата башлагъанлар. Гъарп, аджем, тюрк, татар демей кимден не тапса алгъан, къазакъ, поляк, инглиз-мингиллиз демей, кими тапса саткъанлар. Туджджар рус, татар кимде не вар онынъ пешине тюше. Онлардан ала, онларгъа сата, онлары доландыра. Туджджарын доландыргъан сайын иштихасы ачыла. Иштихасы ачылгъан сайын доландырыджылыгъы арттыра. Топракъ демей, дагъ айырмай демир-комюр, кумюш-алтын не тапса оны ала, оны сата. О, бойлеликле, зенгинлешдикче зенгинлене, зенгинлешкен сайын да обурлана, джадылана, ифритлене. Ойле ифритлене, санки масаллардаки къыркъ башлы адждерха кесиле. Ачкозь, докъузтамакъ бир адждерха. Дюнъяны ютса тоймайджакъ, орталыгъы ютса къанмайджакъ. Эм де японлар, бизден бир къач айлыкъ ёл ютаджакъ экен. О дев адымларыле Москвадан чыкъа Донгъа атлай. Дондан Волгагъа, Волгадан Уралгъа, Уралдан Сибирге, Маньджуриягъа, Моғолистангъа атлай-атлай Сахалинге баш ура. Кореягъа козь ташлай. Отыкен ерлеринде... ах, отыкен ерлеринде не рус динълей, не татар, не черкес дей, не гурджи. Ким раст кельсе оны тонай. Тонай-тонай Къытайгъа къадар чапкъыла. Бу къарсанбаны къазакъ коре, татар да коре. Моғол-Къытай да коре. Коре амма, онынъ къаршысына ким чыкъсын?.. Оны абрамакъ керек.

Буны эр кес сезе. Лякин абрамакъ ичюн де онынъ къыркъ башындан къыркъыны да бирден эзмек керек. Оны абрамакъ ичюн къыркъ батыр къоркъмай, иркильмей онынъ къыркъ башына бирден япышып беките-джекдай къыркъ батыр керек. Къыркъ къараман да токмакълар къолда чапып барып эзильгенджее къадар, онынъ къыркъ башыны гаса-гас токмакъламакъ, токмакълап эзмек керек. Керек амма, о батырлары къайдан тапасынъ? Халкъ исе онларсыз къоркъа. Озюне базаынамай. Бир-бирине ишанамай. Халкъ шай шашып юргенде, японлар, бизден пек узакъта яшагъан бу халкъ, адждерханы атеш-думан пуськюрип о якъларгъа да келип бара яткъаныны эслеген кесик къулакъ японлар къоркъмайлар, абдырамайлар. О джанаварын келеджек ёлларына къарадан-денъизден къаршы-къаршы тузакъ къуралар. Тузакъ да, не тузакъ я! Тюшмеменинъ де, тюшип къуртулмакънынъ да чареси ёкъ. Иште, бу адждерха 1904 сенелери Кытайгъа, Япониягъа догъру атеш пуськюрип кетеркен, къурулгъан тузакъгъа къуйругъыны кыстыра... Энди иш къолайлана. Козъ бата. Халкъ башыны котере. Койлю сенек, чалгъы алып ишчи де чёт-чёкюч саллап мейдангъа чыкъалар. Чыкъалар амма, эписи дегиль. Эм бир чокълары бош къолунен чыкъа. Бундан башкъа, чыкъкъанлар да эписи бирден урмай. Базысы ура, базысы сакъына. Уранлар да керегидай урмай. Базысы керчектен ура. Джан ерине козьлеп ура. Базысы аджып ура, энъкъастан ура. Аз ура, чокъ ура не исе бу буюк къавгъада халкъ о джанаварны яралай, хорлай, олюм алына кетире. О шу алында экен яры джанле халкъгъа ялвара, халкъны оплай, халкътан имдат тилене. Халкъ онынъле акълаша. О да халкънен акълашкъандай ола. Бойлеликле, койлю тарласына чекиле, ишчи фабрикасына къайтып чёкючини такъылдатмагъа башлай. Русиенинъ эр тарафында халкъ о джанаварле къавгъалаштыгъы, акълаштыгъы кунълерде Акъярда «Очаков» адлы крейсери матрослары ал байракъ чекип, бутюн флоту инкъиляпкъа, о адждерха иле къавгъагъа чагъыра. Эгер онынъ Акъярдаки башы эзильсе, о бус-бутюн серсемлейджек, лякин бу къолай иш дегиль, онынъ мында чокъ джансакълары бар. Бу къараман крейсери козюне акъ-къара корюнмей. Озюне ишана кете... Байрагъыны ачкъан далгъаландыра-далгъаландыра кете ве багъыра: «Яшасын инкъиляп! Ёкъ олсун ифрит кылыкълы джанаварлар!» Къоджаман бир йыгъын алев шеклинде денъизде богъула.

Арадан чокъ вакъыт кечмей. Сагъдан, солдан, огден, аркъадан дешетли топ гурюльтилери... бу сеслер тына, тындырыла. Даа шимдичик умют дерьясында коксони керип эйбетли-эйбетли сыджыргъан «Очаков» ялынъыз кендисини дегиль къос-къоджа Русиени о къыркъ башлы джанавардан къуртараджагъына инангъа бу геми сагъдан, солдан, арттан, огден ягъдырылан топ куллелериле туташа яна. Бу заваллы геми дешетли сарсынтыларле ятаркен, бу олюлер ичинде адашкъанлармы, туташкъанлармы, богъулгъанлармы, къуртулмакъ ичюн чырпынгъанлармы... олмагъан... Атеш, денъиз... Атеш. Иле денъиз ортасында инсан чырпыныркен, бир де турмадан топ куллелериле шыбалатмакъ не яман, не де дешетли бир левха.

Керим оджа бу гъамлы левхалары бизим козьлеримиз огюнде джанландырыркен, онынъ гъамлы сёзлери «Чичерин»нинъ гъамлы денъизин гъамлы коксюнде гъамлы-гъамлы сыджыргъаны киби сыджыра. Сыджырыркенде, къасеветли шувултычыкълары Керим оджанынъ гъамлы-гъамлы гурълеген давушына къарышаракъ, къулакъкъа айлакъ байгъын, айлакъ да шырныкълы уруна эди. Шырныкълы, тесирли лакъырды этмеге биз не вакъыт огренир экенмиз?

Эслейим, бизим шимдики лакъырдыларымыз пек къокъав, къарама-къарышкъы, ала-чубар бир шейлер. Экиде бир айтыладжакъ шейни адыны тапмай кекелейсинъ, сонъ башыны анълаткъанда абдырай, сонъуны унутасынъ. Абул-къубул лакъырды эте-эте алышкъанмыз. Акъылынъа не кельсе, келишсе де келишмесе де, татарджа-русча айырмай, сайламай айта йибересинъ. Бойле-бойле бизим лакъырдыларымыз дамсыз-тузсуз, кыйышкъонъур, бурюшик-солукъ бир такъым ошавсыз давушлар олып чыкъа. Керим оджадай ачыкъ, тюзгюн, ярашыкълы лакъырды эткен кишилерге сукъланам да не сукъланам! Мен не вакъыт, насыл этип чебер лакъырды

этмеге огренир экеним? Бизде, десек, о огрениледжек, тюзеледжек, тамамланаджакъ шейлерин чокълугъы... Эм де эписи бир-биринден кучъ, бир-биринден къарышкы, бир-биринден керекли.

Керим оджанынъ косътергенине коре, яхшы лакъырды этмеге алышмакъ ичюн китап, шиир чокъ окъумаъ керек. Окъуркен, аэнкли давушнен, шиирин мевхумларына коре, давушынъны уйдуруп окъумагъа алышмакъ керек. Сеслери ерине коре, мевхумгъа коре эндирмеге, миндирмеге, созмагъа, къысмагъа, эдирмеге, чевирмеге алышмакъ. Сёзлер ичиндеки тиш, дудакъ, ченъер, тамакъ сеслерини сёйлеркен тишлер, дудакълар, ченге, тамакъ ишке акъкъыле къарышмакъ керек, бильмем даа нелер керек, нелер керек... Языкълар олсун бизим тиллеримиз солпу чыкъкъан, солпу къаткъан. Ох, ярашыкълы лакъырды, ярашыкълы язы пек седем! Огрениджемиз! Зор-топуз, огрениджемиз!

Апайы Керим оджанынъ къулагъына бир шейлер фысылдап алып кетти. Онынъ кетмесиле бизим тегерек де дагъылды. Балалардан бир къысмы завдомын группасына барып къошулды. Бир талайы да ёлджулар ичине аралашты. Шу арачыкъта мен де бир яйракъланып алдым. Койлю татарлар ашап битиргенлер. Шимди халатларгъа ясланып, агъызларындаки къалын сигарларыны чайнай-чайнай юкъумсырайлар. Мен онлары ашагъан сонъ тирилir, турар, орталыгъа бир козь ташлар беллеген эдим. Турмагъанлар, асыл еринден къыбырдамагъанлар. Къыбырдай-джакъкъа да ошамайлар. Чырайлары йине ёргъун, йине, даргъын.

Эрмени къызы йине бир шейлер яза. Къолунда бир де китап пейда олгъан. Къапында Кърым харитасы корюне. Къаде ача, къарыштыра, окъуй. Шакир онынъ янындан кеткен. Юзь тапмагъан олмалы. Къызын янындаки яш да корюнмей. Бизим балалар яваш-яваш эписи завдомын башына уйрюльшелер. Мен де дёне-долаша онлара къошулдым. Мен баргъанда, завдом Херсонес кильсесини косътерип бир шейлер анълата. Динъледим. Херсонес шеэрини бир чокъ асырлар медениет къурып, анда яшагъан румларын тарихыны анълата экен.

Бизим завдом анълашылмаз бир махлюкъ. Бир бакъасынъ тишинден тырнагъына къадар аскер. Аскер огълу аскер! Бир даа бакъарсынъ — мына сангъа бир фельсефеджи. Эм де рум север бир фельсефеджи. Фельсефеджилеги къозса эгер, о да гевезе Керим оджагъа таш чыкъартмаз, ха! О бу бааръ бир афта къадар хасталангъан эди. Бу хасталыкъ онынъ фельсефе девирини де къоздыргъан. Ким хатыр сорап барса, оны ардыаркъасы кесильмез фельсефесиле, икъяелериле эглендирip, башы уджуна беклетир эди. О Мустафа Кемал паша иле дженклешкен. Шимдики дангалакълары ич севмез, бильакис, бутунъки румларын къарт деделерини озъ тувгъанларыдай север, юректен севип саяр эди. Лафларындан анълашылдыгъына коре, о эски юнан медениетиле чокъ огърашкъан, чокъ китаплар акътаргъан чокъ дёгюнген, окъуй-окъуй о медениетнинъ афузы кесильген. Олимпиада... чешит къошуларын — куреш, атлама, тайпынма киби тюрлю джанбазлыкъларын эришлешдиги, унер ве санъатларын тенъештирильдиги бу оюн мейданындан яхут бу мейданда биринджилиги къазанып, буюк Юнанистаннынъ юксек алгъышларына, алгъышлы дестанларына лайыкъ олгъан олимп къараманындан бахс этеркен, бизим завдом хасталыгъыны унутыр, козьлери йылтырар, сеси денъишир. Санки дёрт йыллыкъ олимпиада шерифини къазангъан румынынъ ролюни ойнар, артист кесилipди. Троя къараманлары, Спарта къыралынынъ дюнья дюльбери сайылгъан къадыны Елена юзюнден троялылар иле элладалылар арасында докъуз йыл къызыкълы дженклер сюрюше. Бу дженклерде элладалылар троялылары керегидай тонай, енъелер. Завдом къач бинъ йыллыкъ бу къызыкълы дженклери, онларын къараманларыны пек джанлы, пек меракълы анълатыр. Биз де юрекле, меракъле динълер эдик. Троя къыралы Приам инат, магърур бир къарт. Огълу, Еленаны къачыргъан — Парис. Гузель, севимли, къараман бир генч. Еленанынъ къоджасы Менелай тюшюндиги къурназлыкълы иле Троя къальасынынъ алынмасына себепчи олан айнеджи Одиссей тарафларындан бу дженклерде косътерилен джанбазлыкълар, къурназлыкълар,

шашыладжакъдай федакярлыкълар, къараманлыкълар — эписи бир-биринден меракълы, бир биринден кызыкълы.

Къоджа Гомер... Эллада ве Троянынъ бу шанлы муаребелерини, онынъ айтувлы къараманларыны бугунъ биле олдугъы киби, шиирлеринде жанландыран о къараманларын чылгын ашыкъларыны, джошкъун дуйгъуларыны, саадетлерини, фелякетлерини шиирле саватлап, сёзле нагъышлап чыкъан о шаирлер йыры бугунъ де яшай. Асырларын йыртыджы панджалары биле токъунмагъа къыямагъан о нефис шиирлер аля яшай, кене де козьлере, гонъюллере, къафалара аким олып яшай экен!

Къоджа Сократ бу буюк юнан фельсефеджиси о заманлы джемиет омюрине къарышкъан акъсызлыкълары, халкъ фикиринде ерлешкен хаталары огрене, огрете. О къакъшыгъан джемиетни бус-бутюн чюрютеджекдай тесирли бу фикирлер аким сыныфын ишине кельмей. Бу къуветли фикирлери фышктыран бу буюк къафаны махкемеге чекелер. О будала акимлер бу буюк туфаны бир къадечик зеэр ичинде богъмакъ истейлер. Сократ о будалаларын будалалыкъларыны биле-биле яхшы-яман танылан бу масхаралара, онларын къолунда алет олан юксек къанунлара башсына. Башсына да озь къолуле о къадечиги алып, шербет ичер киби сюзип-сюзип иче. Куле-куле зеэрлене. Зеэрлене-зеэрлене олюмлери, ольдюрюджилери мыскыллай-мыскыллай оле. Иште, Херсонес шеэри ондан бир къач бинъ йыл эвель Олимпиада, Троя мейданларында дженкле, оюнле жанбазлашкъан, Сократын фельсефелери, Гомерин шиирлериле юкселен урумларын тувгъанлары тарафындан япылгъан... Мен бара яткъанда, завдом, иште, бу дюньки румларын дюньки торунларынынъ тарихыны анълата эди.

Акъ денъиз румлары эм денъизден, эм къаралардан файдаланмакъны беджерип зенгинленелер, байлыкъларына ярашкъандай зенгин, сюсюю омюр, зенгин, юксек бир медениет къуралар. Чалыша, къазана, ойнай, куле, яшайлар. Бойле боллукълар, гъурдалыкълар ичинде яшагъан бу эрке халкъ байыдыкъча чокълаша, мемлекетке сыгъмай. Ташмагъа башлай. Акъ денъиз къыяларында берекетли топракълара, берекетли адалара ташып тола. Андан Къара денъизге атлайлар. Анадолу, Балкъан, Кавказ ялыларында эйи лиманлары, берекетли топракълары сайлап шеэрлер, укюметлер къура-къура Кърымгъа да эврилелер. Бундан йигирми беш-отуз асыр эвельде шу къаршымызда тургъан ерде Херсонес шеэрини къуралар. Чалышалар, чабалайлар да о ерде медений, жанлы, къалабалыкъ бир шеэр мейдангъа кетирелер. Херсонес — бу кучюк укюметчик денъизден Юнистан, Бизанс, Рома киби буюк, медений европалы укюметлер арасында къарадан Скиф, Гун, Печенег, Хазар киби яры кочебе чобан, яры дуракъ сабанджы асиялы къабилелер ортасында эки бинъ йыл къадар яшай. Кимисине деллялыкъ, кимисине ушакълыкъ, кимисине оджалыкъ этип яшай. Бизансны дарылтса, Ромагъа къавукъ саллай. Рома дарылса, Бизанскъа ялтакълана. Бирисини макътай, отекисини яманлай. Кяде яманлап яшай, кяде макътап яшай. Бойлеликле, яшамагъа меджбур къалгъан Херсонес румлары бойле яшай-яшай о заманки денъизлерин, къараларын энъ айнеджи, энъ далкъавукъ, энъ жанбаз бир халкъы олып къала.

Онлар къара къомшуларындан захире, кересте, кендир, юнь, балыкъ топлап Юнистангъа, Бизанскъа, Ромагъа саталар. Денъиз къомшуларындан къуру емиш, шарап, савут-саба, чанакъ-чельмек, садеф-боюнджакъ, демир, бакъыр киби шейлер топлап асиялы къомшуларыны доландыра. Орталыкъ манья олгъанда, Херсонес тавлы, Херсонес дост. Эр ерден ала, эр ере сата, къазана. Дюльбер, эрке яшай, къальбаларыны тюзете, кильселер, сарайлар къура. Елькенлерини ачып денъизлерге яйрай, ялыларгъа чапкъыла. Багыда орталыкъ къарыша... Кяде денъиз къомшулар бир бириле, багыда къарадакилер озь ара котеклешелер. Херсонес де базы къарышып, базы къарышмайып зарарлана. Котек ашай, талана мискинлеше, сюрюне.

Йыллар онлап, юзьлеп оте. Онлар къальбаларынынъ аркъасында сакъланып беклейлер, сюмелейлер, ачыкъалар. Ачыкъалар амма, мемлекетлерини ташлап къачмайлар, умютсизленмей, омюрден къоркъмай, фурсат беклейлер. Азачыкъ фурсат таптылармы, йине мейдангъа чыкъалар, ялваралар. Ольдюрамасалар алдата, доландыра. Кучълери етсе, сёге, къоркъута яшай-

лар. Он йыл дегиль, юз де дегиль, атта бинъ де дегиль. Эки бинъ йылгъа якъын шайтип яшайлар. Бу эки бинъ йыл арасында Кърымгъа тюрк джынысындан бир къач къабилелер, улуслар келип кете. Бу адетдже бир келиш дегиль... Бир фуртына, фуртыналы бир сагъанакъ... Айи-кунеш кяплагъан къалын, къара булутлар бир бирине токъуша-токъуша, гурълей-гурълей орталыкъкъа яшын сача-сача келе де кучъю бир сагъанакъ олып Кърымгъа ягъа, орталыгъы джайпагъанджа, богъгъанджа ягъа. Бу кучъю бир яз сагъанакъы. Чокъ кечмеден булутлар чезиле, селлер чекиле, кунеш йылтырай, табиаат куле. Омюр де тавлана. Эт, ягъ, сют, къумыс, къалакъай, кобете, комеч. Джанынъ истеген къадар аша! Халкъ ашай. Яткъанда-тургъанда, ёлда-изде ашай. Боллукъ да, не боллукъ! Лякин бу боллукъ, бу тынчлыкъ чокъкъа сюрмей. Кене фуртына къопа. Онынъ артындан кене бир сагъанакъ... Ер-кок кене къарара, надырташ кене сызгыра, орталыгъы эше, авдара, сындыра, къопара!

Иште, арды-сыра кесильмеген бу титис сагъанакълар, фуртыналар, бу худжур боллукълар, тынчлыкълар шекилинде скифлерден, хунлардан, хазарлардан, печенеглерден... бильмем кимлерден, бири келе де дигерини къува. Дагъдаки келип, багъдакини абрай экен. Херсонесдеки бу бир авуч Акъ денъиз румы урлукъча эски къараманларнынъ торунлары Гомернинъ юксек шиарларыны йырлай-йырлай Сократдай, олып кечен бу фуртыналар, бу къалабалыкълара, бу къабалыкълара куле-куле яшай. Лякин яшай-яшай о да къартая, къартлыгъында къарсанбаларын энъ яманына огърай. Къаралары корюнмеген сагъанакълар къаплай. Бу не исе денъизге де афат бир сазагъан саркъмасынмы? Херсонес къарада олып кечен сагъанакълара асырлар бою алышкъан, онлара чыдай. Гемилери оны къорчалай кельген, кене къорчалайджакъ. Лякин бу къуру бир сагъанакъ дегиль — эм сагъанакъ, эм сазагъан. Иште, бир афан-туфан.

Херсонеснинъ бутюн гемилери бир-бирине токъуша, къаяларгъа чарпа, тыр-мыр ола кете. Бундан сонъра Херсонес къалъа исарларындан отеге башыны чыкъаралмай. Не алып сата биле, не де елькенлерини чекип, денъизлерге ачыла биле. Бундан сонъра къаралар могъолларын, денъизлер джинеvizлерин элине кече. Бундан сонъра омюр чокърагъынынъ Херсонес беттеки улугъы, бинълеп кечен йыллар бою шырыл-шырыл акъан улугъы, сокъурлана. Чокърагъын козю энди Кефеден ачыла, Кефеге акъа, Кефеде шырылдай башлай. Бундан сонъра Херсонеснинъ къолу-къанаты къырыла, тюшкюнлене, омюрге даяналмай, озюни къорчалап оламай. Эки бинъ йылкъ омюрден сонъра булчурагъан къартлыгъында Херсонес Чингизин, Къайсерин торунлары тарафындан сонъулгъан бир кесе зеэри чылпыккы козьчиклерини липильдете-липильдете, Гомернинъ шиирлерини йырлай-йырлай, Сократдай омюрин худжурлыкъларына шаша-шаша оле...

Биз Херсонес, Рум масалларыле фенер буруныны оттик. Херсонестен энди бездик, амма завдом безмей. Дехай-дехай анълата. Беш-алты асырлыкъ бир девир ичинде бу къарт Херсонеске ляйыкъ къоджаман бир мезар ясай. Оны бутюнлей ярашыккы сарайлары, шырыккы кильселери, юксек къалбалары — бутюн медениети, санъаты, шиир ве нефасетиле бирликте о мезаргъа коме. Эдие берип коме, хазине сакълар киби сакълай. Артыкъ Херсонес джанлы, сюсю, джарис бир шеэр дегиль. Дагъылгъан, морангъан бир шеэр харабеси де дегиль, балабан бир мезар отлар-отлакъларле ортъюлген бир оба. Йыллар о обанынъ устюнден вызыр-вызыр отип кече. Татарлар бу обада ат отлаталар, ат ойнаталар. Джинеviz гемилери эр ерге баш уран, эр ерге сокъулан бу саладжы гемилер, о къоджаман мезар янын да кечеркен, онъа айланып биле бакъмай, токъталып бир фатихачыкъ биле окъумагъа бийсинмей. Ашыкъа-ашыкъа узакълай... Онларын олбюлерле артыкъ иши ёкъ. Онлара олгъан, къулангъан, ясагъан, саткъан керек. Заваллы Херсонес исе энди не ала, не сата, не ясай, не де къулана. Йыллар онап, юзьлеп отеркен, куньлерден бир кунь Кърым ялыларында тюрк гемилери пейда ола. Кимсечиклер тарафындан чагъырылмагъан юзьсюз мусафирлер. Озьлери де о къадар чокъ ки, узакътан къарагъанда, санки ялы дагъларынынъ къою кольгеси денъизе тюшкен. Кольге дегиль, денъизде дагълар пейда олгъан! Буны татар эслей, шаша, къувана, къопая. Джине-

визлер даа дюн Херсонесин обасы огюнден магърур-магърур чалкъана, саллана. Кечкен джинеviz гемилери бу къалабалыгъы корип урьке, абдырайлар. Абдыр-септир къача. Башы къарагъан якъкъа къача. Къача да ёкъ ола, ёкъларгъа къошула да кете...

Девир-дюнья, дагъдаки келе багъдакини къува, багъдаки келе дагъдакини къува. Шай-шай тюрк-татарлар да румлары, джинеvizлери къувып Кърымгъа къараларгъа, денъизлерге яйрайлар. Япа-йыкъа, ала сата яшайлар. Сюре, сача, беслей, соя ашайлар. Озьлериндеки етишмезсе, башкъаларыны чайпай ашай, къомшулары эсабына ашап яшайлар...

Заман кене токътамай оте, безмей чалыша, юкъламай ишлей. Гедже демей, кунъдюз демей яз-къыш, къар-боран, ягъын-сачын демей ишлей. Румлардан, джинеvizлерден, скифлерден, могъоллардан, тюрклерден зияде чалыша. Эр кестен зияде теджрибели, эр кестен зияде айнеджи узакъ коре, узакътан эшите, яваш юре, джаюкъ ирише, шубе недир бильмей, хатыр-гонъюль динълемей, къыр-зыр танымай чалыша.

Заман мамурлай. Хараплай-хараплай мамурлай. Эр келери шамарлай, мискинлери сыйпай. Омюр онынъ къолунда оюнджакъ. О омюрле баладай ойнай. Мышыкъны сычаннен ойнаттыгъы киби ойнай. Кет заман, кель заман чапа-чапа шаркъ да болдура, яшай-яшай о да къартая, козьлери сёнюке, сечалмай. Эли-аягъы къуракъшыгъан, отурса — турамай, турса — юрамай. Омюр тюшюнеджек ерде олюм тюшюне. Огюне ынтылмай аркъагъа бакъа. Къавгъадан къача, омюрден къоркъа. Заманнынъ къолунда бир оюнджакъ олып къала...

Гъарп исе янъы етишкен бир деликъанлы, атешкозь, эрке бир деликъанлы. Эр шейни коре, узакътан коре, узакътан сече, сечтигини менджилей. О къадар атеш, о къадар афат ки, къарт заманны биле шашыра. Замангъа, атешке, сувгъа, авагъа, ерге, кокке сёзюни кечире. Иште, бу девирде Шаркъ махкъом, Гъарп аким ола. Акимлер махкъом, махкъомлер аким ола. Ханлыкълар, султанлыкълар йыкъыла. Чарлыкълар, къыраллыкълар къурула. Иште, бу алмаш-тельмеш девирлерде, бундан юз йыл эвель, бу янъы девирин эр шейи элеслеен янъы алимлери къыдыра-къыдыра Херсонеснинъ мезарыны да тапа. О мезарны акътара-акътара бутюнлей Херсонес шеэрини, сарайларыны, кильселерини, къальбаларыны — бутюн медениетини, санъатыны, Херсонес румларынынъ эки бинъ йыллыкъ омюр къурунтыларыны тапып чыкъаралар. Эбет, сокъакълары, оюн мейданлары, эвлери, дюрбелери, абиделери, эйкеллери иле бутюнлей бир шеэр! Козь боюнджакълары, чанакълар, череплерден тут да бизим бугунъки ишкенджелер, трапиналар, туренлер, ат-огюз наллары, авлар, къармакълар, о замандан къарарып къалгъан богъдай данелерине барынджа къадар, инеден йипине къадар — эр шейни эки бинъ йыллыкъ бир омюр тёкюнтилерини тапып чыкъаргъанлар...

Завдом бу шейлерни теспи чекер киби, сая, анълата. Лякин, догърусыны айтсам, энди биз бездик. Балалар бирлей-бирлей дагъыла башлады. Бу эки бинъ йыллыкъ омюр тёкюнтилери, бу эски-пуськи шейлер къулагъа илишмей. Зира «Чичерин» тайпынгъан сайын бизи къаршымызда ренкли, шырныкълы табият левхалары джанлана башлай. «Айя»дан башлап кеттикче юкселен, юкселе-юкселе коклерле аралашкъан яйлалар узеринден серпилен уфакълы — ирили къаялар о къаяларын, о яйлаларын устюнде учмагъа азырланан къушлардай къанат керип тургъан тазе, шенъ шырфынды чамлар бизим дуйгъуларымызы юксеклере чеке...

Биз энди завдомын Херсонесе, джинеvizе, чарлара, ханлара аит ма-салларына къулакъ асмаймыз. Уфукълара къадар узанан, мейданлашан, мавылашан денъизе бакъамыз. Саильден башлап яйлалара къадар узанан, узандыкъча сыкълашан, къоюлашан сырлы орманлара, орманларын ешилликлери арасындан пысып-пысып яйлалары сейир иден дюльбер кошклере, дюльбер сарайлара бакъамыз. «Чичерин» шув-шув талпына. Тазеликлере комюлен къатмерли къаялара, сюсю, шырныкълы сарайлара назланып кетдикче йылтырагъан, мавылашан джилъвели денъиз узеринде назлы-назлы талпына.

Девамы бар.

ГЕДЖЕГЕ ЧЕВИРИЛЬГЕН КУНЬ

Эр бир къримтатарнынъ унутылмайджакъ тарихы бар ки, оны хатырламакътан да агъыр шей ёкъ. Лякин хатырламакъ керек.

Балаларымыз бизден: «Къартана, айтсанъ, насыл этип сизни 15—20 дакъикъа ичинде Кърымдан чыкъардылар? Бу дешетнинъ алдыны алмакъ мумкюн дегиль эдими?»— деп сорайлар. Бизге, тарихкъа чевирильген о кунълерни хатырламакъ не къадар агъыр олса да, эписи бир хатырламакъ, балаларымызгъа олгъаны киби икяе этмек керекмиз. Затен олар догъру хуляса чыкъарсынлар. «Халкълар бабасы» Сталиннинъ берген эмиринен къримтатар халкъыны озъ тувгъан улькесинден, сеvimли ана-юртундан, кутълевий суретте, сюрдюн этильгенини ве бутюн бир халкъ ёкъ олув дереджесине кетирильгенини билъсинлер.

Биз Багъчасарайгъа, шеэр немселерден азат этильгенинен, яни 1944-неси, апрель 17 куню, саат 15.00-де кельдик. Транспорт меселеси кыйын олгъанындан себеп, бизни Ямпольский Акъмесджитте арбий арабагъа отуртып йиберди. Араба дос-догъру район партия комитети бинасынынъ янына келип токътады. Багъчасарай халкъы бизни сыджакълыкънен къаршылады. Оккупация девиринде хорлангъан, эзилген шеэр эалисининъ багърына хош ель тийген эди. Мен бизни сарып алгъан къартана-къартбабаларгъа, къадынларгъа ве яш балаларгъа бакъып, бабалары, омюр аркъадашлары, огъулары дженк битип, гъалебенен къайтып кельгенге къадар, манъа оларнен бирликте чалышмакъ керек оладжакъыны тюшюндим. Оларгъа шимди де къолай олмайджакъ. Чюнки виран олгъан халкъ ходжалыгъыны тиклемек, даа шеэрден пек узакъ кетмеген джебзге ярдым этмек керек. Олар чокъ эзиечккенлерине бакъмадан, шу дакъикъада бахытлы эдилер. Козълеринде гъайрет ышыгъы парылдамакъта эди...

Олар бизлерге, эсасен дженктен эвель район иджра комитетининъ реиси олып чалышкъан Ибраим агъа Абитовгъа умютнен бакъмакъта эдилер.

Мен экинджи къаткъа котерильдим. Багъчасарай РК ВКП(б)нинъ секретары этип Вели агъа Муртазаевни тайин эткен эдилер. Мен онынънен Краснодарда таныш олгъан эдим. Район комсомол комитетининъ секретары оларакъ мени ёллагъанларындан онынъ хабери бар эди. О мени самимий къаршылап аларакъ: «Сизни чокътан баклейим»,— деп манъа таба юрди ве къолумны тутып, меннен селямлашты.

Мен бир де-бир бюрократ ребернинъ къолу астына тюшсем не япарым деп къасеветленген эдим. Себеби, ойле сойларынен чалышмакъ кучъ ола. Лякин къасеветленмесем де оладжакъ экен, къаршымда юксек бойлу, адий бир адам самимий кулюп турмакъта эди. О меним эеджанымны анъласа керек, манъа шенъ бакъа эди. Устюнде арбий урба. Даа якъынларда госпитальден чыкъкъан гъалиба, бираз акъсай. Кокюсини исе «Севастополь мудафаасы ичюн» медали яраштырып тура. О мени къаршысына отуртып:

— Сонъ, комсомол, эеджанланасынъмы? Эеджанланма, ярдым этермиз, деди.— Бизде Акъяргъа комсомол ишини тиклемек ичюн ёллангъан йигитлер бар. Олар Акъярнынъ азат олунувыны беклейлер. Олар мында-лар, санъа ярдым этерлер. Яшлар сени комсомол комитетинде беклейлер. Район комсомол комитети ашагъыда — биринджи къатта ерлешкен.

Сенинъ биринджи вазифенъ, къардашым, яхшы бир актив топламакътан ибареттир. Районда шимди иш пек чокъ. Озюнъ билесинъ, бизим шеэр

джебэ яны шеэрдир. Акъярда дженк кете. Биз эр кунь андан кетирильген яралыларны кѡбул этмек керекмиз. Мына шу муим вазифени комсомолгѡа юклеимиз. Риджа этем, сен бу ишке пек джиддий янаш. Шеэрде исе яшлар ѳкѡ дегиль, оларнен сыкѡ багѡ тут ве айны шу ишнен огѡраш.

Апрель айынынѡ ярысы кечти. Тарлаларгѡа даа бир урлукѡ биле сачылгѡаны ѳкѡ. Биз уйкенлер исе иште шу ишнен огѡрашаджамыз. Райкомгѡа истеген вакѡтынѡда келе билесинѡ.

Мен Муртазаевнинѡ сѳзлерини дикѡкѡатнен динѡлеген сонѡ озюмде гѡайрет сезип, район комсомол комитетине тѡштим. Анда мени акѡикѡатен де Акѡяргѡа ѳлланылгѡан яшлар беклей эдилер. Олар даа устѡлериндеки арбий урбаларыны чѡкѡарып етиштirmeгенлер. Мен йигитлернен таныш олдым. Олар: Александр Иващенко, Иван Гончаров ве Виктор (фамилиясыны унуткѡаным) партизанлыкѡ япкѡан экенлер. Дженктен эвель исе Акѡярда комсомол ишлеринде чалышкѡанлар. Бу йигитлер манѡа комсомол ишини догѡру тешкиятландырувда ве джанландырувда буюк ярдым косѡтердилер.

Иш фаалиетимнинѡ ильки кунюнден район комсомол комитетине пек чокѡ яшлар келип башладылар. Оларнынѡ базылары комсомол ишинде ярдым этмек макѡсадынен кельген олсалар, базылары тинтѡв вакѡытында ѳкѡ этильген, бомба астында кѡалгѡан комсомол билетлерини гѡайрыдан тиклемекни риджа этип келелер. Биз яшларны эсапкѡа ала ве олардан актив тешкиль эте эдик. Оларнынѡ эсас вазифеси дженкте яралангѡанлар ичюн госпиталлер тешкиль этмектен ибарет эди.

Яшларнынѡ ярдымынен шеэр джанланды. Кѡыскѡа вакѡыт ичинде 15 госпиталь ве эвлерде санитария-медицина пунктлары тешкиятландырыдыкѡ. Эвлердеки эр бир пункткѡа 5—6 яралѡ ерлештирдик, оларгѡа бир медицина хадими ве даимий ярдым косѡтермек ичюн бир де комсомол кѡызны пекиттик. Яралыларны эв саиплери бакѡа, тѡшек-ѳргѡанларыны темиз тута эдилер. Госпиталлер ачмакѡ ичюн кроватилар, тѡшек-ѳргѡан, эльбезлер, чаршафлар, ястыкѡлар, чанакѡ-кѡашыкѡ ве дигер шейлер керек эди. Биз бутюн бу шейлерни залиден джыйып юрдик. Эр кес элинден кельгенине коре берген эди.

Шеэр комсомоллары Усеин Муединов, Ребия Джеппарова, Суваде Усеинова, Билял Османов, Мустафаева, Урие Османова, Умеров, Суваде Муратова, Сидикѡа Халилова, Тарасова, Диана Сафарова, Ирина Бугащева ве дигерлери Багѡчасарай азат этильген сонѡ япылгѡан джумле ишлернинѡ актив иштиракчилери олдылар. Районда виран олгѡан демир ѳлны гѡайрыдан тиклев ишлери алынып барыла эди. Биз демир ѳлнынѡ халкѡ ходжалыгѡы ичюн не кѡадар муим олгѡаныны пек яхшы анѡлаймыз ве шу себептен ишчилерге ярдым этмек макѡсадынен бир группа яшларны ѳллагѡан эдик.

Девир агѡыр эди. Эр кес йыкѡылгѡан, виран олгѡан ходжалыкѡны тиклемек ичюн элинден кельгенине коре тырыша, озюни аджымай чалыша эди. Аз олса да адамларнынѡ рухуны котермек, янѡы енѡишлерге ѳлламакѡ макѡсадында медениет эви де озѡ фаалиетини башлады. Онѡа Умеров директор оларакѡ тайинленген эди. Медениет эвининѡ ачылув мерасиминде гвардия капитаны, Советлер Бирлигининѡ Кѡараманы учуджы М. М. Плугаревнен корюшюв отѡкерильди. Шу корюшювде 6-нджы гвардиялы танклар бригадасынынѡ командири Советлер Бирлигининѡ Кѡараманы, полковник Житов, комиссары подполковник А. Н. Чернышев, комсоргы Коженюк бизге бири-биримизге ярдым этейик деп мураджаатта булундылар. Биз оларнен анѡлашып шу полкны озѡ шефлигимизге алдыкѡ. Танкчылар полкѡ Багѡчасарайгѡа биринджилер сырасында кирген экен. Биз умумен эр бир арбий кѡысымгѡа элимизден кельгенине коре ярдым эте эдик. Аскерлерге ярдым этмек макѡсадында кѡбул пунктлары ачтыкѡ. Бу пункткѡа зали сют, йымырта, магѡданоз, таракѡот кетирип бере эдилер. Олар кетирген ашайт малларынынѡ эписини госпиталлерге, арбий кѡысыларгѡа ѳллай эдик. Апрель айынынѡ сонѡларында Акѡярда дженклешеткѡан аскерлер ичюн бахшышлар толадыкѡ. Шу толагѡан бахшышлар

рымызны подполковник Чернышевнен берабер Сапун-дагыгъа алып кетип, анда да аскерлерге теслим эткен эдик.

Иш пек чокъ эди. Мен янгъыз озюм етиштирип оламай эдим. Мангъа экинджи секретарь яни ишанчлы, виджданлы яш керек эди. Лякин о вакъытта ойле адамны тапмакъ кучъ эди, чюнки даа тешкерювлер кете эди... Райкомда чалышкъанынынъ дёртюнджи куню эди. Иш одама 24—25 яшларында бир йигит кирип кельди ве ярдым керекмейми деп сорады. Бу йигит дженктен эвель райком комсомолда чалышкъан экен. Бизим вазиетте райкомда чалышкъан адамны тапмакъ ишимизни олдукъча енгил-лештирмек демек эди. Лякин мен кене де не ичюн бу яш дженкте дегиль, онынъ акъранлары фашистлерни къувайткъан бир вакъытта о мында, джебэ артында не япыш юре экен, деп шубелендим. О меним фикиримни анълады, гъалиба, мангъа партизан отряды тарафындан берильген шеадетнамени узатты. Шеадетнамеде Усеин Муединов партизан отрядынынъ дженкчи-разведкаджысы олгъаны акъкъында азылгъан эди. Сонъ Муединов озю акъкъында икяе этип башлады. О партия авалеси муджиби, аселет, джебэ артында къалдырылгъан экен. Партизан отрядынынъ къарары муджиби о полиция хызметине кире. Муединовгъа пек къыйын ола. Чюнки эр кес оны душман беллеп, онгъа ярамай козынен бакъа. Озълерини Муединовдан узакъ тутмагъа тырышалар, атта селямлашмагъа биле истемейлер. Бутюн достлары, догъмушлары ондан юзь чевирелер. Лякин онынъ ичюн Ватан огюндеки вазифе эр шейден мукъаддес эди. Шу себептен де акъикъатны ич бир кимсеге, атта анасына да бильмек мумкюн дегиль эди.

Муртазаевнен меслеатлашкъан сонъ оны район комсомол комитетининъ экинджи секретары этип тайинлемек къарарына кельдик ве мен оны обкомда тасдыкъламакъ ичюн керек оладжакъ весикъаларны азырламагъа кириштим. Шу весикъаларгъа онгъа партизан отряды берген шеадетнамени де къошып къойдым.

Сабасына Муртазаев чагырды. Одагъа киргенимнен Кърым партизанлар Дженубий бирлешмесининъ комиссары Мустафа агъа Селимовгъа назарым тюшти. Биз самимий корюштик. Онынъ устюнде партизан урбасы, башында ал ренкли ленталы къалпакъ бар эди. О бизге «Орман дженки»ни битиргенлерине бир къач кунъ олгъаныны, шимди исе обком партиянынъ чагыртувына биназн Акъмесджитке кетейткъанларыны айтты. Янында партизан отрядларындан бирининъ командири де бар эди. Языкълар олсун ки, онынъ адыны, фамилиясыны унуткъаным.

— Селимов аркъадаш Муединов акъкъында бакъ нелер айта,— деди Муртазаев мангъа чевирилип.— Сонъ комиссаргъа мураджаат этип: «Мумкюн олса даа бир кере икяе этингиз»,— деди.

— Сиз, Муединовны экинджи секретарь тайин этип, пек догъру япкъансынъыз. О бунгъа мунасиб джесюр, джиддий йигит,— деди Селимов аркъадаш.— Муединов бизде разведкаджы олып хызмет этти ве пек чокъ къыйметли малюматларнен бизни теминледи. О шашыладжакъ дереджеде чыдамлы ве сабырлыдыр. Бир сефер бизим йигитлер оны душман беллеп атта атаджакъ олдылар... Команданлыкъ джесюрлиги ичюн оны «Къызыл Йылдыз» орденине такъдим этти...

Мен Мустафа агъаны динълеген сонъ, Муединовгъа характеристика язмасыны риджа эттим. Мустафа агъа Селимов характеристиканы истекнен язып берди ве имзалады. Онынъ янындаки командир де имза къойды. Мен Муединовнынъ дженкявер фаалиетини акс эттирген шу характеристиканы да обкомгъа ёлланыладжакъ весикъаларгъа къошып къойдым...

Арадан йыллар кечти. 1946 сенеси мени апансыздан НКВДге чагырдылар. О вакъытта Андижанда яшай эдим. Мени къаршылап алгъан адам бир кереден:

— Сиз Усеин Муединовны билесингизми?— деп суаль берди.

— Билем,— деп джевап бердим.— О бизде — Багъчасарайда район комсомол комитетининъ экинджи секретары олып чалышкъан эди.

— Райкомгъа ишке кимни тайин эткенингизни бильмек керек эдингиз,— деди о меним лафымны къабалыкънен болип.— О хаин полицей олып чалышкъан. Ватанны саткъаны ичюн 25 йылгъа къапатылды.

Мен бу лафларны эшиткен сонъ еримден сычрап турдым.

— Насыл эте де о хаин ола. Муеудинов кърккыу бильмез дженкчи-партизан да. О партия авале эткен вазифени эда этмек ичюн джебэ аркъасында къалдырылгъан ве аселет полициягъа ишке кирген. О джесюр разведкаджы. О атта команданлыкъ тарафындан «Къызыл Йылдыз» орденине такъдим этилген эди,— дедим.

— Сиз айткъанларынъызны ненен исбатлай билесинъиз,— деди НКВД хадими.

— Бутюн весикъалар, Кърым Дженюбий партизанлар Бирлешмесининъ комиссары язгъан характеристиканен бирликте Акъмесджит шеэринде, виляет комсомол комитетиндедир,— дедим. Шу характеристиканы имзалагъан ве Муеудиновны яхшы бильген Селимов аркъадаш шимди Ташкент шеэринде яшай. О меним айткъанларымны тасдикълай биле.

Мен эеджаннен тышкъа чыкътым. Ёл бою, партия авалесиле, ватан огърунда хызмет эткен къараманларымызнынъ даа не къадары мына бойле «душман» деп совет апсханелеринде бефтан ятмакъталар, деген фикир мени къыйнады. О девирде озълерининъ ким олгъаныны исбат этмек ичюн оларда имкян ёкъ эди.

Мен, меселя, партизанлар Шаркъий Бирлешмесининъ комиссары Мустафаевден Буюк Янкойнинъ старостасы партизан къадыныны немселерден къуртарып, дагъгъа къачыргъаныны, бир къач къызны, Германиягъа айдап кетеджекте, къуртаргъаныны ве дженктен сонъ 10 йыл апсханеде отургъаныны эшиткен эдим.

Озъ аятларыны хавф астына къойып, гизли суретте партизанларгъа, кой эалисине ярдым эткен, сонъундан «хаин» деп апсханелерге ташлангъан, лагерлерге ёлланылгъан къараманлар аз дегиллер.

1981 сенеси Усеин Муеудиновдан мектюп алдым. О Кърымда яшай экен. Муеудинов озъ мектюбинде 6 йыл апсханеде ятып чыкъкъаныны, тек Сталин олгъен сонъ реабилитирленгенини яза. Онъа Кърымда яшамагъа рухсет эткенлер, медаллерини къайтарып бергенлер. «Къызыл Йылдыз» орденини исе ойле де алып оламагъан. Муеудинов мектюплеринден биринде НКВД хадиминен олгъан субет ичюн манъа тешеккюр бильдире ве реабилитация вакъытында шу субетнинъ буюк ярдымы тийгенини яза. Даа бир мектюбинде исе, алым ёкъ, якъынларда хастаханеге ятаджагъым, деп язгъан эди. Ондан сонъ бизим багъымыз узюльди.

Инсан эртеси куню не оладжагъыны бильмей, лякин яхшылыкъ беклей, уютнен яшай, окъуй, чалыша, багъ-багъча осьтюре... Биз де Улу Ватан дженкининъ битеджегине къуванып, фашистлерден азат этилген эр бир адым ерни гъайрыдан тиклемеге, джанландырмагъа тырыша, келеджекке инана эдик.

Биз о вакъытта, 1944 сенеси февраль айында чечен ве ингушларны озъ ватанларындан сюргон эткенлерини даа бильмей эдик. Даа сербест нефес алып етиштирмеген халкъ дженк битмесини сабырсызлыкънен беклей эди. Чюнки эр бир совет къорантасында олгъаны киби, кърымтатар къорантасындан да ич олмагъанда бир я да эки адам джебэде фашистлернен дженкleshмекте эди...

1944 сенеси апрель айынынъ сонъки кунълери эди. Райкомгъа бир къач эр киши ве къадынлар кельдилер. Олар, Совет Ордусы Багъчасарайны фашистлерден азат этмезден бир кунъ эвель немселер тарафындан атылгъан гизли тешкилят азаларынынъ ана-бабалары экенлер. Биз оларнынъ истеклерини ерине кетирип, комиссия тешкилятландырдыкъ ве умумий чукъурдан тапылгъан 22 мевтаны достлукъ къабирине комдик. Бизим комсомол тешкилятына бир къач кере Акъяр, Багъчасарай госпиталлеринде эляк олгъан командирлерни комюв мерасимлерини отъкермеге ярдым этмек сырасы да кельген эди.

Мен госпиталлерге сыкъ-сыкъ бара эдим. Эр баргъанда яралы дженкчилернинъ медицина хадимлеринден мемнюн олгъанларыны коре эдим. Бизим къызларымыз госпиталлерде эр куню 15—18 саат чалыша, геджелери невбетчилик япа, агъыр яралыларнынъ янындан кетмей эдилер. Олардан бири: «Сиз насыл алидженап инсанлар экенсинъиз, биз мында озъ эви-

миздеки киби яшаймыз»,— десе, дигери: «Сиз бизлер ичюн юректен кыйгырасыныыз, кызларыныыз бизге эв ашлары кетирелер, чибереклер пиширелер. Чиберек насыл лезетли аш экен!»— дей эдилер. Даа башкылары исе: «Сизинъ халкыныыз пек мераметли, кызларыныыз исе акыйкий меляйикелер экен»,— дей эдилер.

Биз Сапун-дагъда дженкчилерге бахшыш багышлагъанда аскерлер бизге мына бойле самимий, сыджакъ сёзлер айткъан эдилер: «Багъчасарайда яшагъан кызларнынъ эписине бизим самимий сёзлеримизни, сыджакъ селямымызны бильдиринъиз. Гъалебеден сонъ биз, эльбетте, сизге мусafirликке келирмиз, лезети ич бир дигер шарапкъа ошамагъан Кърым шарабындан ичермиз». Гъалебеден сонъ олар Кърым топрагына кельдилерми, ёкъмы бильмейим, лякин бизге оларнен отурып Кърым шарабы ичмек кысмет этмеді.

Майыс 15-те меним иш одама комсомол активистлеринден бири Урие Османова кирип кельди. Къапыны мукъайтлыкънен къапатты. О пек эеджанлы эди.

— Велядие,— деди о алчакъ сеснен,— кърымтатарларны сюрگون этеджек экенлер. Манъа бу акъта бизде яшагъан яралы лейтенант айтты. Онынъ озю де бу лафларгъа чокъ инанмай, лякин эр алда сыджакъ урбаларыныызны ве ашайт малларыныызны азыр тутунъыз,— деди. Шу себептен мен санъа чапып кельдим. Сен бу акъта бильмек керексинъ...

Мен, эльбетте, бу лафкъа инанмадым. Чюнки, айры адамларны сюрگون этмек акъкъында лакъырды олгъан эди, амма бутюн халкъны... бу акъылгъа ятаджакъ шей дегиль!

— Бизим социалистик системада бутюн халкъны сюрگون этмек мумкюн дегиль, бу провокация, ошек,— деп Уриени тынчландырдым.

Урие кетти, лякин юрегимде шубе пейда олды. Мен Муртазаевнинъ алдына бардым, эшиткенлеримни онъа айттым. О исе:

— Сен акъыллы кызсынъ, лякин оладжакъ-олмайджакъ лафларгъа инанасынъ. Айткъанларыныызнынъ эписи уйдурма, бутюн халкъны кочюрмек мумкюн дегиль. О офицер айры адамларны сюрگون этиов акъкъындаки лафларны эшиткен гъалиба, сен тынчан,— деди.

Шу куню район партия комитетинде бюро олгъан эди, эвге кеч кельдим. О вакытта мен Айше аптенинъ эвинде онынънен берабер бир оада яшай эдим. Себеби, манъа айырылгъан юкъарыдаки оданы насылдыр бир полкнынъ санитария кысымына берген эдилер. Бир оада танышым Шемсие, даа биринде район комсомол комитетининъ инструкторы Ребия Джеппарова яшай эди. Мен эвге киргенде, одамда Иза Далинский (санитария кысымы башлыгынынъ адъютанты), Николай Денисов (о бизде госпитальде тедавийлене эди), Абитов (о бюродан сонъ догъру бизге кельген) топлангъанлар. Курсю устюнде исе патефон чала. Иза Ребиянен ян-янаша отургъан ве онъа явашчыктан нелердир айтмакъта эди. Абитовгъа козюм тюшкенинен:

— Сиз энди мындасыныызмы,— дедим.

— Эвинъизнинъ янындан кечип кете эдим, бир фильджан чай ичейим деп кирдим, я санъа не олды, кейфсиз корюнесинъ,— деп сорады о.

— Болдурдым,— дедим мен.

Шу арада Ребия Далинскийнен кескин давалашып башлады ве:

— Билесинъизми о не айта,— деди Ребия бизге къасеветли сеснен,— бу кунълерде кърымтатарларны сюрگون этеджеклер,— дей.

Эпимиз Далинскийге бакъып къалдыкъ. Онынъ чырайы агъарды, отургъан еринден турып: «О мени янълыш анълады»,— деди ве чыккып кетти.

Эпимизнинъ кейфимиз бозулды. Бираздан биз де даркъадыкъ.

Бу насыл шей. Кене кърымтатарларны сюргон этиов акъкъында лаф эшиттим. Юрегим тарсыкъа, кокрек къафесиме сыгъмай...

Майыс 17 куню саба эрте анамнен кърдашым кельдилер. Мени Багъчасарайгъа ёллагъанларындан бир къач кунъ кечкен сонъ Акъмесджитке кыйтып кельгенлер. Манъа бир афтагъа мусafirликке букургъанлар, урбаларымны да кетиргенлер. Мен анамнен, кърдашымнен корюштим, лякин

отурып лаф этмеге вакъытым ёкъ эди. Ишке чаптым. Иштен сонъ эвге бир аз эртедже кельдим. Эвде мени янъы мусафирлер: Шемсие тизем ве институтта берабер окъугъан достум Рушен беклей эдилер. Биз баягъы субетлешип отургъан сонъ анам геджелемек ичюн узакъ союмызнынъ эвине кетти. Мен союмызнынъ не эвини биле эдим, не де адресини. Анам саба келир отурышырмаз, даа чокъ лаф этермиз, деп тюшюндим. Саба-сына башымызгъа къара кунъ тюшеджегини ким бильген! Он беш-йигирми дакъикъа ичинде ашсыз, сувсыз, урбасыз, ялан аякъ, догъгъан эвинден къувып чыкъараджакъларыны, аналар балаларыны, балалар аналарыны джояджакъларыны, олар ичюн дюнья джезнемге чевириледжегини ким бильген! Догъмушлар айларнен, йыларнен бири-бирилерини Орта Асия, Сибирь, Урал бойлап къыдыраджагъыны, комендантнынъ рухсетисиз ич бир якъкъа чыкъмакъ мумкюн олмайджагъыны, чыкъканларны 25 йыллыкъ джеза беклегенини, озъ къандашларынынъ къыдырып тапмакъ ичюн, бойле де хорлангъан, ачлыкъ, хасталыкъ чеккен къадынларымызгъа пармагъындаки юзюгини, къулагъындаки купесини коменданткъа чыкъарып бермек керек оладжагъыны ким бильген!

18 майыс, саба саат 5-те къапыны къакътылар. Айше апте къапыны ачкъан эди, эки арбий адам сюрип кирди ве мени сорады. Мени сыкъ-сыкъ адам ёллап чагъырттыра эдилер. Шу себептен де ич бир яманлыкъ тюшюнемден догъру оларнынъ янына бардым ве:

— Къайда чагъыралар?— деп сорадым.

Лейтенант, бир къач дакъикъа бир сёз биле айтмадан, манъа бакъып турды сонъ, якъынджа келип алчакъ сеснен:

— Партия ве акимиятимиз ве СССР Мудафаа Девлет Комитети къарары муджиби, кърымтатарлар, кутлевий суретте, Кърымдан сюрюн этилелер.— деди.

Мен бу сёзлернинъ манасыны бир кереден анълап оламадым ве:

— Кимни, не вакъыт?— деп сорадым.

Лейтенант даа бир кере текрарлады.

— Бутюн халкъ, Кърым акимиятинен берабер, Кърым топрагъындан чыкъарыласынъыз...

Яралы лейтенантнынъ ве Иза Далинскийнинъ айткъан лафлары догъру олып чыкты. Этим-теним буз-бузлады. Сонъ бир кереден башым айланды, тургъан еримде салланып башладым, йыкълмамакъ ичюн диваргъа суюкендим. Шу арада лейтенант меним билегимден тутты ве:

— Сизге не олды?— деди.

Мен зар-зорнен озюмни къолгъа алдым да:

— Мен къайда кетмек кереким?— деп сорадым.

О исе манъа:

— Башта сиянъызынъ беринъиз,— деди.

Мен пистолетни элиме алдым ве онынъ манъа бахшыш экенини хатырладым, лейтенанткъа буны айтып анълатмакъ истедим.

Бир куню биз шефлик япкъан полк полковниги Житов бизге, яни манъа ве Муртазаевге бизим ишлеримизден пек мемнюн олгъаныны бильдирмек макъсадында, бахшыш япаджакъ олды ве: «Сизге не керек, айтынъыз, къолумдан кельсе ярдым этерим»,— деди. Мен ондан пистолет сорадым. Чюнки о вакъытта бизге сиянен юрмекни эмир эткен эдилер. Полковник Житов эки куньден сонъ манъа: «Бизим Валя Насыровагъа танкистлерден» деген сёзлер оюлып язылгъан немсе вальтерини багъышлагъан эди. Муртазаев исе ондан полккъа керек олмагъан бир машина сорагъан эди. Чюнки, райкомда машина ёкъ эди. Бу исе ишимизни баягъы къыйынлаштыра эди. Мен бу вакъианы айтып пистолетни къалдырмасыны даа бир кере риджа эттим, лякин о: «Акъкъым ёкъ,»— деп разы олмады.

Биз райкомгъа кеттик. Мен бутюн весикълаларны теслим эттим. Папкалар ичинде бир дане къалын сою да бар эди. Онынъ ичине арбий къысылардан, госпиталлерден район комсомол комитетине кельген мектюплерни топлагъан эдим. Бу мектюплерде районымыз комсомолларына япкъан эйиликлери ичюн тешеккюрлер бильдириле эди. Мен даа одадан чыкъып

етиштирмеген эдим РК КП(б)-нинъ 2-нджи секретары партизан Сайде Усеинова одагъа кирди. Мен ондан:

— Муртазаев къайда?— деп сорадым.

О исе манъа:

— Муртазаев сенден бираз эвель кельди ве бутюн весикъаларны обкомдан кельген Грачевге теслим этти ве даа янъчыкъ къайтты,— деди.

Бизни азбаргъа алып чыкътылар, Сайденен мен ян-янаша кетемиз, эки тарафтан исе эки аскер. Олар бизни, эмир муджиби, халкъны кочюрювде Девлет хавфсызлыгъыны теминлев боюнджа иш алып баргъан полковникнинъ азбарына алып кельдилер. Азбар къапыгъа якъынлашкъанда биз токъталдыкъ. Чюнки сокъакънынъ экинджи тарафындан Муртазаевни де айны шу къапыгъа кетирмекте эдилер. Онынъ чырайы агъаргъан, шапкеси астындаки ап-акъ сачлары манълайына саркъкъан. Ондан эки адым артта совет аскери оны мабюс киби алып кельмекте. Муртазаев, бундан учъ кунъ эвель шеэрде олып кечкен митингде, Багъчасарай залисини Кърым немсе-оккупантларындан азат этильгенинен хайырлагъан эди.

О да къапы янына кельгенде токътады. Мен онъа къасеветли бакътым, лякин бир сёзчик биле айтып оламадым. О исе манъа якъынджа кельди ве эр вакъыттаки киби селямлашты сонъ алчакъ сеснен:

— Насыл бир къабаат ишлединъ, комсомол?— деди.

Муртазаевнинъ шу лафларындан сонъ озюмни тутып оламадым, окюр-окюр агълап башладым. О исе:

— Агълама, Велядие, агълама, — деп мени тынчландыраджакъ олды.

Мени энди тынчландырмакъ мумкюн дегиль эди. Санки сытма туткъан, омузларым титрей, козьяшларыма богъулам, ич де озюмни токътатып оламайым. Бизни тез-тез къапыдан ичери алып кирдилер. Яныма полковник кельди, мени тынчландыраджакъ олды. Мен исе агълай-агълай онъа:

— Не ичюн бизни бойле хорлайсынъыз? Халкъымызнынъ къабааты неде? Биз эпимиз не гуня яптыкъ?— дедим.

Полковник ич бир тюрлю джевап бермеди. Бираз вакъыт кечкен сонъ мен озъ башыма тынчландым ве анамны тапмагъа ярдым этинъиз деп, полковникке риджа эттим. О сёз берди ве мени кърымтатарлар топлангъан мейдангъа алып кетти. Оккупация девиринде фашистлер кърымтатарларны шу мейдангъа топлагъан ве сонъ атмагъа алып кеткен экенлер. Шу себептен халкъ бизни атмагъа алып кетеджеклер деп беллей экенлер. Мен оларгъа, полковникнинъ риджасы муджиби, не себептен мында топлагъанларыны айтып анълаттым. Бизни атмайджакълар, Озбекстангъа алып кетеджеклер,— дедим. Халкъ бираз тынчангъан киби олды. Шу арада кимдир мени чагъырды. Чевирилип бакътым. Бираз авлакъта анам, Айше апте, Шемсие, Рушен тура эдилер. Мен полковникнен лаф этип, анам да менимнен берабер бир вагонда кетсе яхшы олур эди дедим. О разы олды ве анамны вакъытынджа эвге къайтармагъа сёз берди. Бираз вакъыттан сонъ эвге кельдим, эвде кимсе ёкъ эди. Мен полковникнинъ узурна чаптым... О эки аскерни вокзалгъа ёллады, лякин энди кеч олгъан эди. Эшелон чокътан кеткен. «Полковник мени алдатты,— деп тюшюндим мен.— Анам гъарип энди не япаджакъ? Къарт, янъгъыз, янында не ашы, не де урбасы бар».

Мен эвге къайткъанда ода ичи дагъыныкъ, бутюн шейлер джайрап ята, къомшу къадын богъчагъа кыйметли шейлерни толдургъан къапыдан чыкъа эди. Кошедеки скемлеге отурдым, этрафкъа бакътым, эр ер бомбош. Мен бойле вазиетте отургъан вакъытта одагъа къомшу майор кирип кельди. О манъа:

— Тюневин аселет Иза Далинскийни ёллагъан эдим. Сиз исе онынъ сёзлерине инанмадынъыз. Биз де бу акъта тек тюневин акъшам эшиткен эдик,— деди.— Бу хаберни мен озюм сизге айтмакъ керек эдим, гъалиба, лякин энди кеч олды. Айды ёлгъа азырланынъыз. Янынъызгъа аладжакъ шейлеринъиз олса, айтынъыз йигитлер ярдым этерлер. Мен бир шейим ёкъ, деген манада башымны саладым. Майор тюшюнджеге далды, сонъ:

— Шимди бир шейлер тюшюнип тапармыз,— деди ве одадан тез-тез чыкып кетти.

Бираздан госпитальден йигитлер чапып кельдилер. Оларнын арасында Денисов да бар эди. О, одагъа киргенинен:

— Бу насыл шей? Бутюн халкъны кочюрмек олурмы? Бу адалетсизлик!— деп озь наразылыгъыны бильдирди. Мен онъа бир сёз биле айтмадым, чюнки энди эписи бир эди.

Къапы янына машина келип токътады. Бир къач вакъыттан эвге биз шефлик якъан полк азалары кирип кельдилер. Олар ода ичинде джайрап яткъан шейлерни корип:

— Не, сен де кочсинъми ёкъсам, Валя,— деп сорадылар.

Денисов исе оларгъа:

— Не, сиз кърымтатарларны Кърымдан сюргюн этеяткъанларыны бильмейсинъизми ёкъсам?— деди ачувнен.

Тек бу сёзлерден сонъ йигитлер манъа дикъкъатнен бакътылар ве агълавдан шишкен козьлеримни сечтилер.

— Бутюн халкъны кочюрелер?— деп шашты олардан бириси.

— Эр кесни, бутюн кърымтатар халкъыны! Биз буны даа янъы эшиттик ве мында чапып кельдик,— деди Денисов.

— Мен бутюн халкънын кочюрюлювининъ тюп манасыны анъламайым, лякин бу иште бир янълышлыкъ бар деп беллейим,— деди полк йигитлеринден бириси.— Сен бизни багъышла, Валя! Бизни полковник ёллады. Санъа ве Муртазаевге майыс 20-де Акъмесджитте оладжакъ тантаналы акъшамгъа даветнаме кетирген эдик,— деди.— Алёша исе Муртазаевге полковник ваде эткен машинаны айдап кетти. Бу оляяткъан вакъиалардан хаберимиз ёкъ эди. Сен эр алда даветнамани ал, бизни хатырларсынъ. Биз ич бир вакъыт сизинъ халкъынъыз акъкъында ярамай шей тюшюнмемиз. Чюнки сизинъ халкъынъыз бизим юрегимизде шефкъатлы, алидженап инсанлар олып къалдылар. Биз беллесек, бу меселени даа бакъарлар...

Олар меннен сыджакълыкънен савлукълашып чыккып кеттилер.

Муртазаев вагонда манъа аскер насыл этип онъа машина кетиргенини икяе этти.

Аскер кабинетке кирип Муртазаевге Житовдан машина кетиргенини бильдире де:

— Машинаны кимге бермекни эмир этесинъиз,— деп сорай.

Муртазаев ич бир шей айтмай. Весикъаларны къабул этеяткъан Грачев исе ачувнен:

— Сиз не, полковнигинъизнен берабер коктен эндинъизми? Татарларны Кърымдан кочюргенлерини бильмейсинъизми?— дей.

Лякин аскер кене де Муртазаевге бакъып:

— Айтылгъан лафлар догърумы, Муртазаев аркъадаш, сизни де кочюрелерми?— деп сорай.

— Эр кесни, шу джумледен оны да,— деп джевап бере Грачев,— машинаны исе райком ишчисине теслим этинъиз.— О секретарны чагъыраджакъ ола, лякин аскер оны токътатып:

— Багъышланъыз, машина Муртазаевге бахшыш оларакъ берильди. Шу себептен мен оны башкъа ич бир кимсеге бермеге акъкъым ёкъ,— дей ве сонъ:

— Савлукънен къалынъыз, Муртазаев аркъадаш,— деп чыккып кете.

Грачев лакъырдынынъ бойле тюр аладжакъыны беклемеген гъалиба, багъы вакъыткъадже бир сёз биле айтмагъан. Сонъ исе ачувнен:

— Полковникни яхшы этип къолгъа алгъансынъыз,— деген.

Мен бизни огде не беклегенини тасавур биле этип оламайып, кимсесиз, къалабалыкъ эвде насыл отургъан олсам, ойле де отура эдим. Бираздан къомшумыз майор кирип кельди. О манъа ёллу къазакъ ун, макарон, ягъ ве отъмек кетирген.

— Чокъ тюшюнменъиз, Валя,— деди о мераметликнен,— бу иште бир янълышлыкъ бар, меселени илле бакъарлар.— Энди исе къайда бармакъ кереклигинъизни шоферге айтынъыз. О сизни машинанен алып барып ташлар.

Биз савлукълаштыкъ. Мен звельден бизге айтылгъан ерге, Муртазаевнинъ эвине бардым. Мен кельгенде Абитовдан гъайры эр кес — рай-

исполком реиси муавини Бахшыев къарысы Наташанен, райкомнынъ экин-джи секретары Сайде Усеинова, район прокуроры Али Арифов мында эдилер. Абитов биринджи эшелонда кеткен. Биз бутюн гедже козь юмма-дыкъ, лаф биле этмедик, чюнки эпимизнинъ вазиятимиз бир, къасеветимиз буюк эди. Сабасына мен азбаргъа чыкътым. Муртазаевнинъ эви бираз юксекче ерде ерлешкен эди. Онынъ азбарындан бутюн шеэрни корьмек мумкюн. Багъчасарайнынъ шаркъ усулы боюнджа бири-бири артындан ерлешкен эвлери, тар сокъакълар...

Багъчасарайда тереклер чокъ олгъанындан шеэр ешиллик ичинде къала. Бир къач кунъ эвель бу ешилъ шеэрден залининъ шенъ сеси, йырлары, балаларнынъ шаматасы эшитиле эди. Шимди исе шеэр бом-бош, эвлерининъ къапылары, пенджерелери артынадже ачыкъ. Азбарларда исе сагъылмагъан сыгырлар мунърей, шорбаджысыз къалгъан копеклер афыралар, эв саиплерининъ чешит шейлери: урбалары, савут-саба... джайрап яталар. Санки шеэрде къыргъын олгъан. Мен бу алгъа даянып оламадым. Юрегим агъырды, мийим солкъулдап башлады. Къолларымнен бетимни къапатып артыма къайтып башлагъан эдим, насылдыр шытырды эшиттим. Мен элесленип этрафкъа бакътым. Козюм демир дамлы эвге тюшти. Онынъ азбар къапысы артынадже ачыкъ эди. Азбарда исе насылдыр арбий адам джайрап яткъан шейлер арасындан къыйметли урбаларны сайлап чемоданына толдура эди. Мен: «О ким, бойле эрте мында къайдан кельди?» — деп тюшондим. Шу арада о, аякъ даушларымны эшитти гъалиба, чевирилип бакъты. Мен оны таныдым. О район арбий комитетинде чалыша эди. Мени корип онынъ чырайы агъарды, шашмалагъанындан не айтаджагъыны бильмейип, манъа бакъып къалды.

Биз ишимиз боюнджа онынънен сыкъ-сыкъ корюше эдик. Мен оны мераметли, алчакъ гонъюлли адам деп биле эдим. О исе... Мен сертликнен чевирильдим ве чабик адымларнен юрип кеттим. «Гъарип халкъым, — деп тюшондим мен, — 15—20 дакъикъа ичинде сизни ич бир шейсиз ач, чып-лакъ къувып чыкъардылар. Олар исе зял эмегинъизнен къазангъан шейлеринъизге шорбаджы олып къалдылар».

Майыс 19-да, саба саат онда бизни де вагонларгъа юкледилер. Вокзалда адам чокъ эди. Оларны къайдандыр кетиргенлер. Адамларны айван ташыгъан вагонларгъа юкледилер. Биз вагонда беш къорантадан ибарет он адам олсакъ да, янымызгъа башкъа биревни къоймадылар, лякин дигер вагонларгъа йигирми бешер — отузар адам тыкъыштырдылар. Вагонларда пенджерелер ёкъ, тек уфакъ аралыкълар бар. Онъа да пармакълыкълар къоюлгъан. Эр бир вагонны бирер конвой озгъара. Къапыны ачмагъа рухсет этмейлер.

— Акъмесджит, — деди Сайде демир пармакълыкълар тутылгъан арадан тышкъа бакъып. Эпимиз шу аралыкъкъа тикильдик. Мына о, мен догъгъан шеэр. Балалыгъым, яшлыгъым кечкен ерлер. Мен шу шеэрде мектепке бардым, институтта окъудым. Савлукънен къал, тувгъан шеэрим! Манъа даа сени корьмек къысмет этер экенми?!

Вагонымызнынъ къапысы тек бир суткадан сонъ ачылды. Ичери эки солдат кирди. Олар бизге шорба (эгер оны шорба демек мумкюн олса) ве экишер кесек къара отьмек парчасы даркъатып чыкътылар. Бизни сувсызлыкъ пек къыйнай эди. Вагонда исе ичинде джыллы эски суву олгъан чапчакъ бар эди. Биз аскерлерге чапчакънынъ сувуны денъиштирмелерини риджа эттик, лякин сув ойле де денъиштирильмеді. Кунъ-кунъден вазиятимиз агъырлашып башлады. Вагоннынъ ичи дым, сыджакъ, ава етишмей. Станцияларда биле къапыны ачмагъа, азачыкъ олса да тышкъа чыкъмагъа рухсет бермейлер. Бойле агъыр вазиятте адамлар, хусусан балалар ве къартлар хасталанып башладылар. Араларында ольген сойлары да олды. Оларны носилкаларда алып кете башладылар. Мевталарны къайда алып кетелер, не ерге комелер, кимсе бир шей бильмей. Кунъ-кунъден ольген адамларнынъ сайысы артып башлады.

Вагонларнынъ ичинде без халат кийгенлер де пейда олдылар. Олар хасталангъан адамларны тапып, оларны да алып кете эдилер. Догъмушларынынъ, оларны къайда алып кетесинъиз, деген суаллерине хастаханелерге

ерлештиремиз, деп джевап бере эдилер. Амма сой-акърабалары оларны ала бу кунъ беклейлер...

Адамлар яваш-яваш хасталаргъа ич бир тюрю ярым косътермегенлерини, ич бир хастаханеге ерлештирмегенлерини анълап башладылар ве озъ хасталыкъларыны гизлемеге тырыштылар.

Бундан гъайры, адамларны ачлыкъ да чекиштире эди. Йигирми сутка юрген сонъ даянылмайджакъ дереджеде сыджакълар башланды. Адамларгъа вагонлардан чыкъмагъа рухсет бердилер. Лякин тыштаки сыджакъа да даянакънынъ чареси ёкъ эди. Биз Орта Асиягъа этип кельген эдик.

Кърымдан Озбекстангъадаже олгъан месафени мына бойле басып кеттик.

Бизни пек буюк олмагъан бир станциягъа кетирдилер. Этрафкъа акъшам къаранлыгъы чёккендже вагонларда туттылар. Сонъ адамларны вагонлардан юк машиналарына юклеп колхозларгъа даркъатып башладылар. Бизни Самаркъанд виляети Ургут районындаки Ахунбабаев адына колхозгъа кетирдилер. Сабагъадже идаре янында отурдыкъ. Танъ агъаргъанда исе бизлерни колхозджыларнынъ эвлерине болюштирдилер. Мен, Сайде ве Муртазаевнинъ къорантасы бирликте бир колхозджынынъ эвине тюштик. Эв саибеси эки козьлю эвде эки баласынен яшай, омюр аркъадашы исе дженкте экен. Эвнинъ бир козюне Муртазаев къорантасынен ерлешти. Эв саиби бизге пенджересиз, пол ерине пичен тешельген топракъ эвни теклиф этти ве:

— Мен реиске бу къадар адамны къоймагъа ерим ёкъ,— деп айткъан эдим, лякин о динълемеге биле истемеди,— деди сыкъылып.

Биз исе шакъа этип:

— Зарары ёкъ, бизге бу да етер, тек сычан олмасын,— дедик.

Бираздан о бизге эски ёргъан ве эки ястыкъ кетирип ташлады. Сонъ бир чайник къайнагъан сув ве мысырбогъдай унундан пиширилген къатып къалгъан пите кетирди. Биз питени сувгъа батырып, иштаанен ашадыкъ. Бойле мешакъатлы ёлдан сонъ зияде болдургъан эдик, пичен устюне созулдыкъ ве къатты юкъугъа далдыкъ.

Сайдеде де, менде де не пара ве не да сатмагъа шей бар эди. Устюмиздеки урба Орта Асия шараитинде бизге сыджакълыкъ этти, денъиштирмеге исе башкъа урбамыз ёкъ эди. Сайденинъ богъчасындан бир юзбёз чыкъты. Ондан озюмизге сарафан тиктик. Бизде ашамагъа аш олмагъанындан себеп, Муртазаевнинъ къорантасынен берабер онда олгъан шейлерни ашадыкъ. Бир къач кунъден о да битти. Бизим бойле агъыр вазиятте къалгъанымызны коръген эв саибеси кимерде бир озъ софрасына давет эте эди. Мен бу къадынчыкънынъ япкъан эйилигини ич де унутмам.

Бир къач вакъыттан сонъ эр бир къорантагъа йигирмишер килограмм богъдай курпеси бердилер. Лякин оны дёгюп ун этмекнинъ чареси ёкъ эди. Шу себептен ондан боткъа пиширип ашап башладыкъ. Бойлеликле, бир ай кечип кетти. Мен эр кунъ колхоздан 18 км узакъта ерлешкен район меркезиндеки комендатурагъа бара эдим. Анам акъкъында тюшюнджелер манъа ич де раатлыкъ бермей эди. Анама бир шей олса, не япарым деп пек къасевет этем. Ондан башкъа, анам берабер кетермиз деп меним урбаларымны озюнен алгъан эди. Оларны сатар ве бир чаре этип кунъ кечирип деп озъ озюмни тынчландырмагъа тырышам. Лякин анамнынъ табиятыны бильгенимден онынъ бойле япаджагъына шубелене эдим.

Кунълернинъ биринде Ургут базарында багъчасарайлы бир танышымны коръдим. О къомшуларына Бухара виляети «Нарпай» совхозындан кельген мусafirден анамнынъ шу ерде яшагъаныны эшиткен. Мен танышымнен берабер онынъ къомшусына бардым, кельген мусafirнен таныш олдым, анам акъкъында сорадым. О манъа бир къыгъыт берди. Анда меним адым язылгъан эди. «Совхоздан чыкъкъаныма бир ай олды,— деди о манъа.— О вакъытта ананъыз сагъ-селямет эди. Шимди де, иншалла, сагъ-селяметтир. Лякин, эшиткениме коре, андаки адамлар къоранталарынен къырылмакъта экенлер».

Анам язып ёллагъан къыгъытнен комендатурагъа чаптым, лякин ко-

мендант манъа Бухарагъа бармагъа рухсет этмеди. Мен къатты талап эткенимден сонъ Самаркъандгъадже рухсет берди.

Бир ерден дигер ерге махсус кочюрюв виляет болюгининъ башлыгъы Филиппов чокъ мераметли адам экен. О вакъытта о къримтатарларнынъ эр бирине элинден кельгенине коре ярдым этмеге тырышкъан. Шу себептен олса керек, оны айны шу ишинде чокъ тутмадылар.

Мен онынъ узурына кирдим ве анамны озюм яшагъан колхозгъа алып кетмеге рухсет сорадым. О исе бир виляеттен дигер виляетке кочюв меселесини тек Ташкент чезе деди. Мен къасеветке далдым. Меним алымны корьген Филиппов: «Сиз эки-учъ кунъ сабыр этинъиз, мен Ташкентнен багъланырым ве сиз, эльбетте, ананъызны алып кетерсинъиз»,— деди. Лякин мен бир дакъикъа биле беклемеге истемей эдим. «Анам къарт, хаста,— дедим онъа,— мен оны сагъ-селямет корип оладжагъыммы, ёкъмы? Мен бугунъ кетмек кереким».

Филиппов меннен разы олды. Бухарагъа бармагъа рухсет берди ве: «О ягъыны озюнъиз бир чаре этерсинъиз».— деди.

Мен догъру вокзалгъа чаптым. Бухара поезддына билетлерни сатып битиргенлер. Поезд еринден кочмеге азырлана эди. Мен чокъ тюшюнип отурмадым, поездгъа чыктым. Ёл бою контролёрдан сакъланмагъа тырышсам да, о эписи бир мени коръди. Штраф тёледим. Бухарагъа етип баргъандже учъ кере штраф тёледим. Нетиджеде, элимде олгъан бутюн парамны — учъ юз кумюшни (эски паранен) штраф тёлеп битирдим. О параларны да борджгъа алгъан эдим. Мен поезддан тюшюрп йибермегенлерине, штрафнен къутулгъаныма да къувандым.

Нарпай станциясында поезддан тюштим. Бу совхоз акъкъында чокъ эшиткен эдим. Къримтатарлар эр ерден зияде Бекабадда ве «Нарпай» совхозында чокъ олелер деп айта эдилер. Адамлар икълимге алышып оламагъанларындан, сытма, ашкъазан-ичек хасталыкъларындан, ачлыкътан оле эдилер. Къартлар, къадынлар, балалар чибин киби къырыла эдилер.

Мен эм кетем, эм анамны сагъ корер экенимми деп тюшюнем. Ёлда багъчасарайлы бир танышымны расткетирдим. Ондан Айше аптенинъ яшагъан ерини сорадым. О косътерген ёл бою кетип Айше аптенинъ эвини таптым. Ичери кирмеге джурьат этип оламай азбар къапы янында токъталып къалдым. Юрегим сыкъ-сыкъ урып башлады. Мени насыл хабер беклей, аджеба?! Не де олса, къапыны явашчыкътан ачып азбаргъа кирдим ве манъа якъын адамларны: Айше аптени, Шемсиени, Рушени, оларнынъ тизесини корьдим. Танышларымнынъ арасында анам ёкъ эди. Биз къучакълашып корюштик. Бираз агълап да алдыкъ. Бутюн бу вакъыт ичинде мен анамны козлеримнен къыдырдым, лякин мен анам акъкъында сувукъ хабер эшитирим деп къоркъкъанымдан, анам къайда?— деп сорап оламадым. Меним вазиятимни Айше апте анълады гъалиба:

— Къасевет этме, Велядие, ананъ сагъ-селямет. О, саба эрте базаргъа кеткен эди. Шимди келир,— деди ве мени сетке отуртып чайнен сыйлады. Меним эки козюм исе азбар къапыда, эп анамны беклейим.

Бир маальде азбар къапы ачылды ве анам къолунда чантасынен ичери кирди. Мен онъа таба юрдим. Анам мени корьгенинен токъталды. Эеджандан башы айланды, гъалиба салланып башлады, къолундаки чантасы ерге тюшти. Мен чабикликнен анамны къучакъладым. Биз баягъы вакъыткъадже бири-биримизге сарылып сессиз агъладыкъ...

Къримтатарлар ана-Ватанларындан чыкъарылгъанларындан берли къайтув акъкъында тюшюнелер. Оларнынъ бу акъта тюшюнмеген куню олмаса керек. Ватангъа къайтув дуйгъусы эр бир къримтатарнынъ юрегинден ер алды, мийине синтип къалды.

Гъайрыдан къурув девринде халкънынъ эсассыз сюрюн этильгени ачыкъ айдын айтылса да, миллий меселемизнинъ чезилюви зияде созулмакъта. Халкъымыз кене де сабырлы, чыдамлы, яшавчан экен. Бу ёлда чокъ маниаларгъа огъраса да, чешит маддий зорлукъларгъа бакъмадан эп къайтмакъта. Затен асретлик дуйгъусы юреклерни эп кемире. Себеби, халкъымыз бу къадар джефа чеккенине бакъмадан акимият сувукъ бакъа. Миллетнинъ сабыры даа не вакъыткъадже етеджек?!

КЪАДРИ-ЗАДЕ ВЕ ОНЫНЪ ДЕВРИ

Эдебиятымызда белли терджиман ве шаир оларакъ танылган меним бабам — Абдураман Къадри-заде Симферопольге якъын Тавдайыр коюнде 1876 сенеси Кърым муфтиси Абдулкерим эфендининъ къорантасында джуньягъа келе. Къартбабам пек эрте оле. Аилелеринде бабам энъ буюклери олгъаны ичюн дёрт къардашы: учъ огълан ве бир къыз онынъ имаесинде къала. Оларнынъ эписи Тавдайыр медресесинде окъуй, бабам исе сонъундан анда мудерислик де япа. Мустакъиль суретте тюрк, арап, фарс ве рус тиллерини огрене. Тюркиеден китаплар яздырып ала. Эджебий тиллерден рус тилине чевирилген китапларны ве рус классиклерининъ бедий, ильмий китапларыны ана тилимизге терджиме эте.

Абдураман Къадри-заде

Шаир Зиядин Джавтобели озюнинъ «Эдебият севдалары» китабында бабамны эр саада гъает бильгили инсан олгъаныны къайд этерек, онъа «джанлы энциклопедия» дей, ве сонъра озъ фикирини шойле девам эте: «Абдураман Къадри-заде тюркий халкълар фольклорыны ве хусусан кърымтатар халкъ яратыджылыгъыны темелли бильгенлерден эди. Халкъ арасында кениш даркъагъан масаллар, текерлемелер, йырлар, чынълар аталар сёзлери ве дигер нумюнелер онынъ ярдымынен газета саифелерине къоюла эди. Къадри-заде озю де гузель манзумелер яза. Оларда инсаннынъ турмушында, кунъделик арекети ве амелиндеки айры нукъсанлыкъларны, чиркин алларны, адетлерни тенкъид эте, устюни ача, озъ фикирлерини бедий тарзда ифаде эте».

Эм акъикъатен де, бабам ойле адам эди. Кърымда чыкъкъан газета ве журналларнынъ бир данесини къалдырмай топлар ве тикер, белли бир тертипке кетирип, рафларгъа тизер эди.

Онъа берильген суаль бир вакъыт джевапсыз къалмай экен. Шунинъ ичюн олса керек ки, бизим эвимизде мусафирлер къыт олмагъан. Анам да бунъа мусбет бакъкан.

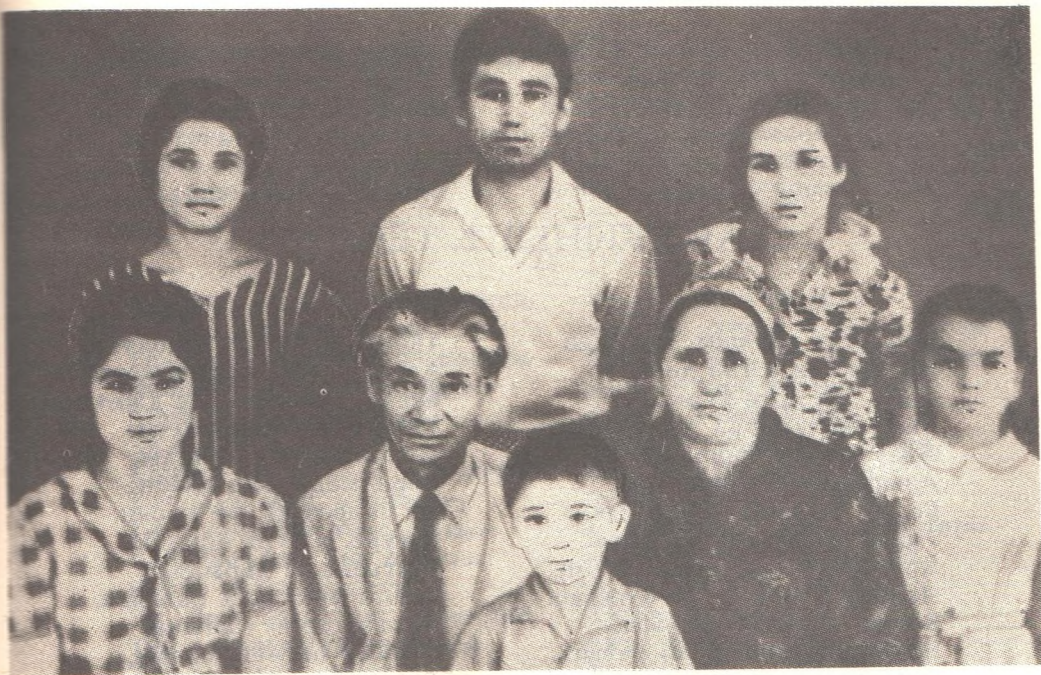
Бабам, Кърым советлешкен сонъ, Симферопольде чыкъкъан «Янъы джунья» «Къызыл Кърым» газеталарында чалыша, «Козъайдын», «Илери» журналларында шиирлерини бастыра. Хасталыгъы себебинден, отузынджы сенелерининъ башларында иштен чыкып, 1938 сенесининъ август айында вефат эте.

Бабам астрономия ве джогърафияны пек яхшы биле, астрономия илими иле махсус огъраша эди. Бизлер бала олгъанда, астрономик телескоптан бабамнен берабер Сатурн алкъасыны козеткенimiz акъылымдан ич де чыкъмай. Отуз учъ кере буюк этип косьтерген бу телескопны корип, шашкъанымны анълагъан бабам манъа онынъ эр бир къысымы акъкында тафсилатлы икяе эткен эди.

Кой халкъы бабамны пек севе ве урмет эте эди. Тавдайыр коюнде яшагъанда, бабамнынъ фотоаппараты бар эди. Онынъле кой халкъыны суретке чыкъарып, ресимлерни оларгъа эдие эте, ресимге чыкъкъан арада озю де оларнынъ сырасына кирмеге етиштире эди. Языкъ ки, шу суретлер сакъланылып къалмады.

Бабам музыканы да пек севе эди. О, башта шестерде, сонъра къол пианинода аджайип йырларымизны чалып, усталыкънен йырлар эди. Онынъ иджра эткен эзгилери динълегенлерге пек буюк тесир къалдырыр эди.

Элимде булунган бабамнынъ дефтерлери акъкында бир къач сёз айтмакъ истейим. Аналыгъым ве Пирае къыз къардашым Румыниягъа кеткенде, озьлеринен

Шевкет Къадри-заденинъ къорантасы. Солдан — Эмине, Эскендер, къадыны — Зейнеп, Шевкет Къадри-заденинъ эмджесининъ торуны — Лютфие. Экинджи сырада, солдан — Сакине, Рустем, Момине.

тек шу дефтерлерни алып етиштирелер. Пирае къыз кърдашым Озбекстангъа му-сафирликке кельгенде, бу дефтерлерни шаир Эшреф Шемьи-задеге косътере. Эшреф Шемьи-заденинъ вастасы иле бу дефтерден алынган шиирлернинъ базылары «Ленин байрагъы» газетасында бастырыла. Олар: «Насредин оджа ве къарысы» (Ленин байрагъы» майыс 6, 1967 с.). «Акъсакъ Темир ве Насредин оджа» («Ленин байрагъы» июнь 17, 1967.), «Молланынъ нефси» («Ленин байрагъы», 1967 с.) ве «Чыркъ-мыркъ-мы, мыркъ-чыркъмы?» («Омюр ве яратыджылыкъ» Эшреф Шемьи-заде, Ташкент, 1974 с.). Сонъра бу дефтерлер меним кълума келип тюше ве олар аля бугунъ менде.

«Рузнаме» деп адландырылган дефтерде бабамнынъ кунъделик теэсуратлары тарифленсе керек. Бу дефтердеки язылар арап уруфатынен язылы олып, 1897 сенеси башланган. Ве 1938 сенесининъ август айына къадар олып кечкен вакъиалар къайд олунгъанындан гъайры, онда бир сыра юмористик шиирий эсерлер, огютлер де бар.

Бу дефтерде базы бир шейлер арап тилинде язылган. Мен арап тилини бильмегеним ичюн, оларны анъламакъ пек зор келе. Шундан себеп, анда не акъкында язылгъаныны сизге айтып оламайым. Лякин кърымтатарджа язылган сойларыны окъуйдыжыларымызгъа бильдирмеге ашыкъам. Мен шимди пенсияда булунам. Вакъытым чокъ олгъаны ичюн, оларны бирер-бирер, ашыкъмайып рус уруфатына чевирип яздым.

Айны дефтерде ольгенлерге багъышланып, «Тарих вефаты» дие адландырылып, токъулган шиирлер де бар. Экинджи дефтер — шиирлер дефтеринде язылган шиирлерни окъуйдыжыларымызгъа такъдим этмек мурадынам.

Бабамнынъ малюматлы инсан олгъаны, эльбетте, меним окъув джерьянына къатылмама себеп олды. О, бунынъ даимий истекдары эди. Сагъ олып, торунларынынъ да алий малюматлы олгъаныны корьген олса, не къадар къуваныр эди. Языкъ ки, вакъыт озъ укюмини чезе. Буюк огълум — Рустем шимди Кърымда, Джанкойде къуруджы олып чалыша. Къызым Эмине — эмшире, Сакине — гинеколог эди (вефат этти, эки баласы къалды). Момине — Фергъана политехника институтыны, Эскендер — Фергъана педагогика институтыны битирдилер. Торунларым да институтларда окъуйлар.

Меним элимде булунган бабамнынъ дефтериндеки шиирлернинъ джумлеси умуминсаний, ахлякый мевзуларгъа багъышланган. Бу дефтерде олган шиирлерни окъуйдыжыларнынъ дикъкъатына теклиф этмекни боюн-борджум деп саям. Барсын, бу сакъланылып кълган шиирлер сеvimли журналымызнынъ вастасы иле бир даа дюнья юзю корьсинлер!

ШЕВКЕТ КЪАДРИ-ЗАДЕ

АВДЖЫНЫНЪ ТЁВБЕСИ

I

Бир кунъ акъшам Эреджеп
 Ниетленди авгъа деп,
 Саба пек эрте турып,
 Чыкъты тышкъа джувурып,
 Авагъа козь ташлады,
 Азырлыккъа башлады.
 Гедже тыныкъ, кок ачыкъ,
 Тюшкен азгъана да чыкъ.
 Кок агъаргъан, танъ аткъан,
 Чолпан тувгъан, ай баткъан.
 Бетин аджеле джувып,
 Чарыкъ кийип, бель бувып,
 Отъмек къойды торбагъа,
 «Аджет ёкъ» деп, шорбагъа.
 Тюфек алды къолуна,

Тюшти тавнынъ джолуна.
 Азмы кетти, копмы кетти
 Барып ормангъа да джетти.
 Уйлегедже къыдырды,
 Табанларын сыдырды.
 Коралмады бир айван:
 Не къараджа, не къоян.
 Джуре, джуре ёрулды,
 Талгъанына дърылды.
 Барып чокъракъ башына,
 Аркъа тиреп ташына,
 Сувман отъмек ашады,
 Тойгъангъа да, ушады.
 Бираз вакъыт джал этти,
 Соңъ турды, кене кетти.

II

Кой долашып кезген сонъ,
 Ав табалмай безген сонъ,
 Уйле авгъан чагъында,
 Джапнынъ о бир ягъында,
 Тавнынъ тамам тёрюнде,
 Чытырманлыкъ еринде
 Коръди отлай бир улакъ,
 Индже аякъ, кенъ къулакъ.
 Къалтырады Эреджеп,
 Къараджачыкъ дуяр деп,
 Джер бавурлап джувурды,
 Нефес берип отурды.
 Бираз нефес алгъан сонъ,
 Бир дакъикъа къалгъан сонъ,
 Баш котерип къарады,
 Орталыкъны тарады.
 Гъафиль айван хаберсиз,
 Отлай эди кедерсиз.
 Кене турды Эреджеп,
 Дёрт аякълап, чёгелеп,
 Бир токътады, бир джурди,
 Авны якъындан коръди.
 Домпудлап ура юрек...

Корип бир къалын терек,
 Аркъасына сакъланды,
 Санки ерге мыхланды.
 Бираз эсин джыйгъан сонъ,
 Къалтыравын тыйгъан сонъ,
 Нишан алып тюфектен,
 Урайым деп юректен,
 Аякъ тиреп тургъанда,
 Къурунтысын къургъанда,
 Астында бир чырпычыкъ,
 Чытырдады аз-бучукъ,
 Къараджачыкъ сескенди,
 Силькинди, элесленди.
 Чабдырылды еринден,
 Къоркъып, душман шеринден.
 Авджы атты ашыкъып,
 Озь-озюне дарсыкъып,
 Уралмады юректен,
 Яралады курактен.
 Ав аякътан урулды,
 Аякъ сынды, бурулды,
 Бир йыкъылды, бир турды,
 Акъсай, акъсай джувурды.

III

Авджы тюштю пешине,
 Къонайым деп лешине.
 Къан чыбыра санындан,
 Авджы ызлай къанындан.

Авджы къува, ав къача,
 Ярасындан къан сача.
 Ав джувура, джав къува,
 Сакъат къача, сав къува.

Къараджа джан дертинде
 Авджды да къан дертинде
 Кеттилер шай къувушып,
 Ич токътамай авушып,
 Къувалашып джургенде,
 Джурек алып бергенде,

Кирди ав бир сарп ёлгъа,
 Бакъмады онъгъа, солгъа.
 Ёл пек тар, бир тапчанчыкъ,
 Минди онъа айванчыкъ,
 Устю — къая сыдырым,
 Асты — дере, учурым.

IV

Авджды кельди, из биткен,
 Ав бир дубара эткен.
 Токътап башын къашыды,
 Нишлейджегин шашырды,
 Дёрт ягъына къарады,
 Эр ерден из арады.
 Коръди къан бар тапчанда,
 Тутарман деп, къачанда,
 Тез тапчангъа тырмашты,
 Сарпылгъына пек шашты.
 Кетти ене пешинден,
 Эп бир къалгъан ишинден,
 Тар сокъакъман кеткенде.
 Тап башына джеткенде,
 Къараджачыкъ бузлады,
 Юречиги сызлады.
 Коръди бир къашкъыр келе,
 Де джувура, де джеле.
 Заваллычыкъ пек шашты,
 Коркъусы орьден ашты.
 Юкъарда тик сыдырым,

Ашагъысы — учурум.
 Алдгъа кетсе — олюм бар,
 Артга — авджды залым бар.
 Бири — тири ашайджакъ,
 Бири — кебап ясайджакъ,
 Шашып турды бир заман,
 Коръди алы эп яман.
 Якъынлады боз борю,
 «Ашайман» деп, тип-тири.
 Къараджачыкъ айланды,
 Озюнде шай ойланды:
 «Ашагъаджек тип-тири,
 Дёрт аякълы къарт борю,
 Джанымны алсын авджды,
 Эки аякълы йыртыджы.
 Бу бельки, шай къыйнамаз,
 Чекиштирип ойнамаз».
 Бу къараргъа о айван
 Кельген эди дуйгъуман,
 Джаны шай сезген эди,
 Ёкъса, оилап бильмеди.

V

Кете эди абдырап,
 Авджды ерден из къарап.
 Коръди авы айланды,
 Авджды шашты, ойланды.
 Бакъты догъру ав келе,
 Ав пешинден джав келе,
 Ав топаллай, джав къува,
 Топал къача, сав къува.
 Авджды ишни анълады,
 Тюфегини онълады.
 Коръди авнынъ алыны,

Къачамакъсыз ёлуны.
 Къачмагъа ич ёкъ меджал,
 Не де аджыныкълы ал.
 Къальби бирден йымшады,
 Эли-аягъы бошады.
 Къараджаны аяды
 Аркъасын пек таяды
 Деди: «Инсан болгъан сонъ,
 Менде видждан болгъан сонъ,
 Къашкъырлыкъны ташларым,
 Башкъа омюр башларым».

VI

Бу фикирге кельген сонъ,
 Нишлейджегин бильген сонъ,
 О бир тамам денъишти,
 Аякълары бекишти.
 Тюфек къолда, бекледи,
 Башын да пек тикледи.
 Якъынлады, ав кельди,
 Аркъасындан джав кельди,
 Авджды тынмай отура,
 Борюге тузакъ къура.
 Къашкъыр кормей авджыны,
 Къош тюфекнинъ уджуны.
 Эки козю къан баскъан,
 Тилин бир къарыш аскъан.
 Тынчыкътыра о авны,

Коралмай къанлы джавны.
 Къараджа бир секирди,
 Кельди къолтукъкъа кирди,
 Башын салды тизине,
 Бир къарады козюне.
 Озю дыр-дыр къалтырай,
 Туякълары шалтырай.
 Къашкъыр бу ишни коръди,
 Шашып арткъа секирди.
 Лякин иш иштен кечкен,
 Авджды ольчеген, пичкен,
 Къош тюфеги патлады,
 Къашкъырда баш чатлады.
 Кескин сеснен багъырды,
 Учурумгъа тыгъырды.

Къучакълады Эреджеп,
 Къараджасын айбетлеп.
 Аркъасына юкledi,
 Озю башын тикledi.
 Акъшам етти коюне,
 Яваш кирди уйине.
 Апакъайы пек шашты,
 Балачыкълар къувнашты.
 Къараджасын авджымыз,
 Къанын джувды тер-темиз.
 Ярасыны байлады,
 Тазе отман сыйлады.
 Чагъырды бир сыныкъчы

Деди: «Шуны бир бакъчы»,
 О да къолун майлады,
 Тахтачыкълап байлады,
 Бираз заман кечкен сонъ,
 Бираз ашап ичкен сонъ,
 Къараджачыкъ савулды,
 Эреджепке эш болды.
 Къайда барса, о къалмай,
 Джуре пешинден талмай.
 Бундан сонъ, да Эреджеп,
 «Лянет олсун авгъа!» — деп,
 Авджылыкъны ташлады,
 Башкъа яшав башлады.

«Козъ айдын» журналы, 27.12.1927 с.

ОСМАНЧЫКЪ

— Балачыкълар, бозманъыз къуш ювасын,
 Тюшюрменъиз юванынь бир сывасын.
 Къарылгъачлар, торгъайлар, сыйырчыкълар,
 Эбабиллер, бульбуллер — бу къушчыкълар
 Бир данеси кунъде бинъ тыртыр ашар,
 Бинъ зарарлы боджекни ашап яшар.
 Багъчаларгъа, багъларгъа зарар берген,
 Экинлерни, бостанны ашап джурген
 Тюрлю-тюрлю боджеклер эм тыртырлар,
 Ем болыр бу къушларгъа, онъмагъырлар.
 Эгер къушлар болмаса не олур алынъ?
 Къалырмы эди багъчада, багъда малынъ?
 Зиян эткен боджеклер душман бизге.
 Онъа — душман, дост олур джумлемизге.
 Къуш ювасын бозгъанлар эльге душман,
 Тюшюнселер болурлар сонъра пешман.
 Къуш ювасын бозманъыз, балачыкълар,
 Эльден кельсе, япынъыз ювачыкълар. —
 Шай дей эди къартбабай торунына
 Эв алдында отурып, орунына.
 Торунчыгъы Османчыкъ къулакъ сала,
 Къартбабайнынъ сёзюнден улькю ала.
 Артыкъ юва бозмайджакъ, къарар бере,
 Зарарлы шей япмайджакъ биле-коре.
 Экинджи кунъ тахтадан япа юва,
 Бир терекке бегитип уйге зува.
 Къартбабасын чагъырып, бир макътана
 Дей: — Къартбабай, сёзюнъни туттым, мына!
 — Аферин! — дей, къартбабай сыйпай башын.
 Пек къопайып, Османчыкъ кере къашын.

«Козъ айдын» журналы, № 29,09.1929 с.

АГЪЫРЛЫКЪТАН КЪУРТУЛГЪАН

Бир вакъытта бир геми фуртунагъа тутулгъан,
 Гемидеки ёлджулар бири-бирине къатылгъан.

Чатырдатып къатты ель диреклерни парчалай,
 Елькенлер де йыртыла, эр кес башын къорчалай.
 Ёлджуларда иш фена, бир чокълары къусалар,
 Дагъдай буюк далгъалар когертени басалар.
 Денъиз яман къутура, пек хырпалай гемини,
 Балыкълар да къуванша, корип мында емини.
 Геми сычрай, кимерде юксеклерге окълана.
 Кимерде бир чома да, теренликте сакълана.
 Де сагъына, де солгъа, де ята да, де къалкъа,
 Бутюн текне гыгчырдай дешет вере, эп халкъкъа.
 Эп ёлджулар агълаша, эяллаша базысы,
 — Ольмек, — дейлер богъулып, башымызнынъ язысы.
 Заваллылар къоркъудан дейлер: «Раббимынаат»
 Тек шашырмай капитан, ёл косътере ниаат.
 Дей: — Гемиде юк агъыр, бошатмасакъ, батаджакъ.
 Эр кес агъыр эшъясын эп денъизге атаджакъ.
 Агъырлыгъын денъизге эр кес башлай атмагъа,
 Мал корюнмей козьлерге, истемейлер батмагъа.
 Бир ёлджунынъ бар экен, бир джарис бир къарысы,
 Кече экен къавминен омюрининъ ярысы.
 Аман ёлджу къарысын бельден къучакълап тута,
 Бир амельде къалдырып, тап денъизге фырлата.
 Эр кес къоркъуп багъыра, капитан да джекире,
 — Не яптынъ сен, шаштынъмы? — деп, ёлджугъа окюре.
 Ёлджу сыкъмай ич озюн: — Мен сёзонъни туттым... — дей.
 Агъырлыгъым бу эди, къалдырдым да, аттым» — дей.

«Козь айдын» журналы, № 25, 07.1928 с.

КЪАРТ КЪЫЗНЫНЪ ТЮШЮНДЖЕЛЕРИ

20 ЯШЫНДА

Бай болмаса, яш болмаса, эм де дюльбер болмаса,
 Озю де коп малюматлы бир муневвер болмаса,
 Эр расткельген йигитчикке мен къоджам деп, отурмам,
 Ондай эткен акъайларман ич бир вакъыт эв къурмам.
 «Къызылташлы» яхшы амма, эм окъугъан, эм дюльбер,
 Лякин онда зенгинлик ёкъ, олсун даа муневвер.
 Дюльбер деп де, мен оларгъа кухаркалыкъ эталмам.
 Янъгъыз онынъ билъгисичюн, юртум ташлап кеталмам.
 «Байрам Али» зенгин олса, озю джайил бир чобан,
 Байла оны бир арангъа, къой алдына ем, тобан.
 Мемет десенъ, эм окъугъан, малы десенъ зарарсыз.
 Лякин бетин чечек джырткъан, бир ери ёкъ чубарсыз.
 Меметшада окъув да бар, гузеллик бар, мал да бар.
 Лякин яшы отуз олгъан, ол бакъайым, онъа яр.

25 ЯШЫНДА

Шимди зенгин де къалмады, бай болмаса да ярар,
 Озю дюльбер, эм муневвер, эм де яшы бир къарар.
 Къызылташлы арув эди, оны да мен къачырдым.
 Къапты оны явур Эсма, мен бульбульни учурдым.

30 ЯШЫНДА

Акъайнынъ пек яшы не мот, аз къартлыкътан не зарар,
Тек окъувы, акълы болсун, коръмеси де бир къарар,
Меметшада козюм къалды, уйленди о бу сене,
Мен гъарипте бахыт бармы, къуру къалдым мен кене.

35 ЯШЫНДА

Акъайларгъа чиркинлик де буюк къусур сайылмаз,
Ильми, акълы болгъандан сонъ, онда эрлик джойылмаз,
Мемет тамам къарар эди, мен акъылсыз бильмедим,
Къысмет болды Къулзадеге, мен кене де кульмедим.

40 ЯШЫНДА

Пек зарыман бир акъайгъа, сайламайман мен дюльбер,
Не яш, не бай, не де алим, не де лязим муневвер,
Тек бир эркек ады болса, мен гъарипке боладжакъ,
Амет, Мемет ким болса да, эксиклигим толаджакъ.
Безенемен, тюзенемен, пудра, къызыл джагъаман,
Сонъ модаман кийинеман, редикулим тагъаман.
Сапожилер, йипек чорап, шляпачыкъ кийсем де,
Кимсе магъа мыйыкъ бурмай, озюм янып, куйсем де.

«Козъ айдын» журналы, № 15.07.1928 с.

КЪАРДАШЧАСЫНА БИР ОГЮТ

Белялар анасы ичкидир мутлакъ,
Къардашым, бу ёла акъма бе яху!
Эввеля дуолмаз, сонъ верир патлакъ,
Бу азиз вуджуды якъма бе яху!

Бекрилик зиллеттир, йигитлик сатма,
Расткелен сефихинъ сёзюне уйма.
Ракъыйы, шарабы агъзынъа къойма,
Гуль олса, башынъа такъма, бе яху!

Сархуш бир кишиге денильмез инсан,
Акъылдан, хаялдан марумдыр эр анъ.
Анъламаз лакъырды, гуя бир хайван,
Инсан къылыфындан чыкъма, бе яху!

Ичкиден мезиет, керамет умма,
Акъикъат мейданда козюнъни юмма,
Ичкие муптеля пек чокътыр амма,
Эр исенъ, бунлара бакъма, бе яху!

Ичкиден догъру ёл эр тюрлю зиллет,
Эр тюрлю мусибет, эр тюрлю иллет.
Сёниёр аиле, чюриёр миллет,
Эвинъни, баркъынъны йыкъма, бе яху!

Ичмеем кишининъ къарыны токътыр,
Ракъыда зерредже менфаат ёкътыр.
Ве лякин къазасы, белясы чокътыр,
Башынъны беляе сокъма, бе яху!

«Козъ айдын» журналы, № 3. 03.1928 с.

ОГЮТЧИНИНЪ ЕНЪИ ОГЮТЛЕРИ

Дилерсенъ ишинъи гизлидже тутмакъ,
Сырынъны кимсее ачма бе яху!
Демектир дердинъе енъи дерт къатмакъ,
Эр кеси дост дие, къучма бе яху!

Даима къоркъмадан догъруйы сёйле.
Тевазудж деерек, эгильме ойле.
Ве лякин буюклик сатып да шойле,
О къадар юксектен учма бе яху!

Келени къаршыла эп кулер юзьле,
Бедбахтнынъ гонълюни ал гузель сёзле.
Азизим, эр иште икътисад козьле,
Бош ере парайы сачма бе яху!

Зайыфы къавиден къорумакъ керек,
Зулмы сейир идемез темиз бир юрек.
Сабит ол шу ёлда гуя бир дирек,
Залымле курештен къачма, бе яху!

«Илери» журналы, № 11. 03.1927 с.

ЮЛМА, БЕ ЯХУ!

Дилерсенъ олмая эдип я шаир:
Ильхамы гъайрыдан алма бе яху!
Олмаса макъсадынъ язмая махир,
Кимседен мевзуны чалма, бе яху!

Эвельдже чувалы бильгиге долдур,
Сонърадан къалеминъ окъкъая далдыр.
Зан эдуп къафада марифет болдур,
Сонъунда элинъ бош къалма, бе яху!

Не япсанъ, гендинъ яп, иле баш урма,
Диленип ярдымы, бойнунъы бурма,
Багъынъы гендинъ яп, чалып эп, дурма,
Гъайрынынъ багъына далма, бе яху!

Чалышкъан гъайретле макъсада ирер,
Эмегин емишин мытлакъ дерер,
Энъ сонъу заметинъ сефасын сурер,
Иркильме, умидсиз олма, бе яху!

Чалышмакъ, курешмек, енъмектир унер,
Тенбеллик енъилир, чалышмакъ енъер,
Эскиден бу дюнья бойледже дёнер,
Лезети ятмакъта булма, бе яху!

Генчликте чалышан, къартлыкъта токътыр,
Гъафлетте къаланнынъ рааты ёкътыр.
Бильмейип, пешиман оланлар чокътыр,
Сонърадан сачынъны юлма, бе яху!

«Козъ айдын» журналы, № 6, 05.1928 с.

КОЙЛЮ ВЕ ЫРГЪАТ

Башымызгъа бир мусибет кельгенде,
Ярдымджыгъа ялвармагъа билемиз.
Мусибетнинъ савушкъанын билъгенде,
Ярдымджынынъ тап акъкъындан келемиз.

Тав ичинден бир бай койлю, вакъыт кеч,
Ыргъатыман къайта экен коюне.
Болдыргъач да, джал этейим демей ич,
Пек ашыкъа етишмеге уйине.

Тавнынъ пек сыкъ бир ерине киргенде,
Алдына бир аюв чыкъып окътала.
Ай, демеге вакъыт къалмай корьгенде,
Аюв оны астка ала, къол сала.

Эзе, джанча, эм джумарлай, хырпалай,
Ашамагъа уйгъун бир ер къыдыра.
Койлю астта чапалана, тырмалай,
Чаре тапмай ыргъатына баш ура.

— Тувгъанчыгъым, Къуртасан, эт мерамет,
Къуртар джаным, бунъа мени парлатма,
Бу ишинъни саяджагъым керамет,
Балам, чагъам... оксюзликмен хорлатма...

Асан корип, ялваргъанын байынынъ,
Аюв ичюн озъ тузагъын шай къура.
Бар къуветмен «Яалла» — дей де, аювнынъ
Бир балтада яры башын учура.

Бир сенек де урып, къарнын акътара,
Бир окюре аюв аман йыкъыла.
Бея кече, бай да аякъкъа тура,
Ыргъатына онынъ джаны сыкъыла.

Дей: — Къуртасан, бу ишинъ пек ярамай.
Ыргъат шаша: — Не яптым? — дей, — не дейсиз?
Шорбаджы дей: — Не ашыкътынъ, ничюн шай,
Харап эттинъ терини сен, эй, мийсиз?

«Козъ айдын» журналы. № 16. 03.1929 с.

Терджимелер

(Крыловдан)

КЪАШКЪЫРНЕН КЪОЗУ

Басня

Зайыф даим къабаатлы къуветлининъ огюнде,
Бунынъ бойле олгъанына тарихта чокъ мисаль вар.
Лякин бизим макъсадымыз тарих дегиль бу кунде,
Масалларда не сёйленген, бакъ не киби масал вар.

Пек сувсагъан бир къозучыкъ тюшкен озен боюна,
Къана-къана ичейим деп, келип сувгъа янашкъан.
Талий оны расткетирген къашкъырнынъ ач союна,
Корип къашкъыр къозучыкъны тап козьлери къамашкъан.

Къашкъыр эткен ишин акълы косьтермеге тырыша,
Къозучыкъны парламагъа о бир къылтыкъ къыдыра,
Турып сувнынъ усть бетинде къозучыкъкъа уруша,
Азувларын шакълдатып, козьлери от явдыра.

Пек бакъырып дей: — Эдепсиз, бу не буюк джесарет,
Мурдар агъзынъ буландырды сувны, насыл тѣзермең?
Къумгъа, лайгъа толды сувым, бу да магъа акъарет,
Бунынъ ичюн шимди токът, башчыгъынъны узермен.

Къозу къоркъуп дей: — Къашкъыр бей, сѣзге изин беринъиз,
Сиз юкъарыда, мен тѣбеде, юз адым бар арада.
Булашмагъа себеп ъкътыр, мына кель де коринъиз,
Пек нафиле дарыласыз, шимди сиз бу арада.

Ачувланып, деген къашкъыр: — Демек ялан айтаман,
Бундай эткен арсызлыкънынъ бу дюньяда мисли ъкъ.
Хатырлайым кечен сене сѣгюнсенинъ пек яман,
Унутмайман буны, достум, авушса да заман чокъ.

Къозу шашып дей: — Не дейсиз, бу йыл тувдым анадан,
Къашкъыр да дей: — Сен болмасанъ, къардашындыр, я агъанъ.
Къозу айта: — Къардашым ъкъ, марумым эм агъадан.
Къашкъыр айта: — Я дайындыр, я эмджендыр, я бабанъ.

Сѣз къыскъасы тукъумындан бирисидир — бу белли,
Копегинъиз, чобанынъыз — джумленъиз душман магъа.
Зарарыма чалышасыз, мен билемен темелли,
Эпинъизининъ сучы ичюн косьтерейим мен сагъа.

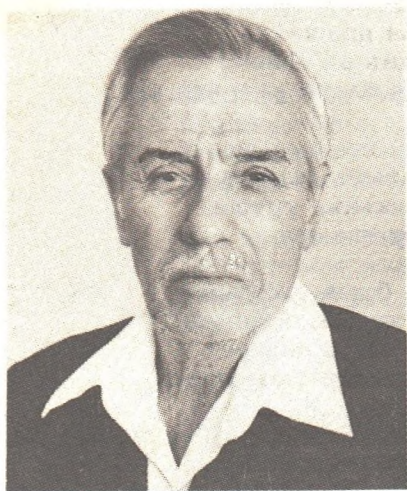
— Не гуняим бар? — дей къозу, — Сус, — дей къашкъыр, —
ѳрулдым.
Бутюн сенинъ гуняларынъ вакътым ъкътыр саймагъа.
Шу гуняинъ эльвермейми: пек ачыкътым, ѳрулдым, —
Деп къозуны омузлай да, кете тавгъа тоймагъа.

ШАМЕК ВЕ КУЗЬГЮ

Бир шаmek кузьгюде чересин корип,
Яваштан аювны аякънен тюрткен.
Деген ки: «Достчыгъым, бакъса бир турып,
Бу насыл бир чере, къызарып бортькен.
Не яман экшите юзюни манъа,
Не худжур секире, не яман бу ал,
Эгер мен азачыкъ бенъзесем онъа,
Кедерден озюмни богъардым деръал.
Бар меним беш-алты танышым бойле,
Онлары пармакънен саймакъ да мумкюн».
Аюв дей: — Не аджет, саймагъа ойле,
Озюнге бир бакъсанъ, анъларсынъ денкинъ.
Аювнынъ сѣзюни анъламай шаmek,
Бош ерге кете сѣз, бош кете эмек.

«Козь айдын» журналы, № 9. 05.1934 с.

Редакциядан: А. Къадри-заденинъ шиирлерининъ асыл нухалары элимизде олмагъаны
ичюн, онынъ огълу тарафындан кочюрилип ѳлланылгъан материалларгъа базанылды.

ЭШКЪЛЫ ИНСАН

Решид Мурад 75 яшында

Кърымтатар совет эдебияты пек муреккеп девирде шекиллendi. Оны шекиллendirген ве онъа сынъырсыз садыкълыкънен хызмет эткен адамларнынъ такъдирлери сонъундан пек аджныкълы олды. Эдебияткъа революцияны йырлап кирген адамлар, гимн йырлап чалышкъан ве курешкен адамлар отузынджы йылларнынъ экинджи ярысында халкъ душманы оларакъ илян этильдiler. Бойле укюмни ким чыкъарды ве не ичюн? Белли дегиль. Кърымтатар эдебиятынынъ аман-аман бутюн козьге корюнген зрбапларына бойле тамгъа басылды ве къапатылдылар. Эдебиятта теналыкъ, тым-тырышылыкъ асыл олды. Мына бойле вазиятте буюк языджылар коте-рип кельген къоджаман эдебий юк яшларнынъ омузларына тюшти. Юк агъыр эди, амма акыкъий устазлардан дерс алгъан яшлар о юкни котерме-ге кендилеринде къувет булдылар.

Отузынджы йылларнынъ экинджи ярысында кърымтатар эдебиятыны котерип тургъан яш истидатлар арасында Решид Мурад да бар эди. Решид Мурад эдебияткъа шиджаатнен, джошкъунлыкънен кирип кельди ве аз бир вакъыт ичинде озюнинъ терен маналы, юксек бедиятли шиирлеринен белли олды. Яш эди озь несили огюнде тургъан вазифени ис этти ве айрыджа рухнен, исрарлыкънен чалышты. 1938 сенеси онынъ «Яшылыкъ йырлары» деген биринджи джыйынтыгъы басылды. 1939 сенеси «Ор чёллеринде» адлы очерклер китабы, 1940 сенеси «Партизан Осман» поэмасы, 1941 сенеси «Лирика» адлы шиирлер ве поэмалар джыйынтыгъы басылып чыкъты. Корюле ки, Решид Мурад эдебий фаалиетини семерели башлады.

Решид Мурад 1915 сенеси Къарасувбазар шеэринде багъчеван аилесинде догъды. 1933 сенеси Акъмесджиттеки ульке нумюне-теджрибе мектебин битирди. Бундан сонъ район ве республика газеталарында, радиокомитетте эдебий хадим ве болукъ мудир, «Яш ленинджилер» журналында месуль секретарь олып чалышты. Халкъымыз ана-Ватанындан сюрюн этильген сонъ 1944 сенесинден 1948 сенесинедже Сырдарья районындаки «Къызыл юлдуз» газетасында, Ангрен шеэриндеки геология-араштырув экспедициясында ишледи. 1952—1962 сенелери «Муштурм» журналында, 1975 сенесине къадар исе Озбекстан республика радиокомитетинде ве «Ленин байрагъы» газетасында чалышты.

Решид Мурад къайда ве насыл иште чалышса да эдебиятнен багъыны бир заман узмедди. Кърымтатар тилинде ич бир тюрлю неширлер олмагъан вакъытларда биле о язмакътан токътамады. Онынъ бу девирде язгъан шиирлери 1958 сенеси рус тилинде «Человек и песня» («Инсан ве йыр») ады-

нен джыйынтыкъ олып чыкты. 1961 сенеси кърымтатар окъуйыджысы Решид Мураднынъ ана тилимизде «Бир къучакъ чечек» деген шиирлер ве поэмалар джыйынтыгыны булды. Бу, дженктен сонъки девирде бизим тилимизде чыкъкан ильки kitapлардан бири эди. Бундан сонъ чешит йыларда муэллифнинъ «Дагълар сонатасы» романы, «Ачыкъ гонъюльден», «Инат торунлар», «Йылдырым», «Бекленильген ал елькенлер», «Эрлик сынавындан кечкенлер», «Юксеклик», «Сенелер» киби назм ве несир эсерлерден ибарет kitapлары нешир этильди.

Догъмуш халкъы киби тюшюнмеге, севинмеге ве яныкъламагъа, асретлик чекмеге ве рухланмагъа, умумен, даима халкъынен берабер олгъан ве онынъ юрегини якъып тургъан дуйгъуларны ифаде этмеге бильген языджи халкъынынъ итибарыны къазаныр. Решид Мураднынъ шимдигедже яраткъан бедий эсерлери онынъ даима тувгъан халкъыны къайгырыш яшагъанындан делялет бере. Решид Мураднынъ эсерлери бир баштан окъулса, оларда кърымтатар халкъынынъ тарихына, талийине аит джанлы левхаларны, чешит девирлернинъ тамгъаларыны, укъумлернинъ кольгелерини ве даа чокъ шейлерни коръмек мумкюн.

Решид Мурад табиятынджа шенъ ве шакъий адам. Оны яхшы бильгенлер эски достны коръгенлеринен юзьдеринде тебессюм пейда ола. Эбет, Решид Мурад шимди кулюнчли бир шей айтыр да, эр кесни шенълендирир. Эм ойле де ола. Затен, Решид Мураднынъ эсерлери даима енгиль юморнен ашлангъан ола, онынъ несир эсерлеринде исе мытлакъ бир де-бир шакъий адам образы ола. О, эр анги муреккеп вазиетлерде шакъанен кергинликини йымшата. Бельки, о образнынъ прототиби Решид Мураднынъ озюдир. Бельки, чюнки онынъ озю адамларнынъ юреклери алевленип янаяткъан вакъытларда кулюнчли шейлер айтып, бир къач дакъыкъагъа олса да, кергинликини чекиндире тургъан.

Решид Мураднынъ яратыджылыкъ фаалиети эп чечекленмекте. О озюнинъ эсерлеринде яшайышнынъ манасы, Ватан, заман, инсан талийи, севги акъкъында, Ватангъа севги ве садыкълыкъ акъкъында фикир юрсете. Шаирнинъ шиирлери ве несир эсерлери яшыкъ ичюн дерс ола биле, окъуйыджыны озюнинъ яшайышы, мунасебетлери, якъкан ве япаджакъ ишлери акъкъында даа терен, даа кениш тюшюнмеге меджбур этелер. Шиирлерининъ базыларында дидактика руху, риторика сезилип турса да, олар окъуйыджынынъ джаныны сыкъмайлар, окъуйыджыгъа онынъ бильген шейлерини текрар анъдатмайлар, оларнынъ эр биринде тазелик, оригиналлик бар: эдип эр кеске белли олгъан, дефаларджа тариф ве тасвир этильген дуйгъуларгъа, бакъышларгъа, мунасебетлерге, адиселерге озюнинъ оригиналь бакъышыны къоша ки, бойледже, эски фикирлерни тазерте, онынъ шиирлери адий огют-насиат дереджесинден мукеммель ичтимаий мана ташыгъан пишкин поэтик эсерлер дереджесине котерилелер.

Решид Мурад дегенде къулакъларымызда онларнен йыр янгъгырай. О, композиторларымыз Я. Шерфединев, И. Бахшыш, Э. Налбандов, М. Арсланов, Къ. Сеитвелиевнен бирликте пек чокъ йыр язды. Онынъ сезлерине язылгъан «Севги йыры», «Багъджи къызлар», «Кятибе», «Гузель Лейля», «Беклерим сени», «Не ичюн кульмейсинъ?» «Сагъыным», «Амет Батыр», «Тангом меним» ве дигерлери чокътан халкъ йырлары сырасына къошулдылар.

Решид Мураднынъ яратыджылыгында терен ичтимаий рух бар, о эр анги вакъиадан, эпизоддан ичтимаий мана чыкъармагъа биле. Бунынъ ичюн онынъ эсерлери даима земаневий янгъгырайлар, даима севилип окъулалар.

Юрегининъ бутюн араретини, зеинининъ бутюн къудретини толусынен эдебияткъа багъышлагъан ве бойле багъышлавнен бахтлы олып яшагъан аджайип инсан Решид Мурад 75 яшыны толдурды. Оны бу мунасебетнен джан-юректен хайырлай, онъа сагълыкъ-селяметлик ве даа юксек иджадий мувафакъиетлер истеймиз. Сизнинъ яратыджылыгъынъыз гузель Кърымда башлангъан эди, джумленен бераберликте кене Ватангъа къавушмакъ къысмет этсин!

ЯРАТЫДЖЫ

КЪУВЕТ

Лёман Сулейман 70 яшында

Белли шаиримиз Лёман Сулейман 70 яшыны толдурды. Адетте, 70 йылык аят япылган ишлерге бир екюн чекип алмагъа имкян бере. Лякин бизлер екюн чекмеге ашыкъмайыкъ. Лёман Сулейман такъдири сыдыргъы сынавлардан ибарет олган шаирлер сулялесиндендир. Бу сынавлар ичинде шириет ичюн ер пек аз эди. Анда аят-мемат ичюн джан алып-джан бермек, отъмек ичюн курешмек, дакъикъа сайын озъ намусынъны къорчаламакъ, озюнънинъ хаин олмагъанынъны исбат этмек ве айны заманда эр кес киби яшамакъ ве шириетни де унутмамакъ керек эди. Лёман Сулейман бойле муреккеп шараитлерде яшады, курешти, поэзияны унутмады ве мына, шукюрлер олсун, 70 яшына келип етти.

Лёман Сулейман 1920 сенеси Багъчасарай шеэринде догъа. Эки айлыкъ сабий экенде бабадан оксюз къала. Багъчасарайда орта мектепни битирген сонъ, Акъмесджиттеки педагогика институтынынъ татар тили ве эдебияты факультетине кирип окъуй. Студентлик йылларында эдебиятнен, хусусан рус классик эдебиятынен зияде меракълана, шу девирде озюнинъ ильки манзумелерини язып башлай. Эдебият севдалары институтта къолязма журнал мейдангъа кетирелер. О журналда Ибраим Бахшыш, Бекир Ваап, Риза Халид, Амет Мефаев, Джевдет Аметов, Джеваире ве дигер студентлернен бир сырада Лёман Сулейманнынъ да шиирлери басылды. Къолязма журналы догъру сёйледи: онынъ саифелеринде манзумелери корюнген яшларнынъ эписи сонъундан акъикъий шаир олдылар.

Институтта окъувар битип, яшларны нурлы уфукълар давет эткен бир вакъытта дженк башлады. Институтны шу сене битиргенлер ишке кетеджеклери ерине джебэге кеттилер. Оларнынъ арасында яш шаир Лёман Сулейман да бар эди. Дженк ёллары оны Карелия джебэсине алып кельди, Мурманск шеэрининъ мудафаасында, Норвегиянынъ азатлыгъы ичюн урушларда иштирак этти, экинджи дереджели Ватан дженки орденинен, бир сыра дженкявер медаллернен, фахрий ярлыкъларнен такъдирленди.

Джебэджи шаирге гъалебеден сонъ тамамиле башкъа ерлерде ве башкъа шараитлерде яшамакъ керек ола. Лёман Сулейман Наманган шеэринде оджалыкъ эте. О шаир эди, амма догъган шиирлерини дюнья юзюне алып чыкъмагъа имкян ёкъ, о ватанпервер эди, онъа «хаин» лагъабыны такъыштырдылар, о сербест эди, аякъларыны тыршавлады, эллерини багъладылар. О кычыраджакъ ола, амма сеси зорнен чыкъа... Озъ халкъынынъ фаджиасы шаир юрегини тельчеледи, чаресизлик ичинде чекишти, о бойле ифтираларгъа конъмейип яшады. «Ленин байрагъы» газетасы чыктып башлагъан сонъ, Лёман Сулейман юрегини кемирген дуйгъуларны шиирий сатырларда беян этип башлады. Амма газетанынъ да имкянлары эр джеэттен сынъырланган эди. Кърымтатар тилиндеки эр бир сатырны цензура

дикъкъатнен окъуй, ватан асретлигини анъдыргъан фикирлерни силип ата эди. Эгер шииринъ басылгъаныны истесенъ, бахтлы аят акъкъында, халкълар достлугъы ве тенълиги акъкъында, партиянынъ акъылдане ёлбашчылыгъы ве коммунизм истикъбалининъ парлакъ экенини зевкъланып, гъурурланып язмакъ керексинъ. Эр кес ойле яза. Бутюн матбуат неширлерри буюк бирдемликнен, гъайрет ве ильхамнен бизим яшайышымызны макътай, капиталистлернинъ яшайышыны яманлайлар. Лёман Сулейман да ойле шиирлер язды, амма шаирнинъ Ватан, ана топракъ, халкъ акъкъында язгъан сатырлары башкъаджа янгъырай эдилер.

Улу Ватан дженки башлангъанда халкълар мудафаа курешине къалкътылар. Бу мевзу совет эдебиятында кениш айдынлатылды. Лёман Сулейман шойле язды: «Ана-ватан эмиринъе баш эгип, Иль такъдирин такъдиримиз деп бильдик», я да шаир табиат гузелликлерини шойле сатырларнен ифаделей: «... Бакъып тоймай инсан этраф шырынгъына. Эр гонъюльде азиз севги оту яна». Шаир шиириетнинъ кениш имкянларындан билип файдалана. Ошатувлар чокъ олса, умумий мана бунарлана, аз олса, яхшы анълашылмай, Лёман Сулейман образлылыкънынъ къарарыны биле. Шаирнинъ яратыджылыкъ диапазоны гъает кениш, о аятта зуур эткен муим вакъиаларгъа сеслене, белли бир дурумнен оларгъа къыймет кесе.

Ясакълар, сынъырлавлар шараитинде шаир шиирлерини бастырмагъа ашыкъмады. Онынъ «Омюр ве чичек» деп адландырылгъан биринджи китабы 1971 сенеси нешир олунды. Еди йылдан сонъ «Кунеш ве йыр» адлы экинджи китабы ве 1985 сенеси «Кумюш къанатлар» деген учюнджи джыйынтыгъы дюнья юзю коръдилер. Бу кунълерде онынъ кене бир шиирлер китабы неширге азырланмакъта.

Лёман Сулейманнынъ шиирлеринде ана тилимизнинъ зенгинлиги, нефислиги корюне, кучю-къудрети сезиле; онынъ шиирлерини окъугъанда адам гъурурлана, юксек истидаткъа озюни алякъадар киби ис эте, бу шиирлерни озю язгъан киби къувана.

Шаир чокъ йыллар девамында маариф системасында чалышты, омюрининъ эксери къысымыны яш несильни тербиелевге багъышлады. Табиий ки, бу ал онынъ яратыджылыгъында кениш акс олунды. О талим-тербие меселелерине багъышлангъан терен маналы, эмоциональ тесир къалдырды, эм де енгиль окъулгъан шиирлер яратты.

Эр бир шаир озъ юртуна, халкъына, ана тилине беслеген севгисини alemге бильдирмеге тырыша, бу акъта чешит эсерлер яза, оларнынъ базылары унутыла, амма усталыкънен, мааретнен яратылгъанлары инсаннынъ акъылына синъип къала, халкънен берабер яшайлар. Лёман Сулейман бу мевзуларда бир сыра шиирлер язды, эм оларнынъ арасында озъ аятынен яшайткъан шиирлер аз дегиллер. Шаир озюнинъ догъмуш юрткъа багъышлангъан сонъки шиирлеринден биринде шойле яза:

...Алемдай кенъ багърынъ,
эйбетли, къоджаман,
Ватаным, мен сенсиз,
ич яшап сламам.

Акъыкий шаир халкъынен берабер тек озюнинъ догъгъан юртунда бахтлы ола биле. Лёман Сулейман яраткъан эсерлер пек чокъ дегиль, лякин аз да дегиль. Затен, акъыкий санъаткярнынъ дегери бир заман о яраткъан эсерлернинъ сайысы, я да колеминен бельгиленмей. Лёман Сулейман омюри бою оджа олып чалышты, амма шаирликни бир заман ташламады. Бу эки зенаат онынъ ичюн даима ян-янаша яшады ве яшайджакъ. Лёман Сулейман «Озъбекстан ССР Халкъ маарифи аляджысы»дыр. Шимди онынъ талелелери арасында корюмли шаирлер, алимлер, санъаткярлар бар, амма оджа оларнынъ эписи ичюн даима устаздыр.

Севимли шаиримиз Лёман Сулейман яратыджылыкъ къувети толып ташкъан бир девирде яшамакъта, биз ондан даа джошкъун, даа парлакъ эсерлер беклемеге акълымыз.

Етмиш яшынъыз хайырлы олсун, къыйметли Лёман агъа! Сизге сагълыкъ-селяметлик, яшайышынъызда ве яратыджылыгъынъызда буюк мувафакъиетлер истеймиз.

ДУЙГЪУЛАР

ЧЕРЧИВЕСИ

Ремзи Бурнашнынъ 70 йыллыгы мунасебетинен

Эдебиятта эр бир эдип текрарланмаздыр. Эдиплер не къадар чокъ олсалар да, бир заман чокълукъ этмейлер, яни оларнынъ арткъачы олмай. Бир ананынъ балалары киби олар да озъ халкъынынъ эвлятларыдыр. Олар халкънынъ ичинден осип чыкъа ве озъ истидатларынен, зияларынен шу халкъкъа хызмет этелер.

Кърымтатар совет эдебиятында исе эдиплер бир заман чокъ олмадылар. Оларгъа керчектен чокълашмагъа имкян берильмеди. Догъганлары исе къырджыман яшында, энди корюнип башлагъан вакъытта сюрюн этильдди, чекиштирильдди, ольдюрильди. Шай исе де халкъ шаирлерни эп догъурды. Дженклерде, сюрюнликлерде, хорлукъларда эп эдиплер етишгирди. Дюнъяда кърымтатар тилинде бир тюрлю неширлер олмагъан вакъытта биле эдиплер бар эди ве олар кендилерини кърымтатар халкъынынъ эдиби сая эдилер. Ойле фидайи эдиплернинъ бири Ремзи Бурнаш эди.

Ремзи Бурнаш 1920 сенеси Акъмесджит районндаки Тавдайыр коюнде догъды. Бабасы Керим Бурнаш кой мектебининъ оджасы эди. Ремзи Бурнаш кой мектебини битирген сонъ Акъмесджиттеки 13-нджи орта-нумюне мектебинде окъуды. Урие Халайджы, Веис Танабайлы киби корюмли эдебият оджаларындан тасиль алды. О йыллары корюмли шаир Ибрагъим Бахшыш мектеп янындаки эдебият тегерегининъ ребери эди. Ремзи Бурнаш бу тегерекнинъ фааль азаларындан бири эди.

Орта мектепни битирген сонъ Ялтадаки педагогика техникумына кире. 1935 сенеси «Яш ленинджилер» журналында Ремзи Бурнашнынъ ильки шиирлери басыла. Техникумны битирген сонъ аз бир вакъыт Бакъсанда оджалыкъ япа, сонъ орду хызметине чагъырыла. 1940 сенеси «Къызыл Кърым» газетасында онынъ «Выборг — совет шеэри», «Солдат йырлай» киби шиирлери басыла.

Ремзи Бурнаш Улу Ватан дженкиннинъ биринджи кунълеринден дженкявер арекетлерге къошула. Дефаларджа яралана, кене дженкявер сафкъа къайта. Къызыл Йылдыз орденинен ве бир сыра дженкявер медаллернен мукафатлана.

Ремзи Бурнаш дженктен сонъ Наманган областынынъ Хакъкъулабад станциясында оджалыкъ этти, 1952—1956 сенелери Саратов университетининъ филология факультетинде окъуды, озюнинъ аман-аман къыркъ йыллыкъ омюрини яшлар тербиесине багъышлады, семерели эмеги ичюн «Озбекстан ССР Халкъ маарифи аляджысы» унванынен такъдирленди.

Ремзи Бурнашнынъ шаирлиги «Ленин байрагъы» газетасы чыкъып башлагъан сонъ, гъайрыдан башланды. Кърымтатар тилинде чыкъкъан ильки коллектив джый-

ынтыкъларгъа онынъ шиирлери кирди. Сонъра «Юрек йырлары» (1970), «Эдеп чокърагъы» (1975), «Майыс сабасы» (1981) киби шиир китаплары басылды.

Ремзи Бурнашнынъ яратыджылыгъында мектеп аятындан алып жылыгъан шиирлер муим ер тутта. Шаирни яш несильни тербие меселеси пек раатсызлай. О, бу саада мевджют проблемаларны образлар, левхалар, ошатувлар, мыскыллар, макътавлар, айретленювлер вастасынен косътере. Умумен, онынъ шиирлерининъ тербиевий эмиетини айрыджа къайд этмек керек. Энь муими, балалар ичюн жылыгъан шиирлерининъ сюжети балаларнынъ озъ омюринден, яни джанлы чокъракътан алына. Оджанынъ зенгин теджрибеси, сезирлик, козетиджилек къабилети онъа номай аятий материал бере. Шаир балалар ичюн язгъанда мукъайтылыкънен дээр-на, бойле шиирлердеки саделик, ичерики ритм, къафие ве эджалардаки тамлыкъларны окъунакълы япа. Ремзи Бурнаш бала психологиясыны, тасиль-тербие меселелерини яхшы бильген шаирдир.

Аятны бутюн муреккепликлеринен анълав ве косътере билюв къабилети эр кимге берильмей. Ремзи Бурнашта бойле икътидар бар. О тек озъ дуйгъуларынынъ черчивесине къапанып къалмай, амма шахсий дуйгъуларынен джаннынъ набызына токъуна, мемлекет ве халкъ менфаатларынынъ исрарлы къоруйыджысына чевириле. Онынъ эр бир янъы шииринде поэтик фикир даиресининъ кеттикче ке-нишлегени корюне эди. Оны даима кениш колемли, муим вакъиалар меракъландыра, я да о адий аят акъикъатында муим ичтимаий вакъиалар корьмеге биле. Онынъ ичтимаий мевзудаки шиирлеринде шаирнинъ субъектив фикирлерини беян эткен дженкявер лирика янъгъырай, шиирий публицистикада шаирнинъ актив дюньябакъышы корюне.

Ремзи Бурнашнынъ «Сакъавланма, эй кадяй» шиири пек чокъ керелер нешир олунды, радиодан, саналардан текрар-текрар окъулды, амма о озъ актуаллигини джоймай. Тильни бильмек, урьмет этмек керек — бу анълашыла, амма айны шу фикир Ремзи Бурнаш киби терен образлар вастасынен айтылса, даа пек анълашыла. «Сенинъ ана тилинъде дестанлар бар, йырлар бар. Бу тильде йыр динълеген, чал-баш дагълар, къырлар бар», — деп хытап эте шаир. Шиирий публицистика дегенлери бу олса керек.

Ремзи Бурнаш шиир язув техникасыны юксек дереджеде менимсеген талапкъяр шаир эди. Онынъ яратыджылыгъындаки муим хусусиетлерининъ бири — сёзге дикъкъаттыр. О язгъанда сёзлер онъа бойсуналар. Онынъ терен маналы назик фикирлерини айтмакъ, там поэтик образлар яратмакъ ичюн хызмет этелер. Эр бир сёз, эр бир сатыр озъ ерини тапмагъандже шаир шиирни азыр эсап этмей. Онынъ шиирлеринде тек къафие ичюн, юкъарыдаки сатырны ашагъыдакисинен бир чаре этип багълamakъ ичюн язылгъан тесадюфий сёзлер, сатырлар ёкъ. Шаир сёзлерден ойле бир къалыплар биче ки, оларнынъ бири еринден къыбырдатылса, башкъалары да къыбырдайджакълар ве бир сёзге ола бутюн бир шиир бозул-джакъ. Шаир озюнинъ тюзгюн, темелли, тесирли сатырларынен халкънынъ юрегини тырнап келеяткъан фикирлерни кягъыт узеринде джанландырмагъа арекет эте. Онынъ бу арекети, эксери алларда, мувафакъиетнен биткенине шиирлери, китаплары шааттыр.

Ремзи Бурнаш аятта чешит доландырыджылыкънен кечинип юрген нухаларнынъ устюни ачыджы бир чокъ шиирий фельетонлар язды. Озь фельетонлары акъкъында шаир шойле деген эди: «Мен омюримде чешит инсанларны корьдим: кулер юзьнен адам ольдюрген къатилерни, башкъасынынъ чекишювинден лезет алгъан алчакъларны, пак адамларны кирлемек ичюн чешит ифтира мектюплери язгъан фесатчыларны, бетинъе бир тюрю, артынъдан башкъа тюрю айткъан мынафыкъларны... пек чокъ чиркин табиятлы адамларны корьдим. Асылында, аятта олар азлар, лякин ойлелерининъ бири бинъге ете. Бинъде бир шойле адам олса, дигерлери корюнмей, тек о корюне. Оны урмакъ ве тербиелемек керек. Мен оларны озюмджесине урам, ачыкълайым. Бойлеликнен бир къылыкъсыз адамнынъ тюзельмесине иришкен олсам, озюмни макъсадыма ирген сана билем...»

Ремзи Бурнаш йырдыжы шаир оларакъ да кениш беллидир. Онынъ «Ким яш олмагъан», «Гуль кетирдим» киби бир сыра шиирлерине композиторларымыз музыка яздылар.

Ремзи Бурнаш 1982 сенеси, алтмыш эки яшында экенде, апансыздан вефат этти. Онынъ аджайип асабалыгъы исе яшамакъта ве эп кениш джайрамакъта. Ал-азырда Ремзи Бурнашнынъ сайлама эсерлери азырланмакъта.

УЧЬ ГОГЕРДЖИН

Масал

Эвель заманларда, къоджаман баджаларынен аваны бозуджы завод, фабрикалар олмагъанда, инсан табиатнынъ озю асыл эткен темиз аванен тойып нефес алгъан вакъытта, ешилъ дагълар арасында кучюк бир койчик олгъан.

Шу койде, фукъаре бир къорантада бир йигитнинъ яшы етип, эвленмек вакъыты келе.

Йигит бабасына мураджаат етип:

— Урьметли бабачыгъым, сиз озюнъизни аямадынъыз, гедженъизни кунъдюз этип чалыштынъыз, озюнъиз ашамадынъыз, ичмединъиз — бизге бердинъиз, осьтюрди-буюттинъиз, чокъ сагъ олунъыз! Яшым етип, манъа эвли-баркълы олмакъ вакъыты кельди. Манъа озь бахтымны арамагъа рухсет этинъиз, — дей.

— Яхшы, балам, манъа джанынъ агъырмасын. Озюнъининъ чаренъни озюнъ корь. Озь бахтынъны озюнъ ара. Лякин санъа бир риджам бар, — дей бабасы козьлери яшкъа толып, — илериде не олмасын, бизлерни асыл да унутма. Алла санъа ёлунъны ачыкъ эйлесин, мурадынъа ириштирсин, бахтынъа къавуштырсын! Огъурлар ола! — деп, огълунен сагълыкълаша.

Йигит анасы азырлагъан шейлерни чувалчыгъына къоя, ана-бабасынен сагълыкълашып, ёлгъа чыкъа.

Азмы кете, чокъмы кете, оба-тёпелерден, орманлыкъ ве дагълардан, учурым ве къырлардан, озен ве дерьялардан кече. Ниает, бир шеэрге барып ете. Акъшам устю олгъаны ичюн геджени о, шеэрнинъ четинде аткъара. Экинджи куню исе шеэрни доланмагъа тюше. Долангъанда, буюк бир базаргъа расткеле. Шу вакъыт онынъ къулагъына деллялнынъ сеси илине. Йигит сес чыкъкъан тарафкъа ёл ала. Бара амма не корьсин. Балабандан да балабан базарнынъ ортасында бир адам:

— Эй, джемаат, ким де ким союлгъан атнынъ кевдесинде бир саат ятып чыкъса, онъа янъы урба ве эки юз алтын бериледжек. Бахтынъы къачырмайып, озюни сынамагъа истеген ортагъа чыкъсын, — деп багъыра.

Йигит деллялнынъ бу сёзлерини эшиткенинен, ич бир шей тюшюнмейип, шу арада базарнынъ ортасына атылып чыкъа да, деллялгъа:

— Атынъыз къаерде? Мен бахтымны сынамакъ истейим. Сизинъ шартынъызгъа разым, — дей.

Деллял йигитни озгъарып, бельгиленген ерге алып бара. Оларнынъ артындан бакъып къалгъан базардаки джумле джемаат йигитни аджып: «Я раббиде, сен сакъла, шу яш дживанны. О, озь джанына къаст этмекте. Кимсе къайтмагъан ёлгъа кетмекте», — дейлер. Эп озь-ара фысылдашала.

Оларнынъ бойле лакъырдыларыны эшиткен йигит эмиет бермей, озюни эшитмемезликке ура. Деллялнынъ артындан кете.

Баягъ ёл юрген, шеэр узакътан узакъта къалгъан сонъ, йигитке, келишилген шарткъа коре, урба ве эки юз алтын берелер. Лякин кевденинъ ичине киреджекте онъа:

— Билесинъми, къардашым, атнынъ ичи былашыкъ, урбаларынъ былашыр. Эйиси оларны бизге къалдыр. Чыкъкъан сонъ алырсынъ, — дейлер.

Йигит разы ола. Устюндеки урбаларыны ве алтынларыны оларгъа къалдырып, атнынъ кевдесине кире. Деллял ве онынъ янында булунгъан бир къач адам кевдени яхшы этип тикип, арабагъа юклейлер. Бираз даа ёл юрелер. Юрелер, юрелер бир учурым тюбюне барып етелер. Шу ерде де токъталып, атнынъ кевдесини алып, тена бир ерчикке ташлайлар. Озьлери исе шу ерде оськен балабан бир джеviz терегининъ къувушына сакъланалар. Сакъланалар амма, шу дакъикъа тёпеде балабан къарталлар пейда

олалар. Олар атнынъ кевдесини корип, ашагъы энелер ве лешни учурымнынъ тёпесине алып чыкъалар. Юкътарыда оны кесек-кесек этип, парчаламагъа башлайлар. Олар чокъучларыны йигитнинъ тенине санчып башлагъанда, о озюнде: «Вакъыт олды, гъалиба, мени уянтсалар керек»,— деп тюшюне ве еринден турмагъа арекет эте. Онынъ кыбырдангъаныны корьген къарталлар зый-чув олып, кычырышып учып кетелер.

Йигит эсини топлап, этрафкъа бакъа. Бакъса, не корьсин — чевре-этрафта айван ве инсан кемиклери сачылып ята. Анда чапа — учурым, мында чапа — учурым. Не ишлейджегини бильмей. Сонъ бир даа учурымдан ашагъы бакъкъанда, араба ве адамларны корип къала. Ве оларнынъ ким олгъаныны таный, ашагъы тюшмек ичюн ёл косътермелерини сорай. Ашагъыдан:

— Этрафынъа гузель бакъ, анда кемиклерден гъайры йылтыравукъ ташлар да бар. Олардан бизге баягъы ташласанъ, сонъ санъа ёл косътерирмиз. Бизнен берабер шезрге къайтырсынъ,— дейлер.

Йигит оларнынъ айткъаныны япа. Этрафына айланып бакъа. Бакъа амма не корьсин, акъикъатен де, ойле ташлар мында оба-оба ята. «Айды, не олса олды. Вакъыт кечмесин, ташларны ашагъы атайым, ёлумны косътерселер олгъаны», — деп тюшюне де, ташларны ата башлай. Ашагъыдаки араба рыкъма-рыкъ толып, ёнеп кетеджегини корьген йигит:

— Эй, адамлар, манъа насыл тюшеджегимни айтсанъыз,— деп кычыра.

Ашагъыдан исе:

— Озь чаренъни озюнь тап,— деп джевап берелер.

Йигит насыл дубарагъа огърагъаныны анълай. Амма энди кеч ола. Кене де, озъ чаремни озюм булмакъ керегим деп, учурым тёпесини бир къач сефер айланып, энишли ер кыдыра. О якъ бакъа, бу якъ бакъа, энди къаранлыкъ тюшеяткъанда, учурымнынъ бираз энишли ерини тапа. О, шу эништен бираз сакътлыкънен тюше башлай. Огюне бир къоба расткеле. Амма артына къайтса, дигер ёл олмагъаныны биле турып, энди не олса да, огте ёнемек керек деп, къобанынъ ичине кире.

Бираз юрген сонъ аягъы тюбюндеки таш бирден чалкъана ве ашагъы тыгырып кете. Йигит де о ташнынъ артындан юварлана, аягъыны сындыра, эсини джоя. Бир кунъ, бир гедже эссиз ятып, сонъра озюне келе. Этрафны козете — чевре-чет ем-ешиль тереклик, оларнынъ ичерисинден инсаннынъ юрегини хошландыргъан къуш эзгилери эшитиле. О шуларны корип: «Шукюр аллагъа, ерге тюшкен экеним, энди иншалла озъ мурадыма ирерим»,—деп озюне эминлик бере. Сонъ яваштан еринден коториле де чакъыллы, эки чети чечек ве ешилликлернен безетильген сокъачыкъ бою кете.

Сокъачыкъ йигитни пек буюк олмагъан бир эвчикнинъ азбар къапысыннынъ огюне алып келе. Йигит сес бере. Ичериден йигитнинъ сесини эшитип, бир къарт чыкъа. Азбар къапы огюнде бекленильмеден адам пейда олгъанына тааджипленип, онъа дос-догъру бара, йигитнен селямлашып:

— Огълум, бу ерге насыл тюштинъ? Мында менден башкъа даа инсан аягъы басмады,— дей къарт.

Эвге кирген сонъ, йигит башына кельгенлерни къарткъа икяе эте. Къарт онъа бу эвде къалып яшамасыны теклиф эте.

Къартнынъ къоранта, бала-чагъасы олмагъан, о бир озю яшагъан. Бутюн этрафкъа корюнип тургъан аджайип бу манзараларны о, озъ эмегинен асыл эткен. Онынъ зенааты чешит къушларны асрамакъ олгъан.

Йылар эп оте. Йигит къартнен берабер бир эвде омюр кечире. Онынъ къуш асрав усулларыны огрене. Якъан эял эмегинен къартнынъ урьметини къазана. Къарт ондан пек мемнун ола, оны озъ эвляды киби севе.

Кунълернинъ биринде йигит шу багъчада чалышып юргенде, оннынъ козюне ешил тереклер оськен ерде бир къора корюне. Шу корьгенини о къарткъа сёйлей. Къарт онъа:

— Огълум, мен сени озъ балам киби севем, лякин шу къора ичинде не бар экенинен меракъланма ве анда кирмеге менден изин сорама. Бу ал сени яхшылыкъкъа алып кельмез,— дей.

Йигит бабалыгынынъ риджасыны ред этмей, бир талай даа чалыша. Лякин бу азбар онъа раатлыкъ бермей, анда не олгъаныны бильмек истей.

Кене де кунъ кече, ай кече ве кунълернинъ биринде сабыры тюкенген йигит гизлиден къораны кече. Кечкенинен, озюни дженнетке тюшкен киби ис эте. Ортада булжур суву олгъан голь. Онынъ этрафында чакъыл тешели, ем-ешил тереклер тюбюнде отургъычлар; тереклерде чешит аэнкте йырлагъан къушларнынъ эзгиси инсаннынъ юрегини охшай. Шу манзарадан хошланып, йигит чалылар тюбюне ята. Шу арада, апансыздан дюльберден дюльбер учъ гогерджин учып келе. Олар отургъычларнынъ бирине къоналар да, инсан тилинен лаф этип башлайлар. Бир талайдан сонъ, гогерджинлер тасвирге кельмейджек учъ гузель къызгъа чевирилелер. Олар гольнинъ янына барып, устюндеки урбаларыны чыкъарып, сувгъа тюшип ювуна башлайлар.

Йигит табиятнынъ бу икметли муджизесини корип, озъ козьлерине инанмай. Къызларнынъ ап-акъ беденлерине бакъып, шашып къала. Шаша амма не япсын, гогерджинлер учып кеткенине къадар чалылар ичинде пысып ятмагъа меджбур ола.

Къызлар ювунып тойгъан сонъ, сувдан чыкъып, бири-бирини козетип:

— Ва... ай, бизге бакъынъ, даа тюневин сюмсюр къызчыкълар олып юре эдик, энди исе мына санъа деген къызлар олдыкъ. Къана энди бахтымызгъа, бирер йигит расткельсе де, къысмет олып акъайгъа чыкъсакъ,— деп озъ-ара субетлешелер. Олар бираз даа авада булунып, фырыл-фырыл айланып бир даа гогерджинге чевириле ве учып кетелер.

Йигит оларнынъ бирине ашыкъ ола. Шу кунъден сонъ кель-келелим сарарып сола, бутюн хаялы къызда ола.

Йигитнинъ гонъюльсиз олгъаны къартны пек кедерлендире.

Кунълернинъ биринде о йигитке:

— Огълум, санъа не олды, не ичюн бойле сарарып солдынъ, бир дердинъ бармы, ничюн менден гизлейсинъ?— деп, сорай.

Йигит козьлери яш толу алда:

— Урьметли, бабалыгъым, мени эткен джинаетим ичюн джезаланъыз, мен сизинъ насиатынъызны боздым. Сыры олгъан азбаргъа кирдим. Анда учып кельген учъ гогерджин учъ къызгъа дёнгенини корьдим. Олардан бирине севда олдым. Мен сизинъ эр анги джезанъызгъа разым. Лякин сизге бир мураджаатым бар. Мен бир инсан баласым, меним де анам, бабам бар. Олар манъа асретлер. Меним хызметлеримни эсапкъа алып, оларнен корюшкен сонъ, джезаланъыз,— дей.

Къарт бираз ачувлангъан киби олып:

— Мен санъа анда кезсенъ, яхшылыкъ чыкъмаз,— деген эдим,— сен исе меним айткъаныма эмиет бермединъ, озъ-озюнъни дертке огъраттынъ. Сени джезаламакъ керек эди, лякин бутюн япкъан эйиликлеринъни козь огюне алып, бу сефер джезадан азат этем,— дей.

— Ойле исе, бабалыгъым, мени багъчада корюнген къызларнынъ биринен къавуштырынъыз,— деп ялвара йигит.

— Билесинъми, балам, бу тилегинъ агъыр. О къызлар бизге бир йылда бир кере учып келелер,— дей къарт.

— Чокъуна чыдап кельдим, бунъа да чыдарым,— дей йигит, озъ элял хызметини бир йыл даа девам эттире.

Кет вакъыт, кеч вакъыт гогерджин-къызлар келеджек куню якъынлашкъан сайын къарт кедерлене. Йигит исе къувангъандан къувана.

Ниает, гогерджинлер учып келеджек кунъ де келе. Къарт шу куннинъ арфесинде йигитке сонъки насиатыны берип:

— Гогерджинлер учып кельгенде, сен пыстырмада сакъланып тур, олар къонып, фырланып къызларгъа чевирилирлер. Сонъра союнып, сувгъа тюшерлер. О вакъыт сен оларнынъ ичинден бегенгенинънинъ урбаларыны деръал алып сакъла. Урбасыз къалгъан къыз санъа не къадар ялварса да, онъа антерисини къайтарып берме. Тек шундан сонъ, о къыз сенинъки олур. Акс алда, сен ондан марум олурсынъ,— дей.

Йигит ойле де япа. Пыстырмада нефесини чыкъармай отура. Гогерджинлернинъ келювини беклей. Гогерджинлер учып келелер. Ерге энген

сонъ кыызларгъа чевирилелер. Союнып сувгъа тюшкенлеринен, йигит деръал чапып барып, бегенгенининъ антерини ала да, четке чыккып отура. Сувдан чыккып урбаларыны киймеге башлагъан кыызлар, бирисининъ антериси етмегенини анълагъанынен, фырылдап учып кетелер. Антери йигитте олгъаны исе, кыйын алгъа къалып, йигитке антерини къайтарып бермеси-ни ялвара. Йигит бунгъа конъмей.

Кыыз бакъа-коре, онынъ ялварувы нетиджесиз ола. Не япаджагыны бильмегенинден:

— Айды, яхшы, кыыз къардашынъ олмаса, къардашынъ олайым, апайынъ олмаса апайынъ олмагъа разым,— дей йигитке.

Йигитке де тамам шу керек эди. О пек къувана. Кыувана амма, сонъ:

— Токъта сен, башта учып ватанымызгъа барайкъ, анамны-бабамны корейик, сонъра той-дююнге азырланьрыз,— дей.

Кыызгъа да бу эльвергени ичюн, оларнынъ экиси бир антерни кийип, гогерджин олып учып кетелер.

Азмы учалар, чокъмы учалар не исе де эппейи ёл алалар. Йигитлернинъ коюне етмек ичюн бир кыр къалгъанда, кыыз йигитке:

— Мен пек ёрулдым. Кель къонып, бираз ял алайыкъ,— дей.

Йигит онынъ истегини ред этмей. Олар ерге къоналар. Къондыкъ дегенинен, кыыз йигитнинъ устюнден озъ антерини сувурып ала, кийип деръал, авагъа котериле де:

— Мен сангъа керек исем, мени арап бул. Коюнъиз исе мына бу кыр артында, кунъ батмаздан анда барып ет. Корюшкендже, сагълыкънен къал,— деп учып кете.

Йигит экинжи сефер неге огърагъаныны бильмей. Озюне бинъ лянетлер ягъдырса да, лячаре койлерине къайта, ана-бабасына къавуша, оларны севиндире.

Кунълер кече, айлар кече. Кышлар бите, бааръ келе. Гогерджин кызыны севген йигит кене сеферге тедариклене. Эвдекилер не къадар ялварса да, якъарса да, шу кызысыз онгъа яшайыш олмайджагыны анълатып, кунълернинъ биринде кене ёлгъа чыкъа.

Кене де шу таныш шеэрге бара. Кене де шу таныш шеэр ичинде деллянынъ сесини эшитип, онгъа атнынъ кевдесине кирмеге разылыкъ бере. Деллял йылар кечип, йигит денъишкени ичюн оны танымай. Олар кене де шеэрден чет якъларгъа чыккып кетелер. Арабалар янында тургъан адамларнынъ янына келелер. Лякин бу сефер берильген урба ве алтынларны озюнен алып атнынъ кевдеси ичине кире... Кене де учурым тепесинден энъкъастан «мангъа ёл косътеринъиз» деп, ашагъыдакилерге ялвара, якъара. Олар исе таш ташламасыны риджа этелер. О исе, «бекленъиз, алырсыз» деп, таныш ёлунен кете. Кыобадан кечип кене эски ерине келе.

Бабалыгъы йигитнинъ яптыкъларыны бегенмесе де, онынъ мушкуль алыны ве къатиетини назаргъа алып, кене оны къабул эте ве бу сефер кене де ярдым этмеге къарар бере.

— Билесинъми,— дей къарт йигитке,— сен гогерджинлерни ушкютинъ, олар энди мында адам олгъаныны бильдилер ве бу ерге бир даа учып кельмезлер.

— Не олса да, чаре булунъ,— деп ялвара йигит.

Кызынынъ яшагъан ватаныны бильмек ичюн къарт межанында олгъан бутюн къушларны чагъырып сорай. Лякин къушлар бу виляет акъкъында ич бир шей бильмей экенлер.

— Токъта сен,— дей къарт.— Бу дагъларнынъ артында мен киби къуш асрагъан агъам бар. Бельки, онынъ къушлары арасында шу мемлекетни бильгенлери бардыр?

Олар экевлешип ёлгъа чыкъа, азмы юре, чокъмы юре, ахыр-сонъу къартнынъ агъасы яшагъан багъчагъа барып етелер.

Анда да шу мемлекетни бильген къуш тапылмай. Не япмагъа бильмеген къарт тюшюнип отургъан арада бир кичкене къушчыкъ:

— Эвде меним пек къарт анам бар. Яшлыгъында о чокъ ерлерни учып корьген, узакъ-узакъ месафелерде булунгъан. Бельки, о шу мемлекетке баргъандыр,— дей де, барып анасыны чагъырып келе.

Анълашылгъанына коре, эсли къуш бир вакъытлар шу мемлекетте олгъан экен. Лякин о вакъыт онынъ козьлери коре эди. Амма шимди онынъ козьлери пек зайыф олгъаны ичюн, йылтырап тургъан дагънынъ устюнден кечип оламайджагъыны бильдире. Къушнынъ эйи хаберини эшиткен йигитнинъ къуванчындан талагъы къата. Шу къыргъа къадар учып бармагъа разы ола. Эсли къуш йигитнинъ гонълюни къырмайым деп, оны шу къыргъадаже алып бармагъа разы ола ве олар ёлгъа азырланалар.

Кунълернинъ биринде йигит бабалыгъына озь миннетдарлыгъыны бильдирип, онынънен сагълыкълаша, къушнынъ аркъасына минип, озь ниетине догъру уча.

Шу къадар сенелер девамында къыз да юректен йигитни севе йигит оны ахыр-сонъу къыдырып келеджегини билип, эр кунъ шу къыргъа чыкъа, йигитни беклей, аллагъа дува этип, отура экен.

Ниает бир талай месафени учып кечкен сонъ къыргъа барып етелер. Йигит къушкъа тешекюрлер бильдире, онынънен сагълыкълаша.

Шу арада къыр устюнде беклеп тургъан къыз йигитнинъ кельгинини корип, деръал эвлерине чапып келе, буны эвдекилерге бильдире. Олар йигитни самимий къаршылап алалар. Эки асретни къавуштырып, къыркъ кунъ, къыркъ гедже той япалар. Ондан сонъ, той мерасими йигитнинъ коюне авуша. Анда да къыркъ кунъ ве къыркъ гедже той ола. Адамлар ашай, иче, шеньленелер, яшларгъа бахтлы ве муаббет омюр тилейлер. Озь бахты ичюн арекет этмегенлер исе, оларнынъ къавушкъанларыны кунълейлер. Амма бу дар дюньяда ойлелери аз олгъаныны бильген ве бир ястыкъкъа баш къояджакъ эки яш, пакъылджыларнынъ юреклерини даа бетер якъып, татлы-муаббет яшап, буюк къоранта саиби олар.

Оларнынъ тоюнда меним къарт дедем олгъаны ичюн бу вакъианы о къартбабама айткъан экен. Къартбабам исе меним бабама айткъан. Бабам манъа айткъан эди. Мен де бу масалны сизге айтмакъ ичюн къолума къалем алдым. Сизлер де башта озь достларынъызгъа, буюк къоранта саиби олгъан сонъ, балаларынъыз ве торунларынъызгъа айтынъыз.

Балыкълава районынынъ Сахтик коюнде яшагъан
Сеитмемет къартбабадан **Мемет Ибраимов** язып алгъан.

На крымскотатарском языке «Йылдыз» № 6 («Звезда» № 6)
Орган Союза писателей Узбекской ССР,
Ордена Трудового Красного Знамени типография Издательства
ЦК КП Узбекистана

Техникий редактор Э. Асанова

Корректор Эреджепова З.

Бир матбаа табагъы колеминден эксик эльязмалар муэлифине къайтарылмаз.
Буюк колемли эсерлернинъ къыскъартылгъан, журнал варианты къабул олуна:
несир эсерлер 150 саифеден, назм эсерлер 700 сатырдан ашмамакъ керек.

Басылувгъа 17.10.90 с. берильди. Басылувгъа 21.11.90 с. рухсет этильди. Кягъытнынъ форматы 70×108¹/₁₆. Офсет басма, кягъыт № 1. Шартлы матбаа табагъы 12,6. Шартлы боялы басма табагъы 12,86. Нешрият-эсап табагъы 13,5. Тиражы 6.197. Сыма-рыш 4110.

Условных печ. л. 12,6. физ. л. 9. Уч.-изд. л. 13,5. Зак. 4110. Основан в 1980 г.

Адресимиз: 700000, Ташкент, ГСП, «Правда» газетасы сокъагъы, 41-нджи эв.
Телефонлар: 33-41-91, 33-83-63, 33-28-36.

КЪАРЫЛГЪАЧ ЮВАСЫ

Ах, «Къарылгъач ювасы!»
Не де гузель авасы.
Тез вакъытта къабул олсун
Халкъымызнынъ дувасы.

Ах, «Къарылгъач ювасы!»
Ёкъ халкъымнынъ гунясы.
Асрет чеккен халкъымызнынъ
Тек Ватандыр девасы.

Эгор

Рангоа 96
Зинаида А

«ЙЫЛДЫЗ»НЫНЪ ОКЪУЙЫДЖЫЛАРЫНА!

ЯНЪЫ ЙЫЛЫНЪЫЗ хайырлы олсун, мухтерем достлар! Биз истеймиз ки, 1991-нджи йыл халкъымыз ичюн Ватангъа догъру даа кениш ёл ачаджакъ хайырлы йыл олсун! Барсын «Йылдыз»ымыз да догъмуш Ватан къучагъында парылдасын ве онынъ рухий нурлары эр бир кърымтатар эвини айдынлатсын.

Сайгъылы достлар! Биз «Ленин байрагъы» ве «Дост-лукъ» газеталары вастасынен келеджек сене журналы-мызда оладжакъ энъ эйи янъылыкъ хусусында, яни «Йылдыз»да энъ мукъаддес медений ве рухий абидемиз олгъан Къур'аннынъ кърымтатарджа терджимеси басы-ладжакъы акъкъында бильдирген эдик ве буны кене текрарлаймыз.

Занымызджа, Къур'аннынъ кърымтатар тилине би-ринджи кере япылаяткъан терджимесинен таныш ол-магъа, оны эвинде булундырмагъа истемеген ич бир адам олмаз беллеймиз. Бунынъ ичюн исе «Йылдыз» журналы-ны язылып алмакъ керек. Онъа даа язылып етиштирме-генлерге шуны бильдиремиз: *«Йылдыз» журналына 1991 сенеси ичюн абуне язылув девам эте.* Ялынъыз энди 2-нджи сандан язылмакъ мумкюн (Къур'ан да шу 2-нджи сандан басылып башлайджакъ).

Журналнынъ бир нусхасынынъ фияты 1 кумюш 30 капик. Демек, 2-нджи номерден языладжакълар ичюн онынъ абуне фияты 7 кумюш 80 капик дегиль де, 6 кумюш 50 капиктир. Почта идаресине буны эм де журналнынъ эки айда бир кере чыкъкъаныны озюнъиз хатырлатма-гъа унутманъыз. Журналнынъ индекси 75298.

Янъы йылда сизлерге бахт-сеадет арз этемиз!

«ЙЫЛДЫЗ» журналынынъ редколлегиясы.